

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ НИШ

мр Владимир М. Ђорђевић

РАЗВОЈНИ РЕСУРСИ И ПЕРСПЕКТИВЕ
РАЗВОЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ НА
ТЕРИТОРИЈИ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

Докторска дисертација

Ниш, 2016. године

UNIVERSITY OF NIS
FACULTY OF ECONOMICS

M.A Vladimir M. Djordjević

**RESOURCES FOR DEVELOPMENT AND
DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF THE
FOOD INDUSTRY ON THE JABLANICA
DISTRICT TERRITORY**

Doctoral disertation

Nis, 2016

Ментор:

**Проф. др Милан Спасојевић,
редовни професор Економског факултета
Универзитета у Нишу**

Потпис:

Чланови комисије:

**1. Проф. др Живорад Глигоријевић,
редовни професор Економског факултета
Универзитета у Нишу**

Потпис:

**2. Проф. др Петар Веселиновић
редовни професор Економског факултета
Универзитета у Крагујевцу**

Потпис:

Датум и време одбране рада: _____

Научни допринос докторске дисертације

Докторска дисертација омогућује целовито сагледавање стања и могућности развоја прехранбене индустрије у Јабланичком округу, као основе оптималног модела будућег развоја овог подручја. Истовремено је погодан истраживачки пример и за друге округе у Србији који у прехранбеној индустрији имају развојни потенцијал.

Научни допринос ове дисертације се огледа у понуђеним истраживачким средствима за пројектовање праваца даљег развоја прехранбене индустрије. Целовито, аналитичко и систематско сагледавање омогућује дефинисање даљих стратешких праваца развоја. Идентификовани проблеми у дисертацији, који могу да успоравају или коче даљи развој, стављају се на располагање појединцима и институцијама заинтересованим за даљи привредни и друштвени развој овог подручја.

Централни допринос дисертације је у понуђеним истраживачким резултатима да реиндустријализација транзицијом девастиране привреде мора у почетним фазама да се заснива на истим принципима као и сама индустријализација, то јест на развоју грана индустрије за које постоје локални сировински потенцијал, грана које су радноинтензивне и капитал екстензивне. У том смислу, препоручена реиндустријализација Јабланичког округа, са акцентом на развој прехранбене индустрије, била би употребљива као модел за привредну ревитализацију и других сличних региона у Србији са девастираном привредом.

На крају, овако структурирана докторска дисертација указује да прехранбена индустрија у процесу реиндустријализације има значајну улогу, с обзиром да она пружа могућност полицентричног развоја, а тиме и равномернијег развоја региона.

Scientific Contribution

Doctoral thesis “Resources for development and development perspectives of the food industry on the Jablanica District territory” is supposed to present a holistic perspective of the development potentials in the food processing industry in the District of Jablanica in order to design an optimal model for its future development.

The scientific contribution of the thesis is in the mapping of the directions for the future development of food processing industry in the region. A purpose of a holistic, analytical and systematic approach is to define a strategy for further development. It is a necessity of all interested parties, including those responsible for the economic and social development of the Jablanica District to identify and seriously consider indicated problems that may slow down or inhibit further development.

The key contribution of the dissertation should be the proof that re-industrialization of the devastated local economy, must be based on the same principles as industrialization, at least in the initial phase. This effectively means that reindustrialization should be based on the development of the industry branches that have the local resources in terms of raw materials, i.e. labor-intensive and less capital intensive industry branches. Thus, the re-industrialization of the Jablanica District, which would emphasize revitalization of the food processing industry, appears to be a good model for the economic revival of other similar regions with devastated economies.

Finally, the thesis should prove that food processing industry plays a crucial role in the process of re-industrialization since it enables a model of polycentric development and ultimately, balanced economic growth in the entire region.

ИЗЈАВА МЕНТОРА О САГЛАСНОСТИ ЗА ПРЕДАЈУ УРАЂЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Овим изјављујем да сам сагласан да кандидат Владимир Ђорђевић може да преда Реферату за последипломско образовање Факултета урађену докторску дисертацију под називом:

РАЗВОЈНИ РЕСУРСИ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА, ради организације њене оцене и одбране.

(проф. др Милан Спасојевић)

STATEMENT OF MENTOR'S CONSENT FOR SUBMISSION OF COMPLETED DOCTORAL DISSERTATION

Hereby, I declare that I agree that the candidate Vladimir Djordjević, can submit completed doctoral dissertation to the officer for postgraduate education of the Faculty under the name of:

RESOURCES FOR DEVELOPMENT AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF THE FOOD INDUSTRY ON THE JABLANICA DISTRICT TERRITORY, for the purpose of its evaluation and defense.

(prof. PhD Milan Spasojević)

ИЗЈАВА

Под пуном материјалном и моралном одговорношћу изјављујем да је приложена докторска дисертација резултат сопственог научног истраживања и да је коришћена литература на адекватан начин цитирана, без преузимања идеја, резултата и текста других аутора на начин кој им се прикрива оригиналност извора. У потпуности преузимам одговорност за спроведено истраживање, анализу, интерпретацију података и закључке.

У Нишу, 06.11.2016. године

Својеручни потпис:

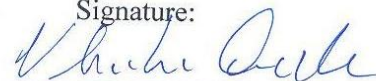

STATEMENT

With due material and moral responsibility, hereby I declare that the doctoral dissertation is the result of personal scientific research and that the references used are cited adequately without use of ideas, results and texts of other authors in the way that hides the source's originality. I take the full responsibility for conducted research, analysis, data interpretation and conclusions.

Nis, 06.11.2016. године

Signature:

Резиме

Реиндустријализација се намеће као неопходност у свакој стратегији привредног и економског развоја Србије. Пратећи ту парадигму, указујемо на садашње девастирано стање индустријског комплекса Јабланичког округа и предлажемо њено будуће стратешко усмерење. Индустријски гиганти који су пословали на територији Округа више не постоје или су, пак, после приватизације драстично редуковали производњу и десетковали број запослених радника. Стопа незапослености је једна од највећих у Србији. Негативни демографски токови су више него изражени. Текстилни комплекс, некада покретачка снага Округа, сада готово да и не постоји. Иста, или готово слична ситуација је са хемијском и металном индустријом, које су поред текстилне и прехранбене индустрије биле окосница привреде овог краја. Маса запуштених производних хала и велики број незапослених на тржишту рада говори о некадашњој снази и значају који је индустрија имала у овом крају.

Тренутна ситуација је таква да су шансе за покретање или оживљавање производње у уништеним и напуштеним индустријским погонима изузетно мале или чак уопште не постоје. Опредељење за брзу реиндустријализацију у први план ставља оне гране индустрије код којих је могућ ослонац на сопствене снаге, пре свега, на сопствену сировинску основу. Прехранбена индустрија, као радноинтензивна, може релативно брзо и уз много мање уложених инвестиција, у односу на неке друге гране индустрије, да запосли велики део незапосленог радно способног становништва. У исто време, она је једна од ретких која може да апсорбује неповољну образовну и квалификациону структуру коју тренутно имају незапослени. Својим производима, чију сировинску базу би, пре других, црпила са матичног подручја, може да буде гарант привредног и друштвеног развоја целог Округа. Сировинске базе и потенцијал за њено повећање постоји. Резултати који се тренутно постижу у неким сегментима говоре томе у прилог. Могућности и перспективе улагања у прехранбену индустрију на територији Округа постоје. Развој прехранбене индустрије директно утиче на заустављање негативних демографских токова и смањење сиромаштва.

Кључне речи: *Прехранбена индустрија, реиндустријализација, девастација, демографски токови,*

Научна област: економија

Ужа научна област: економска политика

УДК број: 330.341.424 (497.11) (0043.3)

Summary

In planning its future development, the Republic of Serbia will have to consider the issue of revitalization of industry in its strategic approach to economic development. It is especially important when it comes to the devastated regions like the region of South-east Serbia is. For this statement, the current status of the economic development capacities of the Jablanica County are very good example. The former industrial leaders went in to a bankruptcy a while ago. On the flip side of the coin, the remaining big companies have been privatized with dramatically decrease in the scale of production and in the number of employees. The unemployment rate in this region is among the highest in Serbia. This fact significantly contributes to the “brain-drain” and other negative demographic flows from this region. The textile industry, recognized as a former driving force in the region, doesn’t exist anymore. The other industrial branches like chemical, metal, and food processing industry, that significantly reduced their business activities, are in the very similar situation. The abandoned factories and huge supply side in the workforce market are the leftovers of the ex-industrial hub in the southern Serbia.

The likeliness of the revitalization of abandoned industrial capacities is rather low at the moment. Given the existing local resources it seems justifiable to focus the future industrial development around branches that utilize these local resources. Observing from the aspect of workforce, such strategic orientation should be considering the labor-intensive industrial branches and the reduction of aforementioned, high unemployment rate. The best development potential, considering the aspects of workforce, capital intensity and resilience is in the food processing industry. The investments in this sector are expected to have high ROI rate, to employ many people in the short turn and to create the environment for future development. This paper aims to explore and prove the direct linkages between the development of food processing sector and the reduction of unemployment rate, poverty reduction and stopping negative demographic flows from the Jablanica County.

Key words: food processing industry, re-industrialization, demographic flows, and devastation

Scientific field: economics

Speciality: Policy of economy

UDC number: 330.341.424 (497.11) (0043.3)

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
1.НОВА ИНДУСТРИЈСКА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ.....	5
1.1.НОВИ СТРАТЕШКИ ПРИСУП РАЗВОЈУ ИНДУСТРИЈЕ.....	5
1.2.ИНДУСТРИЈА СРБИЈЕ У ТРАНЗИЦИОНОМ ЦИКЛУСУ.....	11
1.3.ЈАЧАЊЕ КОНКУРЕНТНОСТИ	14
1.4.ИНДУСТРИЈСКА ПОЛИТИКА У СЕКТОРУ ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ.....	28
2.АНАЛИЗА ДОСАДАШЊЕГ РАЗВОЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ	32
2.1.ПОЈАМ И ПОДЕЛА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ.	32
2.2.ЗНАЧАЈ ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ	39
2.3.РАЗВОЈ ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ У СВЕТУ	41
2.3.1.Развој прехранбене индустрије у Европској унији.....	44
2.4.РАЗВОЈ ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ СРБИЈЕ	48
2.4.1. Развој прехранбене индустрије у Србији до 1990. године	49
2.4.2. Прехранбена индустрија Србије у периоду 1990 - 2000. године	52
2.4.3. Прехранбена индустрија Србије од 2000. године	53
2.5.ПРЕХРАМБЕНА ИНДУСТРИЈА ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА.....	57
3.ВРЕДНОВАЊЕ ПРИРОДНИХ УСЛОВА ЗА РАЗВОЈ ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА	61
3.1.ПОЛОЖАЈ, ВЕЛИЧИНА И ГРАНИЦЕ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА.....	61
3.2.ПРИРОДНИ УСЛОВИ.....	66
3.2.1.Рељеф.....	67
3.2.2.Климатски услови	70
3.2.3.Хидролошки услови	72

3.2.3.1. Подземне воде	72
3.2.3.2. Површинске воде	74
3.2.4. Педолошки услови	78
4. ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ КАО ПОТЕНЦИЈАЛ ЗА РАЗВОЈ ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА.....	84
4.1. ГРАДОВИ, ОПШТИНЕ И НАСЕЉА НА ТЕРИТОРИЈИ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА.....	84
4.2. ОЦЕНА ДЕМОГРАФСКОГ ПОТЕНЦИЈАЛА.....	93
4.2.1. Кретање броја становника.....	93
4.2.2. Густина насељености.....	96
4.2.3. Природно и механичко кретање броја становника.....	97
4.2.4. Полна и старосна структура становништва.....	102
4.2.5. Економска структура становништва.....	103
4.2.6. Образовна структура.....	107
4.2.7. Етничка структура становништва.....	109
4.3. ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ КАО ПОСЛЕДИЦА РАЗВОЈНИХ ПРОЦЕСА.....	110
4.4. ТРЖИШТЕ РАДНЕ СНАГЕ.....	114
4.4.1. Диверзификација радне снаге и концепт перманентног учења.....	116
5. СИРОВИНСКА ОСНОВА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА.....	119
5.1. РАЗМЕШТАЈ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ И ЊЕН ДОСАДАШЊИ РАЗВОЈ.....	119
5.1.1 Ратарска производња.....	124
5.1.1.1. Житарике.....	125
5.1.1.2. Повртарска производња.....	126

5.1.1.3. Крмно и сточно биље.....	134
5.1.1.4. Индустијско биље.....	135
5.1.2. Воћарство.....	136
5.1.3. Јагодичасто воће.....	139
5.1.4. Виноградарство.....	140
5.1.5. Сточарска производња.....	143
5.1.5.1. Говедарство.....	145
5.1.5.2. Свињарство.....	147
5.1.5.3. Овчарство.....	149
5.1.5.4. Живинарство.....	149
5.1.6. Органска производња.....	150
5.2. СИРОВИНСКИ ПОТЕНЦИЈАЛ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ.....	151
5.3. СТРУКТУРА, ВЕЛИЧИНА И ЛОКАЦИЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ У ЈАБЛАНИЧКОМ ОКРУГУ.....	153
5.3.1. Индустија прераде млека.....	154
5.3.2. Индустија прераде меса.....	155
5.3.3. Прерада воћа и поврћа.....	157
5.3.4. Млинско-пекарска индустрија.....	161
6. ПРАВЦИ И ЦИЉЕВИ ДАЉЕГ РАЗВОЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА.....	163
6.1. ПРОПУЛЗИВНЕ ГРУПАЦИЈЕ ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ.....	163
6.1.1 Производња и прерада воћа.....	163
6.1.2. Производња и прерада поврћа.....	166
6.1.3. Узгој говеда, прерада млека и говеђег меса.....	168

6.1.4. Узгој свиња и прерада свињског меса.....	169
6.2. КОНКУРЕНТНОСТ И РЕПОЗИЦИОНИРАЊЕ КАО УСЛОВ ЗА УСПЕШНОСТ НА ТРЖИШТУ.....	171
6.3 ТЕХНИЧКО-ТЕХНОЛОШКА ОПРЕМЉЕНОСТ И НЕОПХОДНОСТ ПРОМЕНА У КОРПОРАТИВНОМ РАЗМИШЉАЊУ.....	175
6.4. УВОЂЕЊЕ СТАНДАРДА КВАЛИТЕТА И КОНТРОЛА БЕЗБЕДНОСТИ ХРАНЕ.....	177
6.5. РАЗВОЈ ЗАДРУГАРСТВА.....	179
6.6. ФОРМИРАЊЕ АГРОКЛАСТЕРА.....	181
6.6.1. Агрокластер као вид подршке малим и средњим предузећима.....	182
6.6.2. Агрокластер као инструмент унапређења конкурентности.....	183
6.7. БРЕНДИРАЊЕ.....	184
6.7.1. Заштићена ознака порекла.....	185
6.7.2. Заштићена географска ознака.....	186
6.8. РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА.....	186
6.9. РУРАЛНИ РАЗВОЈ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА.....	190
7. ПЕРСПЕКТИВЕ ДАЉЕГ РАЗВОЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА.....	195
7.1. СВЕТСКИ ТРЕНД ПОТРЕБЕ ЗА ХРАНОМ.....	195
7.2. ПОТРЕБЕ ТРЖИШТА ЗА ОРГАНСКИМ ПРОИЗВОДИМА.....	196
7.3. ОЧЕКИВАНО ПРИСТУПАЊЕ ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ И ТРЕНУТНО ВАЖЕЋИ ТРГОВИНСКИ СПОРАЗУМИ.....	199
7.4. ПРОМОЦИЈА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА.....	202

7.5. РАВНОМЕРНИ РАЗВОЈ РЕГИОНА.....	204
8. МУЛТИПЛИКОВАНИ ЕФЕКТИ РАЗВОЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА.....	206
8.1. ЗАУСТАВЉАЊЕ НЕГАТИВНИХ ДЕМОГРАФСКИХ ТОКОВА.....	206
8.2. СМАЊЕЊЕ СИРОМАШТВА.....	207
8.3. ИНДИРЕКТНИ ЕКОНОМСКИ ЕФЕКТИ.....	209
ЗАКЉУЧАК.....	212
ЛИТЕРАТУРА.....	222
БИОГРАФИЈА.....	235
ПРИЛОЗИ.....	236

УВОД

Транзициони процес у Републици Србији оставио је за собом много новонасталих, а нерешених проблема. Количина и интензитет тих проблема нису истоветни на територији целе земље – неки делови су мање а други више трпели последице тог процеса.. Јабланички округ, на републичком нивоу, спада у ред угроженијих округа, па се процес транзиције у њему може препознати и као процес девастације. Велики број производних погона из предтранзиционог периода сада је затворен, а отварања нових било је врло мало, тако да је, након транзиционог процеса, било тешко апсорбовати сву прекобројну радну снагу.

Прехранбена индустрија једна је од ретких која је, упркос ломовима кроз које је прошла, успела да се ревитализује и привуче нашу пажњу својим резултатима на домаћем тржишту, али и извозом који остварује.

Потребу за реиндустријализацијом на територији државе потврђује и документ Владе Републике Србије под називом „Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011 – 2020. године“. У првом од осам поглавља обављена је анализа овог документа, уз посебан осврт на планове Владе када је у питању прехранбена индустрија. Пажњу усредсређујемо и на нови стратешки приступ развоју индустрије. Предвиђене мере и активности за спровођење нове индустријске политике су такође анализирани. Планови Владе Републике Србије, када је питању јачање конкурентности наше привреде, биће такође сфера нашег интересовања.

У другом делу дисертације бавимо се анализом саме прехранбене индустрије и њеним значајем, како код нас тако и на глобалном нивоу. Скретућемо пажњу на резултате које она постиже у свету и земљама чланицама Европске уније, као и на њене резултате на територији Србије. Обрадићемо три временска периода у историји

њеног развоја: први се односи на период до 1990. године, други на период од 1990. до 2000. године (у коме ће бити обрађен почетак транзиције али и многобројна кризна дешавања у њеном трајању); задњи период се односи на 2000. годину па надаље (у том делу биће дат и осврт на развој прехранбене индустрије на територији Јабланичког округа).

У продужетку рада, у трећем делу, биће анализирани природни услови као један од битних потенцијала за развој прехранбене индустрије на територији Јабланичког округа. Проучавањем климатских, хидролошких и педолошких услова долазимо до сазнања о њиховом правом значају за стварање сировинске базе као основног фактора даљег развоја прехранбене индустрије у округу. Спознаја оног што је природа дала, уз квалитетно и планско антропогено унапређење таквог стања на терену, пут је за постизање знатно бољих и одрживих резултата. Валоризација природних услова умногоме може да пружи добру основу за наше даље бављење развојем прехранбене индустрије у округу.

У четвртом делу дисертације истраживање се бави демографским карактеристикама као потенцијалом за развој прехранбене индустрије у Јабланичком округу. У њему представљамо већа насељена места на територији округа, а потом анализирамо кретање броја становника, полну, старосну, економску и етничку структуру, као и расположиви демографски потенцијал. Фокусирамо се на обраду утицаја девастације индустријских погона на миграционе токове, као и на тржиште радне снаге, пре свега анализом образовне структуре незапослених. Урађени су и упоредни показатељи на нивоу Србије и Округа када је реч о тренутно запосленима и незапосленима.

Сировинска и инфраструктурна основа прехранбене индустрије на територији Јабланичког округа тема су петог дела дисертације, у коме се анализирају територијални размештај и резултати постигнути у најзначајнијим сегментима пољопривредне (биљне и сточарске) производње. Циљ тог истраживачког дела јесте идентификација производа на којима је могуће темељити даљу прерађивачку активност, док су постојећи прерађивачки и складишни капацитети наредни сегмент обраде у овом делу. Промене власничке структуре, искоришћеност капацитета након тога, као и инсталирање неких нових, битни су параметри за даље конципирање прецизне и свеобухватне анализе снаге инфраструктурне основе на подручју Округа када је реч о производњи хране.

Правци и циљеви даљег развоја прехранбене индустрије у Јабланичком округу су обрађени у шестом делу дисертације. Пажња је усмерена према пропульзивним групацијама прехранбене индустрије на овом подручју. Прављење анализе по две најбитније гране биљне и анималне производње у округу следећи је корак у овом делу. Обухватна вредносно неутрална анализа је поткрепљена истраживачким радом на терену, као и валидним статистичким резултатима производње.

Показатељи конкурентности прехранбене индустрије, као и целе привреде у Србији, а посебно у Округу, упућују на незадовољавајући ниво и указују да је потребно учинити битне кораке у правцу њеног унапређења. Потребно је освајање нових тржишта, али, у исто време, задржавање позиција, или, још боље, њихово јачање на присутним тржиштима. Репозиционирање предузећа из ове гране је један од могућих праваца одржавања континуитета садашњих пословних резултата, уз евентуално њихово поспешивање. Једно од објашњења претходно изнетог исказа лежи у застарелости техничко-технолошке опремљености. Земље у окружењу, за разлику од нас, више су искорачиле испред када је реч о техничко-технолошком развоју и променама у корпоративном размишљању.

Увођење стандарда квалитета и безбедности производа: HACCP, HALAL, EUGAP и друге скраћенице за обележавање стандарда квалитета и безбедности производа постале су неопходне у декларацијама производа, уколико желимо да их извеземо. У процесу приступања ЕУ нужна је примена тих стандарда и када је домаће тржиште у питању. Обрадом ове теме желимо да дођемо до стварне слике припремљености и могућности прехранбене индустрије Округа за примену стандарда квалитета и безбедности хране.

Развој задругарства сматрамо потребним за будући, пројектовани развој прехранбене индустрије. Тржиште прехранбених производа тражи удруживање малих произвођача и њихов плански и заједнички наступ. Исто тако, агрокластери треба да постану вид вертикалног и хоризонталног повезивања производних субјеката у ланцу прехранбене индустрије Округа. Теме удруживања и заједничког наступа ће бити предмет нашег интересовања у овом делу дисертације, на чијем крају ћемо пажњу посветити брендирању као једном од могућих праваца за постизање бољих економских резултата у производњи хране на територији Округа.

Перспективе даљег развоја прехранбене индустрије Јабланичког округа обрађене су у седмом делу дисертације. Многи спољни фактори, овога пута, могу да иду у прилог потреби за даљи развој и инвестирање у прехранбену индустрију на

територији Округа. Повећање глобалних потреба за храном, као и повећање потреба за органски произведеном храном могу бити добра претпоставка за даљи развој прехранбене индустрије. Из тог разлога урадићемо анализу пораста потреба за храном у свету, као и тренутну или пројектовану производњу органске хране у Округу.

Очекивано приступање Србије чланству у ЕУ још једна је од могућих перспектива за даљи развој производње хране у Округу. То ће бити и разлог за анализу досадашњих спољнотрговинских биланса Србије са земљама чланицама ЕУ. Поред ове организације, пажњу привлачи и спољнотрговинска размена са земљама потписницама ЦЕФТА споразума, као и са другим битним партнерима за пласман прехранбених производа.

Промоција у функцији развоја прехранбене индустрије на територији Округа следећа је тема нашег интересовања. Потом обрађујемо могућност равномернијег развоја Округа као перспективе даљег развоја прехранбене индустрије у Округу.

На крају, у осмом делу, позабавићемо се мултипликованим ефектима развоја прехранбене индустрије Јабланичког округа. Међу најзначајнијим ефектима свакако је и заустављање негативних демографских токова, јер је процес девастације индустрије који се десио у транзицији директно утицао на смањење броја становника у периоду 1991 – 2011. године са 250.773 на 216.304. Поред овога, може се очекивати да даљи развој прехранбене индустрије директно и индиректно утиче на смањење сиромаштва у Округу.

На крају обрађујемо и индиректне економске ефекте, попут јачања комуналне и социјалне инфраструктуре, економског јачања залеђа урбаних центара а пре других рубних и руралних подручја у Округу који ће се појавити уколико дође до, пожељног, даљег развоја и инвестирања у прехранбену индустрију.

1. НОВА ИНДУСТРИЈСКА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ

1.1. НОВИ СТРАТЕШКИ ПРИСТУП РАЗВОЈУ ИНДУСТРИЈЕ

Будући да „индустијску политику можемо дефинисати као скуп мера, програма и акција, којима се на флексибилан начин утиче на реализацију различитих циљева индустрије формулисаних консензусом владе, индустрије и синдиката“,¹ приметно је да „Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011 – 2020. године“ на целовит и конзистентан начин дефинише развојне приоритете српске индустрије, као и начине за њихову реализацију. Ту се као развојни циљ предлаже динамичан и одржив развој индустрије и њено оспособљавање за предстојеће јединствено тржиште Европске уније. Такође и оспособљавање за конкурентску борбу са индустријама земаља чланица ЕУ.

Стратегија узима у обзир ефекте светске економске и финансијске кризе. С тим сазнањима долази и до пројектовања модела привредног раста у Србији до 2020. године. Стратегија је усаглашена са индустријском политиком ЕУ и правцима који су зацртани у материјалу под називом „Нове европске стратегије Европа 2020“.

Прихватимо ли да стратегија треба „бити усмерена према понуди производа или услуга која се разликују од понуда конкурената, или на развијање конкурентских способности с којима се конкуренти тешко могу мерити“,² овај документ упућује ка постизању нове конкурентне индустријске структуре, дефинише основне циљеве, као и стратешке правце индустријског развоја Србије. Све то се заснива на реалној оцени и

¹ Dr Savić Lj., *Ekonomika industrije*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2010. god., str. 90.

² Thompson, Jr. A. A., Strickland III, A. J., Gamble E. J., *Strateški menadžment*, Mate, Zagreb, 2008. god., str. 5-6.

анализи расположивих развојних предности које имамо, узимајући у обзир глобална кретања како на европском тако и на светском тржишту.

Значајно место у Стратегији се даје инвестицијама у прерађивачкој индустрији и извозу. Оне су окарактерисане као генератори раста бруто домаћег производа, са напоменом да без њиховог раста цео пројектовани привредни раст није остварив. Као следећи обавезни сегмент се јављају стране директне инвестиције и њихов мултипликовани ефекат позитивног деловања. „Стране инвестиције су један од начина да нека земља оствари раст, иако се део користи од тих инвестиција враћа страним власницима, те инвестиције ипак повећавају скок капитала у привреди, што води ка већој продуктивности.“³ СДИ најчешће уводе нову технологију, уносе свеж капитал, доводе до отварања нових радних места, наступају са новом корпоративном културом и ефикасним менаџментом. Поред закључака да су мала и средња предузећа изузетан покретач новог запошљавања и индустријског раста, стоји и сазнање о неефикасности друштвених и државних предузећа. Зато је неопходност брзог завршетка процеса приватизације и реструктурирања још важнија.

Изградња ефикасне институције тржишне привреде је задатак државе. То је у корист грађана, као и супротстављање присутним облицима привилегованог или монополског положаја, а све то има за циљ устоличење конкуренције као основне полуге тржишне привреде.

Девастирани индустријски центри и њихова ревитализација добијају пуну пажњу у Стратегији, као и реформа јавног сектора где се, пре свега, мисли на дерегулацију и дебиروقратизацију, као и на повећање његове ефикасности. Циљ зацртан Стратегијом је, свакако, и реформа образовања, са посебним освртом на веће искоришћење иновација и истраживања, као и развој информационих и комуникационих технологија.

Дешавања у последње две деценије су показала низ слабости индустрије Србије. Она је, пре свега, била оптерећена великим структурним слабостима и као таква није могла да адекватно одговори и прилагоди се захтевима тржишта. Ослањање на образовне политике, старе по неколико деценија, није се показало одговарајућим у новом савременом тржишту двадесет и првог века. Индустријски систем, који је био у нескладу са тржиштем, није био способан да реагује на сигнале који су долазили. На крају су транзициони процеси и глобална рецесија само потврдили велики структурни

³ Mankiw N. G., Taylor P. M., *Ekonomija*, Data Status, Beograd, 2008. god. str. 513.

проблем који је имала индустрија Србије. У таквим условима долази до немогуће мисије за економску политику. Како не смањити запосленост а у исто време мењати индустријску структуру? Као што је већ напоменуто, то је неизводљиво, а као последицу тога имамо плаћање цене социјалног мира путем неефикасних индустријских сектора и незавршено реструктурирање.

Ревитализација и обнова, реструктурирање и реинжењеринг, као и развој и конкурентност, фазе су које мора проћи индустрија Србије. Синхронизација тринаест различитих политика: образовања, технолошког развоја, истраживања и развоја, реструктурирања и приватизације, предузетништва, страних улагања, запошљавања, заштите животне средине, информационо-комуникационих технологија, енергетске ефикасности, регионалног развоја, заштите тржишне конкурентности и унапређења корпоративног управљања – обавезне су за реализацију Стратегије. Значај овог стратешког документа је везан и за поступак приступања ЕУ и циљевима њихове „Нове европске стратегије Европа 2020“.

Смањење удела индустрије у друштвеном производу и запослености природно производи процес деиндустријализације⁴. Феномен деиндустријализације развијених земаља вероватно почиње у последњој трећини прошлог века. „Сматра се да је у високо развијеним земљама удео индустрије у укупном друштвеном производу достигао свој максимум током седамдесетих година, када је друштвени производ по глави становника износио између 3.000 и 3.500 америчких долара, након чега отпочиње процес деиндустријализације.“⁵ Исти тај процес проузрокује појачану индустријализацију у Јужној Кореји, Тајвану, Хон Конгу, Сингапуру а потом и у Малезији, Индонезији, Тајланду, Филипинима и на самом крају тог циклус у Индији и Кини. „Ове земље доживљавају експанзију у индустријском развоју у тренутку када започиње деиндустријализација у развијеним земљама, када ће капитал кренути у правцу јефтине, дисциплиноване и обучене радне снаге далекоисточних земаља.“⁶ Активну улогу у том процесу имају мултинационалне компаније које почињу да своје радно интензивне погоне дислоцирају у оне земље где могу да обезбене јефтинију радну снагу, пореске олакшице за своје пословање и смањене транспортне трошкове због близине тржишта. У том периоду започиње процес сеоба фабрика и капитала ка

⁴ Ballance R. H., *International Industry and Business*, Allen & Unwin, London, 1987. god., str. 80.

⁵ Dr Savić Lj., *Ekonomika industrije*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2010. god., str. 11.

⁶ Dr Spasojević M., Dr Šušić V., Dr Đorđević D., *Ekonomska geografija sveta*, Ekonomski fakultet Niš, Niš 2015. god., str. 197.

земљама са јефтинијом радном снагом и до неке се успорава миграциони талас индустријских радника ка развијеним земљама.

„Јачањем друштвено-економских ефеката развоја нових индустрија и преливањем индустријских технологија и организације, процес деиндустријализације је прерастао у процес реиндустријализације, односно, друштвено-економске организације свих облика производних и непроизводних активности на индустријским принципима... феномен реиндустријализације развијених тржишних привреда се везује, пре свега, за промену основне развојне парадигме, према коме успешан развој није више у поседовању природних ресурса и капитала у функцији масовне прераде природних материјала у стандардизоване производе, већ све више зависи од расположиве технологије и иновација, образовања и мотивације радне снаге и вештина обезбеђења сарадње са кључним партнерима у ланцу репродукције (добављачима енергије, сировина, интермедијарних производа и пословних услуга, са једне стране, и потрошачима и корисницима, са друге стране)“.⁷

Оквири нове развојне парадигме у развијеним светским привредама (дијаграм бр. 1) већ се препознају. Људски ресурси, инвестиције у иновације и нову технологију су основни стубови даљег развоја. Ефекти таквог деловања могу се већ приметити у разноврсности производа, квалитету, глобалној доступности, појачању услужног садржаја, али и у сачуваној културној и регионалној специфичности.

Теорија ендогеног развоја би требало да постане и наше основно теоријско решење и модел индустријске политике. Та теорија је пред сам крај двадесетог века постала доминантна у развијеним тржишним привредама као теоријска опција, те је послужила за дефинисање развојне, али и индустријске политике тих земаља. „Суштина је да се ендогенизацијом технолошког развоја у институционалну структуру укупног друштвено-економског система створе услови за конституисање пословног окружења за ефикасније генерисање, имплементацију и економску валоризацију иновација, на основу базичног критеријума – *стварање услова за дугорочно одрживи развој*“.⁸

Пут ка томе води преко уклањања административних препрека и разних регулаторних ограничења која директно коче како развој предузетништва тако и разне врсте пословних слобода и инвентивности, а на крају и иновативности. Регулисање

⁷ Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011 - 2020, Влада Републике Србије, Београд, 2011. год., стр. 1.

⁸ Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011 - 2020, Влада Републике Србије, Београд, 2011. год., стр. 3.

институционалног оквира, као и долазак до квалитетнијег, и пре свега делотворнијег законодавства, доводи до услова за подстицај потребних инвестиција и већ поменутих иновација које би за резултат имале привреду засновану на знању и истраживању.

Дијаграм бр. 1: *Ефекти инвестиција у нову технологију и људски капитал.*

Преузето: *Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011-2020.*

Развијање окружења, које ће појам креативно друштво моћи да испрати, заснива се на пуном поштовању и уважавању хуманог капитала. „У многим је индустријама изграђивање базе талената неког предузећа и изграђивање интелектуалног капитала важније за примену стратегије од додатних инвестиција у погоне, опрему и осталу чврсту имовину.“⁹ Пун ефекат може се постићи повезивањем образовања, научно-истраживачког рада, производње и ефикасне јавне управе. Испуњење ових предуслова умногоме доприноси и развоју иновативне привреде. Њен значај у привредним показатељима развијених земаља је најбоља препорука за то. Набројимо само неке од индустрија које су до недавно тек биле у повоју, или чак ни то, док данас постижу изузетне привредне резултате: микроелектроника, био-технологија, мехатроника, оптички пренос информација, програмирање, аеро-космичке технологије, нове технологије у домену медицине, интернет индустрија, мобилна телефонија, маркетинг, филмска индустрија. Ту, свакако, треба споменути и неке мање индустријализоване

⁹ Thompson, Jr. A. A., Strickland III, A. J., Gamble E. J., *Strateški menadžment*, Mate, Zagreb, 2008. god., str.324.

креативне и културне индустрије као што су: дизајн, архитектура, мода, културни туризам, визуелне уметности и друге.

Садашњу индустријску политику Европске уније можемо окарактерисати као проактивну. „Индустријска политика ЕУ је проактивна индустријска политика која за циљ има стварање и обезбеђивање повољног окружења за раст предузетништва, али и унапређивање иновативности, а све то ће ЕУ учинити привлачном за ивестирање и омогућити јој да створи нове шансе за запошљавање нарочито ако се узме у обзир чињеница да су МСП носиоци највећег дела индустрије.“¹⁰ Или „Главни циљеви индустријске политике су остваривање стабилне стопе раста, кроз пораст производног потенцијала, продуктивности рада и запослености, побољшање међународне конкурентности и биланса плаћања.“¹¹ Међутим, глобална депресија која није мимоишла ЕУ довела је до потребе ревизије Лисабонске стратегије. Као одговор на то, у марту 2010. године усваја се од стране Европске комисије иновирани верзија тог документа са називом *Европа 2020*. Пет приоритетних подручја из Лисабонске стратегије: стварање друштва знања, јединствено тржиште, стварање подстицајне пословне климе за развој предузетништва и генерисање и валоризација иновација, изградња тржишта рада које ће јачати социјалну кохезију и успостављање режима одрживог развоја је сажето у три приоритета. Нова три приоритета су паметан раст који подразумева економски развој базиран на знању и иновацијама, затим, одржив раст, заснован на ресурсно ефикаснију, економски чистију и конкурентнију економију, и трећи, свеобухватан раст, који ће се базирати на подстицају привреде са високом запошљеношћу иза које треба да стоје социјална и територијална кохезија.¹²

Дешавања и проблеми у друштвено и економски много развијенијим земљама треба да буду поука и упозорење за нас и нашу много нижу привредну активност у овом тренутку у односу на њихову. Може се уочити да нови приступ индустријској политици чине два скупа индустријских политика. За први скуп можемо рећи да се састоји од политика које имају за циљ успостављање правила понашања конкуренције или конкурентности. Друга група политика има за циљ обезбеђивање и успостављање оквирних услова за отварање нових предузећа али и услова за повећање способности постојећих због њиховог учешћа у тржишној конкуренцији. Свакако, важно је у

¹⁰ Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011 - 2020, Влада Републике Србије, Београд, 2011. год., стр. 5.

¹¹ Dr. Savić Lj., *Ekonomika industrije*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2010. god., str.205.

¹² Mr. Mičić V., *Lisabonska strategija i njena revizija*, Ekonomski horizonti, Ekonomski fakultet Kragujevac, Kragujevac, 2009. god., str. 99.

пројектовању тих политика да оне буду усаглашене са правилима и ограничењима која произилазе из међународних споразума. Пре свега споразума за чланство у Светској трговинској организацији и споразума о стабилизацији и придруживању ЕУ.

1.2. ИНДУСТРИЈА СРБИЈЕ У ТРАНЗИЦИОНОМ ЦИКЛУСУ

У другој половини прошлог века долази до појачане (праве) индустријализације новостворене Федеративна Народне Републике Југославије. У временском раздобљу од 1947. до 1990. године дошло је до формирања око 160 индустријских центара на територији Србије. Важно је напоменути да је од тог броја 67 центара било великих републичких, националних или субрегионалних пословних система. Они су имали функцију макро кластера и били су организовани по принципу вертикалног обједињавања капацитета. „Кластери су, у осмој и деветој деценији прошлог столећа, запошљавали око 55%, производили око 65% и обављали 90% спољно-трговинског промета реалне привреде.“¹³ Сам тај процес индустријализације су пратиле и бројне слабости. Утицај централизованог управљања је био врло присутан. Индустрија се развијала у оквирима материјално и радно интензивне производње која се заснивала на копијама иностраних технологија. Дефинишемо ли увозну супституцију као „раст удела домаће производње у укупној понуди“,¹⁴ последице које следе су: недовољна акумулирана искуства из добре праксе, јака спољашња и унутрашња заштита и појава неконкурентне ефикасности, давање предности социјалним односима и вредносном систему који је успоравао пословне и технолошке иновације. Сигнали који су стизали са тржишта се често нису адекватно процесуирали. Понуда се заснивала на оном што се тренутно производи, без жеље и мотивације за иновирањем.

Индустрија Србије, тако постављена, успева да својим резултатима из предтранзиционог периода, тачније 1990. године, постигне да они буду два пута бољи неголи што ће бити 2010. године. Последица тога је и то што је број радника запослених у индустрији Србије за 35% мањи неголи тада. Реч је о броју од 250.000 радника, који су у транзиционом процесу, који је на индустрију оставио катастрофалне

¹³ Dr. Adžić S., *Regionalna politika i klasterizacija u sistemu integracione interakcije*, Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope, Ekonomski fakultet, Niš, 2013. god., str. 91.

¹⁴ Chenery H.B., *Part of Industrial Growth*, American Economic Review 50, september 1960. god., str. 641.

последнице, остали без посла. Индустијски центри и њихови макро кластери (пословни системи) су нестали. Мало њих данас у Србији могу да понесу тај епитет. Као последица тога дошло је до девастације на великом делу Републике, и до негативних демографских токова на тим подручјима. Све то упућује на неопходности мера и активности за спровођење нове индустријске политике коју предвиђа Стратегија.

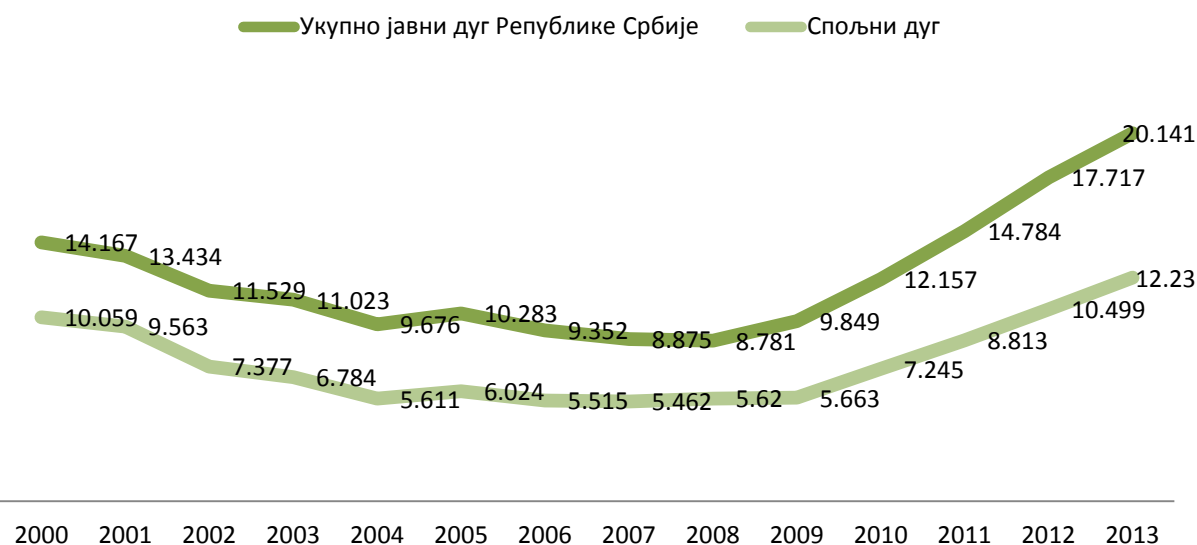
Неке земље у транзицији су успеле да још у периоду од 1990. године до 2000. године спроведу највећи део реформи „прве генерације“, као што су макроекономска стабилност, приватизација и спољнотрговинска и ценовна либерализација. Србија још увек то приводи крају. Приметан је био отпор према променама, али поменимо да „Отпор према променама не показује се увек на стандардне начине. Отпор може бити отворен, имплицитан, тренутан или одгођен.“¹⁵ Приватизација и реструктурирање су процеси који још увек нису завршени код нас. Постоји бојазан од преузимања одговорности за њихов завршетак. До сада су била узалудна пожуривања од стране стручне јавности и међународних институција. Цена социјалног мира је велика и директно утиче на успоравање ових процеса. Упоредо се спроводе реформе „друге генерације“, где је циљ створити амбијент који ће бити подстицајан за инвеститоре, доћи до ефикасног правосуђа, уредити модеран порески систем, ускладити монетарну и фискалну политику, реформисати јавни сектор, смањити сиву економију и корупцију, повећати политичку стабилност и све оно што повећава кредибилитет земље а упоредо доводи до умањења ризика за улагање.

Велика незапосленост и пад номиналних зарада, који стоји као претња за изазивање ширих социјалних проблема, прети и изазивањем политичких потреса. То је стално присутни проблем и досадашњи изговор за недоследност од дугорочних економских мера и прихватање остваривања краткорочних циљева. Овом треба додати и да је инфраструктура у Србији још увек неизграђена и некомплетирана у поређењу са неким другим транзиционим земљама. Поред тога, по међународним стандардима, инфлација је висока. Присутан је стални дефицит, како буџетски тако и дефицит текућег платног промета. Раст спољног дуга је континуиран, тако да је његово сервисирање постало велика претња привредној стабилности и расту (графикон бр. 1). Учешће јавног дуга у бруто домаћем производу је на дан 1.1.2014. године износио 61,2% (графикон бр. 2).

¹⁵ Robbins P. S., Judge A. T., *Organizacijsko ponašanje*, Mate, Zagreb, 2009. god., str. 647.

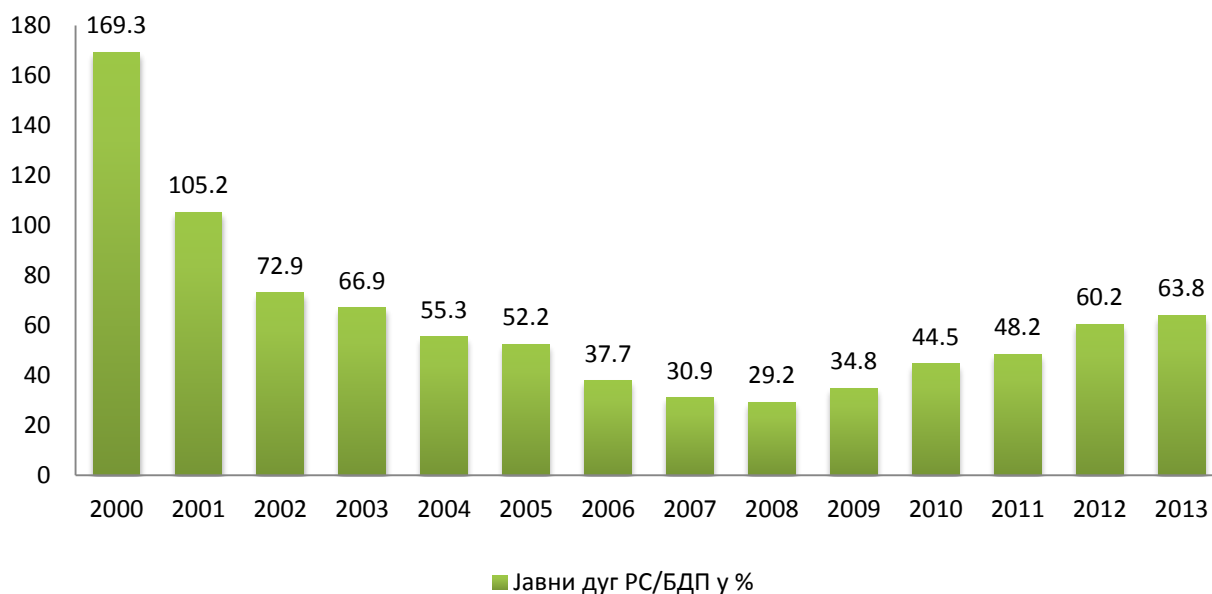
Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Графикон бр. 1: Јавни дуг Републике Србије

Извор: Народна банка Србије

Графикон бр. 2: Учешће јавног дуга Србије у БДП-у за период 2000-2013. година.

Извор: Народна банка Србије

„Једном речју, нови модел привредног раста и развоја у наредној деценији условљава два, међусобно повезана заокрета: први заокрет је структурног карактера са тежиштем на индустријском расту, инвестицијама и извозу, а други заокрет је усмерен ка убрзању реформских процеса и европских интеграција. Кључ успеха лежи у

стварању много атрактивнијег инвестиционог амбијента за улагања у секторе прерађивачке индустрије са високом додатном вредношћу.“¹⁶

Приметна је потреба непрекидног и систематског унапређења и кориговања мера и активности, као и свих постојећих политика, са циљем повећања наше конкурентности али и усклађивања са захтевима и обавезама које произилазе из статуса кандидата за члана ЕУ. То нарочито полази из усаглашених одредби са релевантним *acquis communautaire*.¹⁷ у овој области, јер се оне континуирано побољшавају и дорађују.

1.3. ЈАЧАЊЕ КОНКУРЕНТНОСТИ

Од снаге и конкурентности прерађивачке индустрије зависи у великој мери конкурентност националне привреде у целини, као и њен раст и запосленост. Девастација индустрије или деиндустријализација, како се погрешно поистоврћује,¹⁸ тренд је који као своју пратњу има и смањење запослености, као и смањено учешће овог сектора у бруто друштвеном приходу. Као паралела овом, долази до сталног и значајног јачања сектора услуга. Стратегија, имајући у виду дешавања у пракси, предлаже мере и политике које би биле услов за подизање конкурентности, јачање раста и развоја, подстицање ефикасности и инвестиција у прерађивачку индустрију. Мере за јачање прерађивачке индустрије не могу да се одвоје, или изолују у односу на друге позитивне подстицаје стварања доброг и здравог пословног окружења. „У развојним или транзиционим привредама, економска политика је обично централизована, а подршка развоју конкурентности је слаба.“¹⁹ Да би се то превазишло, у Стратегији су садржане активности и релевантне мере, као део општег оквира за повећање конкурентности и подстицаја раста комплетне српске привреде.

¹⁶ Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011 - 2020, Влада Републике Србије, Београд, 2011. год., Увод.

¹⁷ *acquis communautaire*, франс. - скуп добара, моралних или културних вредности, вредности које припадају једној групи.

¹⁸ Деиндустријализација је привилегија високоразвијених привреда. Свесно дислоцирање индустријских постројења или одустајање од „прљавих“ индустрија и пребацивање те производње у мање привредно развијене земље или код оних које тек почињу да се развијају је деиндустријализација.

¹⁹ Kettels C. L., Solvell O., *Cluster initiatives in Developing and Transition Economies*, Center for Strategy and Competitiveness, Stockholm, 2006. год., стр. 29.

Јачање конкурентности у оквиру нове индустријске политике Србије подразумева:

Реформа образовног система. Потребно је да хумани ресурси постану наша снага, трансформација и реконструкција образовања, пре свега стручног, и то је услов континуираног и одрживог развоја Србије. Мора се што пре прекинути са погрешним мишљењем о људским ресурсима као нашом предношћу. То је далеко од истине, чак и када је наше најближе окружење у питању (графикон бр. 3).

Улагање у образовање. Потребно је стварање хуманог капитала који може да се прикљичи захтевним околностима привредног развоја и као такав може се окарактерисати као инвестиционо улагање Републике Србије. „Радна снага заснована на знању се по квалитету разликује од мање квалификоване радне снаге.“²⁰ Самим тим, политика образовања није само политика креирања људског капитала, већ је део укупне развојне политике друштва. „Образовање – инвестирање у људски капитал – једнако је важно за дугорочни економски успех неке земље као и инвестирање у физички капитал.“²¹ Заједнички именитељ реформи образовања у многим европским земљама јесте настојање да се успостави флексибилан систем иницијалног и континуираног стручног образовања како би се одговорило на измењене захтеве тржишта рада“.²² Потребно је „повећати издвајања за образовање, јер образовање треба да буде приоритет за сваку владу. Улагање у људски капитал би требало да буде дугорочна оријентација Србије. Према новим теоријама раста, људски капитал (пре рада и капитала) представља главни допринос развоју једне земље.“²³

Технолошки развој. Потребно је уважити да је „Технолошки прогрес, у својој генези, резултат је научних открића и њиховој примени у процесу привредног развоја, у различитим врстама иновација и њиховог зракастог ширења (дифузије) у појединим гранама и секторима материјалне производње.“²⁴ Такође, чињеница је да „Већина теорија економског развоја наглашава неопходност техничког прогреса а често и повећање стопе техничког прогреса.“²⁵ То упућује на то да „развој индустрије (брзина

²⁰ Draker P., *Upravljanje u novom društvu*, Adizes, Novi Sad, 2005. god., str. 94.

²¹ Mankiw N. G., Taylor P. M., *Ekonomija*, Data Status, Beograd, 2008. god. str. 514.

²² Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011-2020, Влада Републике Србије, Београд, 2011. год., стр. 59.

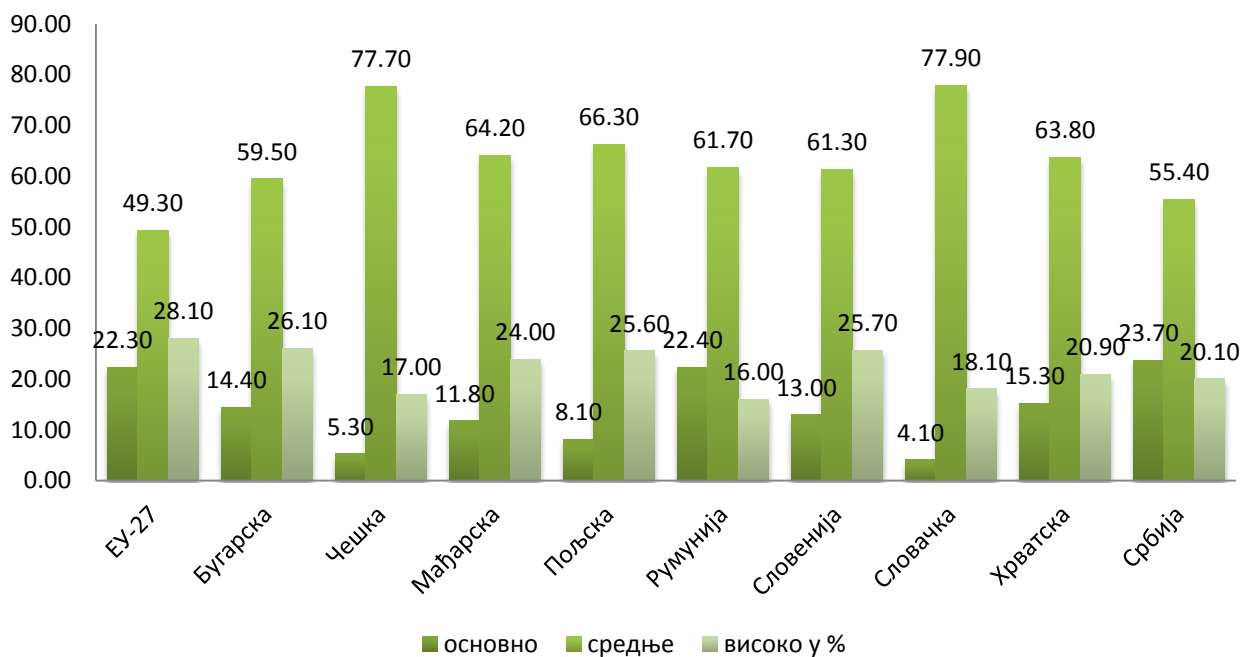
²³ Петковић В., „Локални економски развој Јабланичког округа-анализа стања и препоруке за даљи развој“, Српски економски форум, Београд, 2006. год., стр. 15.

²⁴ Dr Živković Ž., dr Popović N., dr. Jelić M., *Upravljanje istraživanjem i razvojem*, DŠIP-Bakar, Bor, 2003. god., str. 4.

²⁵ Pirs D., *Moderna ekonomija*, Dereta, Beograd, 2005. god., str. 480.

развоја, динамика развоја) зависи од развоја науке, технике и технологије...²⁶ У овом тренутку индустрија Србије, са технолошког аспекта, налази се у заостајању у односу на технолошки ниво коју је имала 1990. године, без упоређивања са индустријама и економијама земаља чланица ЕУ.

Графикон бр. 3: Степен образовања запослених, 2009. године у процентима

Извор: Рзс, Еуростат (Q3 2009)

„У периоду од 2011. до 2020. године технолошка политика за индустрију Србије је фокусирана на три стратешка приоритета, који се реализују фазно (етапно) као три кључна инструмента технолошке политике за опоравак индустрије Србије:

1. **Ревитализација.** Иницијални импулс процеса опоравка кроз консолидацију и довођење у функционално стање постојећих производних ресурса, посебно великих компанија и индустријских система;

2. **Реинжењеринг.** Експанзија у постојећим оквирима кроз модернизацију средње неразвијеног технолошког сектора и кроз постепено увођење високотехнолошких садржаја;

3. **Развој.** Промена технолошког профила индустрије, кроз миграцију тежишта индустријске производње из доминантно ниско технолошке области ка области високих технологија.²⁷

²⁶ Др Глигоријевић Ж., *Економика индустрије*, Економски факултет, Ниш, 2011. год., стр. 12.

²⁷ Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011-2020, Влада Републике Србије, Београд, 2011. год., стр. 67.

Истраживање и развој. Уз иновације, знање и предузетништво представљају основни чинилац индустријске конкурентности. „Научноистраживачки рад, у савременим условима представља један од кључних фактора развоја индустрије.“²⁸ Може се и констатовати да „оно што у ствари називамо Информационом револуцијом је, у ствари Револуција знања.“²⁹ Иновација је посебно оруђе за квалитативнији и материјално ефектнији наступ на тржишту. „Брзина развоја у епохи научно-технолошког прогреса зависи од тога у којој се мери ангажује наука, знање и способност људи, односно од степена развоја и слободе деловања стваралачких кадровских потенцијала.“³⁰ Србија се тренутно налази на зачељу по издвојеним средствима из укупног бруто домаћег производа за науку, када се упореди са осталим земљама Европе (графикон бр. 4). Та издвојена средства су још мања у апсолутном износу, имајући у виду БДП Србије и највећег дела посматраних земаља. „Недостатак инвестирања у истраживање и науку је идентификован као основни узрок спорог економског раста држава у транзицији“³¹

Улога сектора информационо-комуникационих технологија. Стратегија је високо вреднује, посебно после спознаје да су оне у овом веку главни покретач раста светске економије. „Као што је извесно да ће већина технологија, као и индустријских делатности које се на њима заснивају, потећи од компјутерске и информационе технологије.“³² За даљи развој индустрије, ИКТ су средство повећања њене конкурентности и процеса модернизације. Дигитална агенда Србије треба да регулише област информатичког друштва и електронских комуникација. Саставни део те агенде чине: „Стратегија развоја информатичког друштва у Републици Србији до 2020“, и „Стратегија развоја електронских комуникација у Републици Србији 2010. до 2020“.

Приватизација и реструктурирање. Завршетак ових процеса има значај са различитих становишта. Продуковање позитивних ефеката, коришћењем спроведеног модела приватизације, увелико је изостало. Процес приватизације почео је сада већ давне 1990. године и још није завршен. Уз непримерено дуго трајање, процес приватизације су пратиле и промене закона, промене и почетног пројектованог модела,

²⁸ Gligoriјевић Ж., Пић М., Бошковић Г., *Индустријски menadžment*, Економски факултет, Ниш, 2008. год., стр. 287.

²⁹ Draker P., *Upravljanje u novom društvu*, Adizes, Novi Sad, 2005. год., стр. 24.

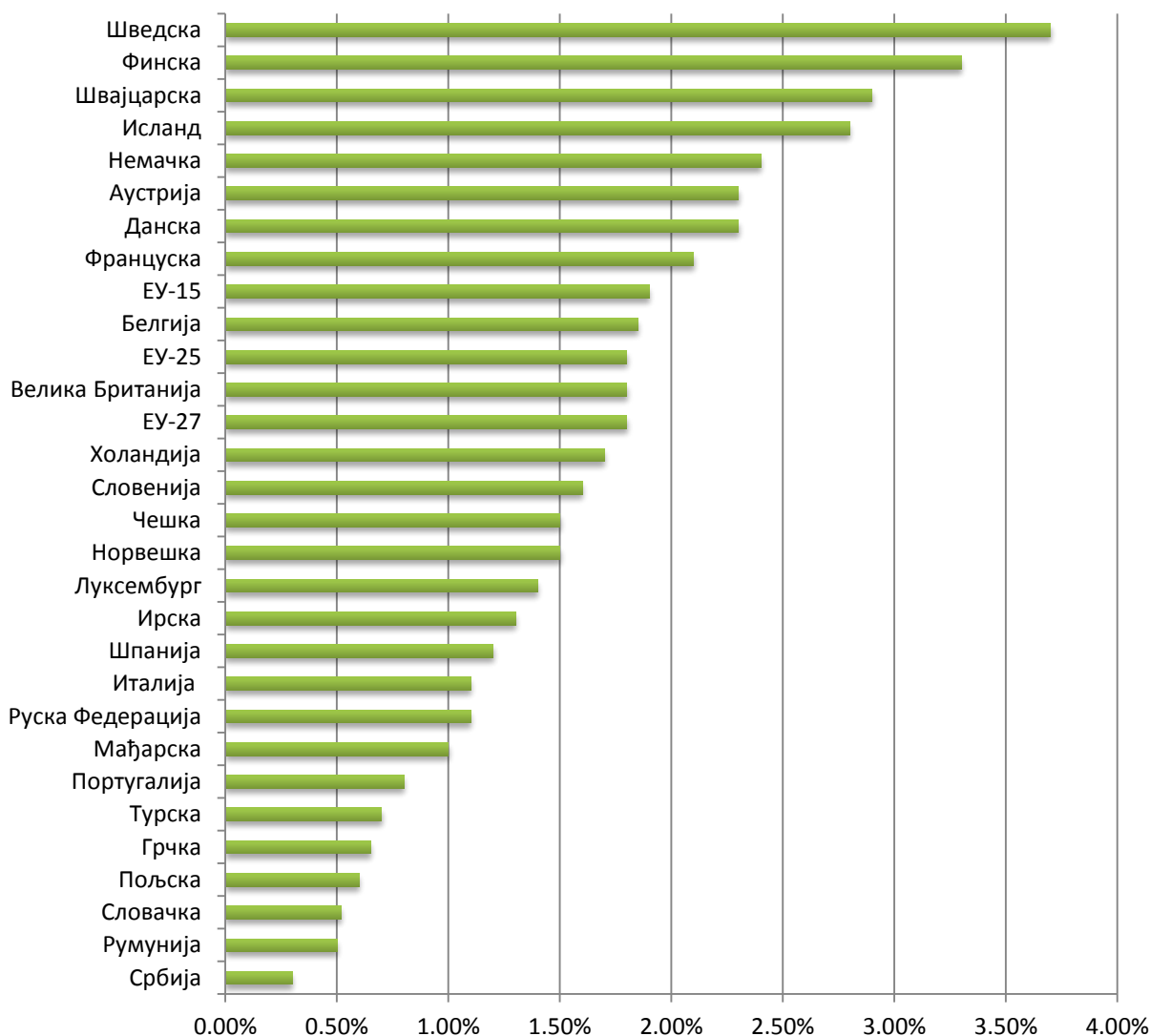
³⁰ Dr Živković Ж., dr Popović N., dr Jelić M., *Upravljanje istraživanjem i razvojem*, DŠIP-Bakar, Bor, 2003. год., стр. 1.

³¹ Петковић В., „Локални економски развој Јабланичког округа – анализа стања и препоруке за даљи развој“, Српски економски форум, Београд, 2006. год., стр. 15.

³² Draker P., *Upravljanje u novom društvu*, Adizes, Novi Sad, 2005. год., стр. 11.

велике афере, много поништених уговора, и, на крају, велики број отпуштених радника и преполовљена индустријска производња, као последица свега поменутог.

Графикон бр. 4: Укупна издвајања за науку у % БДП 2008. године.

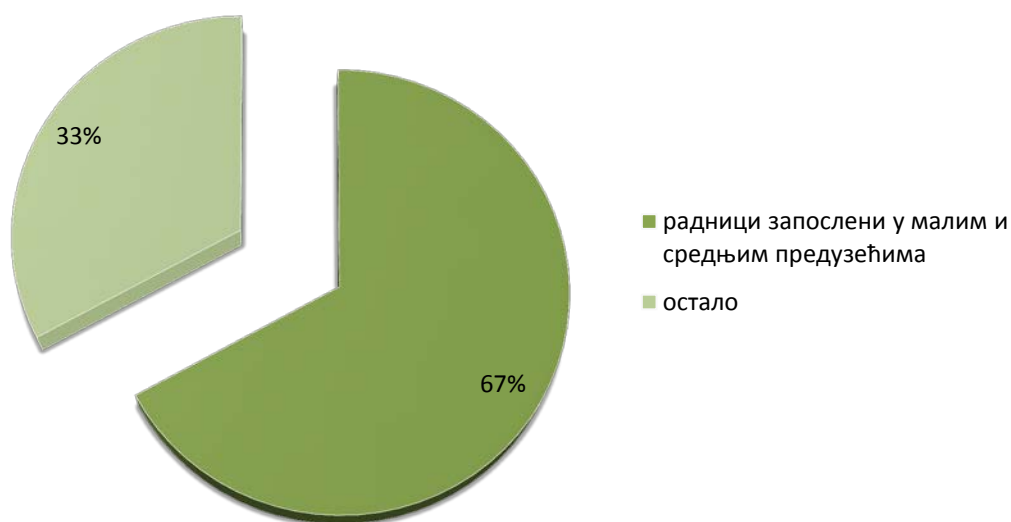
Извор: Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011-2020

Приватизација, али пре свега реструктурирање јавних предузећа, јесте неопходност. Држава је апсолутни власник капитала у свим јавним предузећима. Ту процес приватизације није ни кренуо, изуземо ли нафтну индустрију и део телекомуникација. Додатни проблем чини важећа законска регулатива, по којој је држава власник капитала у овим предузећима па је немогуће извршити приватизацију, као ни процес корпоратизације. Променом тренутне законске регулативе, створиће се услови да капитал пређе у власништво предузећа. Са тим извршеним променама, предузећа ће моћи да се приватизују, у потпуности или пак у оном делу који одговара стратешком интересу државе који ће се разликовати зависно од предузећа.

Поништавање великог броја приватизација представља додатни проблем. Тако да се, поред неких предузећа која још нису била у процесу приватизације, држави на „терет“ реструктурирања јављају предузећа после раскинутих уговора о приватизацији где је потребно „напуштање одређених делатности и куповина нових, с намером потпуне измене пословног изгледа предузећа“.³³ Због недовољне политичке спремности, наставља се плаћање цене социјалног мира и пренебрегава се глас струке. „Реструктурирање може да буде праћено прилично великом прерасподелом радних места, зато што предузећа отпуштају вишак радне снаге и затварају неефикасне погоне и канцеларије.“³⁴ Реструктурирање појединих предузећа беспотребно дуго траје а, са друге стране, превелика се количина новца улаже у реструктурирање других.

Развој малих и средњих предузећа, будућег покретача развоја привреде Републике Србије. Сектор малих и средњих предузећа и предузетника је у 2009. години запошљавао 872.540 радника, и то је било нешто више од две трећине од броја 1.308.291 запошљених у привреди Србије (графикон бр. 5). Једна од карактеристика ових предузећа је да „својим иновативним приступом и специјализацијом у производњи производа и вршењу услуга значајно доприносе економском развоју земље.“³⁵

Графикон бр. 5: Процентуални приказ запошљених у МСП

Извор: Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011-2020

³³ Mankiw N. G., Taylor P. M., *Економска*, Data Status, Београд, 2008. год. стр. 273.

³⁴ Baldwin R., Wyplosz C., *Економска европских интеграција*, Data Status, Београд, 2010. год., стр. 190-191.

³⁵ Mr. Milojković D., dr Stojković N., *Кластери – инструменти за управљање привредним развојем и растом*, Регионални развој и демографски токovi земаља југоисточне Европе, Економски факултет, Ниш, 2013. год., стр. 651.

Поред тога се очекује од МСП да буде главни актер стварања нових радних места. „Најважније предности малих и средњих предузећа, у односу на велика су:

а) мањи број запослених и ефикасно и флексибилно коришћење запослене радне снаге;

б) ефикасније коришћење материјалних производних ресурса, боље коришћење капацитета, залихе обртних средстава свде на најмању меру и остварују већи коефицијент обрта:

в) већа флексибилност и динамичност на подстицаје који долазе са тржишта или од нове технологије.“³⁶

Као подршка на том путу формирана је институционална инфраструктура коју чини мрежа институција и агенција. Као што су Национална агенција за регионални развој (НАРР), Фонд за развој, Национална служба за запошљавање, СИЕПА, АОФИ, а пре свих министарство економије и регионалног развој (МЕРР).

Подршка политике запошљавања и тржишта рада развоју индустрије. Ова подршка долази до пуног значаја са новим моделом привредног раста где је предвиђена подршка ревитализацији и поспешивању раста индустријске производње.

Примарни циљ индустријске политике је континуирано стварање погодне инвестиционе климе за привлачење инвеститора. У том правцу први корак би требало да буде смањење фискалног оптерећења зараде запосленог које у овом тренутку прелази 38%. То се једино може учинити изменом Закона о раду.

Реафирмација гранских колективних уговора, као и вођење предвидиве и одговорне политике минималне зараде, Стратегија препознаје као мере које могу допринети политици запошљавања. Свакако, једна од најбитнијих мера је појачана реализација активних програма тржишта рада. Ту се мисли на субвенције за нова запошљавања и обуке на послу. Поменули смо већ реформу образовања и њено кашњење. Средње стручне школе ће наставити са „продуковањем“ недовољно обученог кадра, или, што је још горе, профилом кадрова пројектованим осмдесетих година прошлог века, мало коме потребним јер на их евиденцији НСЗ има већ превише. То је више него довољан разлог за хитну реформу програма рада средњих стручних школа. До тада треба издвојити средства за преквалификације или доквалификације оних који чекају посао.

³⁶ Gligoriјевић Ž., Ilić M., Bošković G., *Industrijski menadžment*, Ekonomski fakultet, Niš, 2008. rod., str. 173.

Конкуренција. „Имплементација режима слободне конкуренције је предуслов повећања конкурентности добара и услуга“.³⁷ Исто тако, брзо прилагођавање наших предузећа у конкурентском такмичењу је основа њиховог опстанка. „Успешне организације бит ће оне које ће се мењати овисно о конкуренцији. Такве ће организације бити способне брзо се покренути, брзо развијати нове производе и брзо их стављати на тржиште.“³⁸

Почетак регулисања те области везује се за 2005. годину, када је у Србији донет Закон о заштити конкуренције. Правни оквир овог закона садржи решења и усаглашен је, у великој мери, са материјалним правилима конкуренције из законодавства ЕУ. После усвајања закона, у 2006. години долази и до формирања Комисије за заштиту конкуренције. Временом се, у пракси, показала недореченост овог закона, као и битни недостаци који су се у великој мери односили на права, обавезе и овлашћења Комисије за заштиту потрошача. Није постојала могућност отклањања недостатка закона путем допуна и измена, па се приступа изради новог закона, који Скупштина усваја крајем 2009. године. Све то са циљем установљавања и заштите конкурентског тржишта. „Право конкурентско тржиште састоји се од много продаваца који нуде идентичне производе или услуге и од много купаца, где ниједан купац нити било који продавац не може утјецати на тржиште. И продавци и купци прихватају цене, купују или продају по тржишној цјени, али нити по вишој нити по мањој о тржишне. Улаз на тржиште и излаз са тржишта дешава се слободно без природних или регулаторских баријера.“³⁹

Заштита животне средине. Обавеза је која настаје услед њене угрожености индустријском производњом. „Основни циљеви заштите животне средине су да се очува здравље, биодиверзитет и квалитет екосистема, генофонд животињских и биљних врста, плодност земљишта и других вредности и добара.“⁴⁰ Упркос битно редукованим капацитетима и резултатима које има индустрија Србије, притисак на животну средину и њено загађење је остао изразито обиман. Подстрекаче тога проналазимо у дотрајалим постројењима и великом броју застарелих технологија које су заступљене у домаћој индустрији. Ништа мање негативни ефекат постиже и ниска

³⁷ Dr Stojanović B., Vučić V., *Politika konkurencije i efikasnost privrede*, *Ekonomika* br. 3-4, Društvo ekonomista “Ekonomika”, Niš, 2008. god., str. 33.

³⁸ Robbins P. S., Judge A. T., *Organizacijsko ponašanje*, Mate, Zagreb, 2009. god., str. 645.

³⁹ Bloomberg D., LeMay S., Hanna J., *Logistika*, Zagrebačka škola ekonomije i menagmenta, Zagreb, 2006. god., str. 109.

⁴⁰ Dr. Babović J., Radojević V., *Menadžment*, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad, 2008. god., str. 64.

енергетска ефикасност,⁴¹ нерационално коришћење секундарних сировина, лоше управљање индустријским и опасним отпадом, минимално коришћење секундарних сировина, низак ниво заступљености најквалитетнијих техника у производњи и недостатак подстицаја за увођење „чисте“ производње.⁴²

Позитивни примери су фабрике цемента, где након приватизације долази до улагања значајних финансијских средстава, у заштиту животне средине. Постављање филтера, затварање складишта сировина, континуирани мониторинг емисије загађења и промена у начину транспорта сировина из рудника – само су неке од радњи предузетих у правцу заштите животне средине. Много је више негативних примера. Највећи загађивачи ваздуха индустријским путем су рафинерије нафте из Панчева и Новог Сада, велики хемијски комбинати из Шапца, Панчева и Крушевца, рударско-топионичарски комплекс у Бору, као и железара у Смедереву. Упозоравајуће је да се без икаквог третмана испушта 90% отпадних вода из индустријских постројења.

Задржавање оваквог стања, поред немериве штете коју чини животној средини, утиче и на будући просторни и економски развој Србије. Инвестиције у животну средину су изузетно ниске и крећу се око 0,3% БДП. Спорна је и прерасподела тог новца, јер је сврсисходност неких давања и из тог малог буџета више него дискутабилна. Потребно је мотивисање тренутно незаинтересоване индустрије и приватног сектора, повећање енергетске ефикасности, смањење настајања отпада и, пре свега, развој „чистих“ технологија. Битан сегмент је и промовисање и подстицање друштвене одговорности као „дужности предузећа да послује средствима која не штете интересним групама и околишу, и да се својим одлукама и акцијама брине за опћи бољитак друштва.“⁴³

Споразум о стабилизацији и прикључењу ЕУ намеће усаглашавање регулативе у овој области. Влада Републике Србије је 2008. године усвојила „Националну стратегију одрживог развоја“, 2009. године и „Стратегију увођења чистије производње у Републици Србији“, а 2010. године „Национални програм заштите животне средине“, где се одређују стратешки циљеви заштите животне средине и посебни циљеви заштите воде и земљишта, ваздуха и заштита од утицаја на животну средину.

⁴¹ Значај повећања енергетске ефикасности у индустрији је изразито битно, имајући у виду њену потрошњу енергије. У 2009. години 35% утрошка финалне енергије остварен је у индустрији.

⁴² Подаци из 2009. године показују да је, у укупној структури индустријске производње у Србији, 50% учешће „прљавих“ индустрија.

⁴³ Mankiw N. G., Taylor P. M., *Ekonomija*, Data Status, Beograd, 2008. god. str. 301.

„Циљеви политике заштите животне средине у функцији развоја индустрије односе се на подстицање чистије производње и смањење загађења и притисака на животну средину, али и развој инфраструктурних система за подршку индустријском развоју и заштиту и унапређење животне средине:

- Проширити и јачати институционалне и административне капацитете за спровођење прописа у области контроле индустријског загађења и управљања ризицима;

- Подстицати развој чистије производње, имплементацију интегрисаних дозвола, превенцију хемијских удеса и увођење система управљања заштитом животне средине (EMAS) у индустријска постројења кроз развој друштвене одговорности;

- Смањити загађење ваздуха из сектора индустрије узроковано емисијом (CO₂, SO₂, NO₂, честице специфичне загађујуће материје, гасови са ефектом стаклене баште);

- Санирати контаминирани локације, обезбедити пречишћавање индустријских отпадних вода које значајно утичу на реципијент и на квалитет вода у осетљивим зонама и успоставити управљање токовима отпада.”⁴⁴

Потребно је у краткорочном периоду постићи усаглашавање националних прописа и законодавства ЕУ. Реализација постављених циљева из Стратегије има велики утицај на успешно решавање тог задатка јер „Потребно је да садашње генерације обезбеде одговарајући квалитет животне средине и омогуће будућим нараштајима да и оне остваре себи приближно исти квалитет животне средине.“⁴⁵

Енергетска ефикасност. Представља циљ ка коме се иде због њеног директног утицаја на конкурентност привреде. Коришћењем што мање енергије, уз задржавање квалитета и нивоа производње, концепт је на коме почива индустријски развој. Унапређење нивоа енергетске ефикасности за 20% је као стратешки циљ одредила ЕУ до 2020. године.

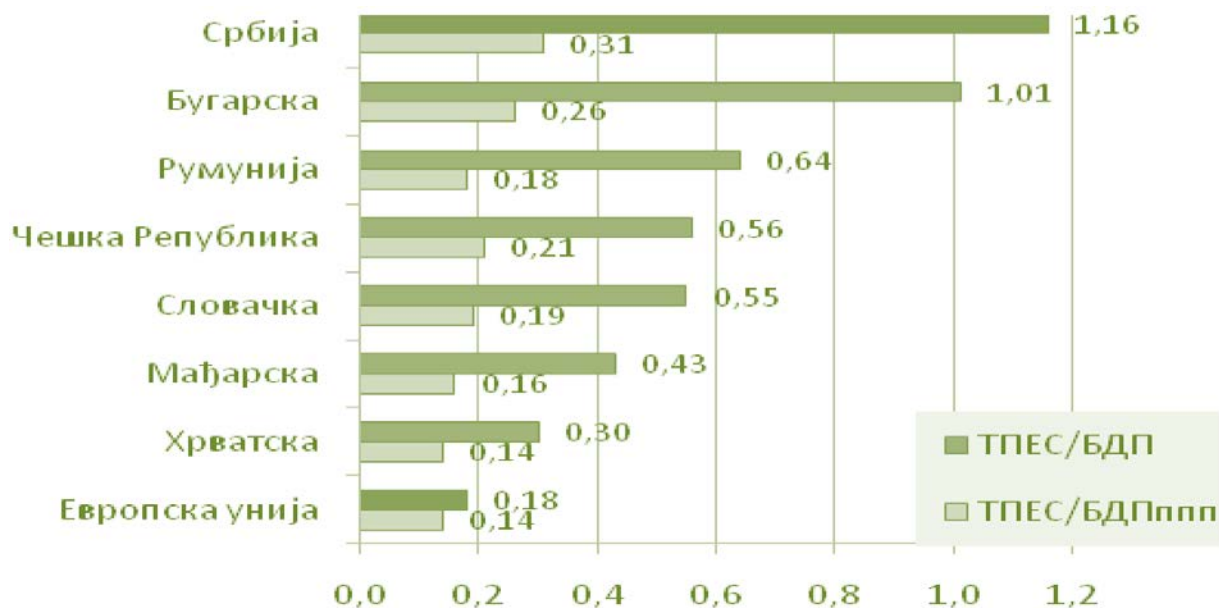
Ниво који Србија има у енергетској интензивности је шест пута већи од просека у ЕУ (графикон бр. 6). Сразмерно томе, има пуно неискоришћених потенцијала за унапређење енергетске ефикасности у областима индустрије, крајње потрошње и енергетских перформанси зграда. Усвајање Закона о рационалној употреби енергије, предвиђа увођење подстицајних, организационих и нормативних мера које треба да дају битан допринос остварењу енергетске ефикасности.

⁴⁴ Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011-2020, Влада Републике Србије, Београд, 2011. год., стр. 117.

⁴⁵ Dr. Babović V. J., *Menadžment farme u održivoj proizvodnji*, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad, 2009. год., стр. 11.

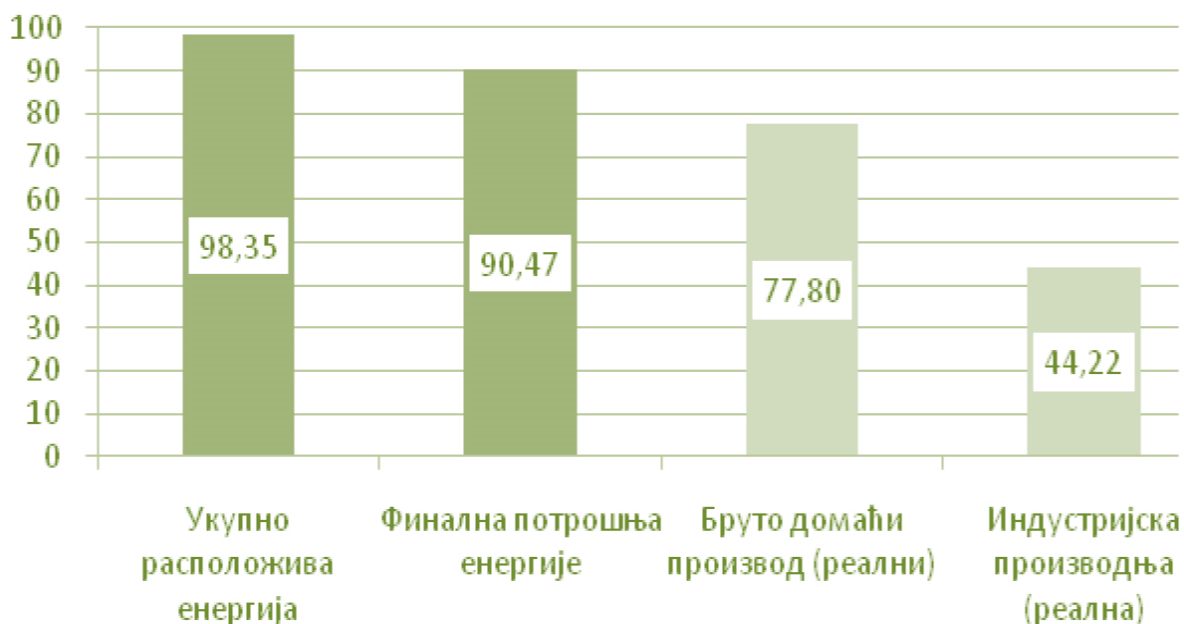
Као што смо поменули, шест пута је већа у односу на просек у ЕУ енергетска интензивност наше привреде, мерена односом потрошње примарне енергије по јединици БДП. Пажњу привлачи и податак да је укупна потрошња примарне енергије, као и укупна потрошња финалне енергије, приближно иста као и 1990. године, иако је више од 20% реални пад производње, док је индустријска производња преполовљена (графикон бр. 7).

Графикон бр. 6: Укупна понуда примарне енергије и БДП (ТПЕЦ/БДП) 2008. године.

Преузето: Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011-2020

Графикон бр. 7: Потрошња енергије, БДП и индустријска производња 2008. године (1990=100).

Преузето: Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011- 2020

Унапређење корпоративног управљања у Србији. Преставља битан предуслов на путу Србије ка пуноправном чланству у ЕУ. Према неким документима, корпоративно управљање може се тумачити као обавезујући услов приступања ЕУ.

„Корпоративно управљање се може дефинирати као сустав надзорних механизма којима сви добављачи круцијалних инпута требају осигурати поврате на своја улагања у корпорацију, не угрозивши њезин дугорочни опстанак и просперитет. Оно треба створити оквир за постављање најважнијих циљева, одређивање средстава за њихово постизање и праћење изведбе те делотворности њихова остваривања“⁴⁶

Може се рећи и да је корпоративно управљање оно „којим се осигурава ефикасан механизам за тржишну економију. Са њим се одржавају економски раст, здрава економска експанзија, побољшава економска ефикасност, стварају радна места, и генерира порезни приход. Осим тога са корпоративним управљањем се обезбеђује учинковито коришћење капитала, повећава запошљеност, подиже животни стандард, одржава поверење инвеститора.“⁴⁷

Упоредо, са развојем корпоративног управљања, као двосмерно очекивана реакција треба да дође и до развоја концепта друштвене одговорности предузећа или корпоративне друштвене одговорности. „Друштвена одговорност предузећа представља обавезу свих пословних субјеката да у пословању максимизирањем добити (профита) максимизирају истовремено, и позитиван утицај свог пословног деловања на друштво, трудећи се да евентуалне штете сведу на најмању могућу меру.“⁴⁸

Отвореност привреде – привлачење страних инвестиција и промоција извоза. Представља један од могућих праваца ка остварењу успешног привредног развоја. Та позиција српске привреде је условљена ограниченим материјалним ресурсима, величином тржишта и малом економском моћи. Омогућавање приступа страним тржиштима, домаћој привреди, и истовремено слободан приступ домаћем тржишту страним привредницима је трговинска политика условљена том чињеницом. „С обзиром да српску привреду карактерише ниска акумулативна способност, минимална штедња СДИ добијају на значају.“⁴⁹ Индустријска политика треба да прати ту реалност и да се заснива на отворености економије као основном предуслову за реализацију нових улагања из иностранства и промоцију извоза.

⁴⁶ Grupa autora, *Korporativno upravljanje*, Sinergija, Zagreb, 2008. god., str. 5.

⁴⁷ Hatunić E., Kuč H., *Korporativno upravljanje i menadžment*, Off-Set, Tuzla, 2009. god., str. 20.

⁴⁸ Dr. Vuković M., dr. Ristić P., *Poslovna etika*, Visoka škola strukovnih studija za menadžment u saobraćaju, Niš, 2010. god., str. 105-106.

⁴⁹ Dr. Raičević V., dr. Ignjatović S., *Strane investicije kao podsticaj razvoju privrede Srbije*, EDASOL, Banja Luka, 2011. god., str. 445.

Раст извоза је један од главних циљева нове индустријске политике Србије. Позитиван утицај који ће имати на даљи привредни раст и адекватна спољнотрговинска интеграција Србије постају императив било које пројекције будућности. Дуго ишчекивано приступање Светској трговинској организацији треба да буде велики корак у том смеру. Приступање СТО обезбеђује домаћој привреди приступ на друга тржишта под равноправним условима које има и конкуренција. Битна је и промотивна улога самог учлањења. То може постати додатни подстицај за СДИ, што би имало позитиван утицај на српски привредни раст. Морамо да напоменемо да СДИ, сем финансијског трансфера капитала, са собом у већем броју случајева доноси и трансфере технологије и знања. Њихов прилив директно врши утицај на раст БДП.

„Стране директне инвестиције представљају својеврстан механизам за трансфер штедње од развијеног индустријализованог ка наеразвијеном делу света. На тај начин, трансфер иностраног капитала кроз стране директне инвестиције допуњује домаћу штедњу, стварајући тиме могућност да инвестиције буду веће од акумулације.“⁵⁰

У Србији се СДИ већим делом везује за куповину предузећа која су се нашла у процесу приватизације. Највеће интересовање је било за куповину монополских фирми или оних фирми чијом куповином ће се омогућити прављење монопола: у финансијском сектору, дуванској индустрији, производњи цемента, пиварама и млекарама. Мало је било куповина предузећа која нису била у власништву државе. Недовољно је било и гринфилд (*greenfield*).⁵¹ инвестиција. Од 2010. године ситуација се донекле мења. Влада почиње са стимулацијом, усмереном страним улагачима, за свако ново отворено радно место. По статистичким показатељима, то је имало позитиван утицај на наше привредне токове. Не можемо се у потпуности сложити са начином реализације овог концепта субвенција. Селективност, канали спровођења ових субвенција, као и мониторинг реализованог изузетно привлаче пажњу и бацају сумњу на ефикасност спроведених мера.

Један од задатака, на путу стварања отворене привреде која жели стране инвестиције, свакако је унапређење законодавног оквира и смањење административних баријера. Неопходност за реализацију убрзаног привредног раста је стварање предвидивог и стабилног пословног окружења у Србији. Одлучне структурне реформе које се морају спровести на свим нивоима су начин да поправимо тренутно неповољан

⁵⁰ Raduković S., Petrović-Randelović M., *Efekti stranih direktnih investicija na održivi razvoj*, *Ekonomika* br. 3-4, str. 186.

⁵¹ Greenfield, eng. – зелено поље, гринфилд инвестиција креће од почетка, без икаквих претходних инфраструктурних основа.

инвестициони рејтинг као земља. Озбиљније СДИ можемо очекивати тек пошто створимо адекватне услове за њихов долазак.

Регионални развој. Враћање индустријских и привредних токова у девастиране крајеве, битан су предуслов даљем привредном расту. „Развој индустрије је значајан и за стабиловање становништва на једном подручју. Неразвијена индустрија условљава померања становништва, већег или мањег интензитета, ка индустријски развијеним центрима.“⁵² Транзициони ток, или тачније његове негативне стране, јасно су уочљиве посматрањем регионалног учешћа привреде и индустрије у стварању БДП. Због насталих промена, принцип јачања ендогених и аутохтоних потенцијала региона мора да замени приступ регионалног развоја који се темељи на редистрибуцији богатства између сиромашних и богатих региона. Динамика и квалитет реформи у досадашњем транзиционом циклусу појачавају диспропорције и доскорашњег неравномерног регионалног развоја. Због свега тога присутна је потеба за ангажовањем државе. „Неопходност ангажовања државе у области регионалног развоја произилази из чињенице да велике унутаррегионалне и међурегионалне неусклађености спутавају развој, на једној страни, а подстичу миграторне токове, на другој страни.“⁵³ Статистички подаци указују на потребу за брзо и адекватно деловање по том питању.

„Досадашњи приступ регионалном развоју у Србији је био пре свега организован на секторском концепту, међутим, тај концепт није дао скоро никакве резултате због нусклађености акција ресорних министарстава и других државних институција. Секторски приступ резултирао је пре свега преклапањем, некоординираношћу, концентрацијом само на одређене сегменте развоја, чиме је онемогућио постизање синергијских ефеката. Због тога треба прећи на интегрални концепт регионалног развоја.“⁵⁴

Као последица лоше спроведене приватизације и неуклапања у глобалне привредне токове остао је велики број запуштених, напуштених и руинираних, некадашњих индустријских објеката. У том стању, у којем се налазе, представљају само оптерећење заједници. Исправном политиком стимулације и промоције

⁵² Др. Николић М., Мр. Божић М., *Индустрија југоисточне србије – Концепција дугорочног развоја*, Економски факултет у Нишу, Библиотека часописа „Економика“ књига 15, Ниш, 1978. год., стр. 9.

⁵³ Dr. Anđelković Z., dr. Gligorijević Ž., *Uloga države u stvaranju uslova za ravnomerniji regionalni razvoj*, Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope, Ekonomski fakultet, Niš, 2013. год., стр. 4.

⁵⁴ Петковић В., „*Локални економски развој Јабланичког округа-анализа стања и препоруке за даљи развој*“, Српски економски форум, Београд, 2006. год., стр. 14.

браунфилд⁵⁵ инвестиција може се повратити њихов значај за привредни развој. Ревитализација браунфилд објеката и локалитета свакако ће довести до позитивних промена јер у њима, тренутно мирује, битан потенцијал развоја пословне инфраструктуре. Постоје три основа правца те ревитализације:

- ангажовање са циљем за враћање објеката у првобитну намену,
- ангажовање са циљем да се промени првобитна намена објекта или локације,
- ангажовање на уклањању оштећених и старих објеката са постојећих локација у циљу оспособљавања простора за долазак инвеститора.

Циљ ка коме треба тежити је „да се ојача конкурентност и атрактивност региона, као и регионална запосленост.“⁵⁶

Хијерархијски издиференциран систем одлучивања је у светској пракси и теорији је општеприхваћен критеријум за ефикасност у реализацији регионалног развоја.

1.4. ИНДУСТРИЈСКА ПОЛИТИКА У СЕКТОРУ ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ

Период који је иза нас указује на значај адекватне индустријске политике. Искуство истиче и значај имплементације исте. Стратегија профилише начин имплементације и њену улогу за успешну реализацију зацртаних циљева.

Одустајање од реализације нове индустријске политике може да има лоше последице. Оно што у истраживању привлачи нашу пажњу је сектор прехранбене индустрије и стратегија његовог даљег развоја.

Предности и могућности у овом сектору говоре у прилог оправданости сваког даљег улагања. Поред обрадивог земљишта, Србија поседује природне потенцијале, који су изнад европског просека, задовољавајући је и ниво искоришћености капацитета. Пласман производа се не доводи у питање, како због активне домаће тражње тако и због пораста потреба за храном у свету.

⁵⁵ Brownfield, eng. – смеђа поља, браунфилд инвестиција – искоришћење постојеће локације која је већ коришћена.

⁵⁶ Baldwin R., Wyplosz C., *Ekonomija evropskih integracija*, Data Status, Beograd, 2010. god., str. 407.

Као главне недостатке у овом тренутку можемо навести производњу са нижим степеном обраде и неконтинуирану и недовољну подршку пољопривреди од стране надлежних министарстава. „Подстицајне мере имају за циљ израду одрживог и ефикасног пољопривредног сектора који може да се такмичи на светском тржишту доприносећи порасту националног дохотка...“⁵⁷

Када се погледају СДИ у периоду до 2010. године, приметно је „да пољопривредни сектор остварује незнатну партиципацију у укупном приливу (учешће од око 0,7%)“.⁵⁸ Може се наћи више разлога за уздржаност страних инвеститора од улагања у овај сектор. „Разлози минорног учешћа пољопривреде у укупном пласману СДИ у Србији су: ниска профитабилност сектора, нестабилни економски и климатски услови за производњу, неповољна аграрна структура, одсуство стандарда квалитета и државних субвенција неопходних за пласман пољопривредно-прехранбених производа на инотржишта...“⁵⁹

Број предузећа у сектору прехранбене индустрије 2010. године је износио 3.348. (табела бр. 1). Учешће прехранбене индустрије у БДП прерађивачке индустрије у 2009. години био је 33.6% и бележио је просечну стопу реалног раста од 1.04%. Морамо напоменути да овако значајан удео који прехранбена индустрија остварује не говори само о њеној снази већ и о стагнацији у другим гранама прерађивачке индустрије. Као пропульзивној грани индустрије пројектована јој је просечна стопа раста у периоду 2011- 2020. године од 3.94% (графикон бр. 8).⁶⁰

Табела бр. 1: *Предузећа прехранбене индустрије у Србији по величини у 2010. години.*

Број предузећа	Микро	Мала	Средња	Велика	Приватни сектор	
					Домаће	Страно
3.348	2.524	520	241	63	3.143	120
100%	75,4%	15,5%	7,2%	1,9%	93,9%	3,6%

Извор: *Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011-2020*

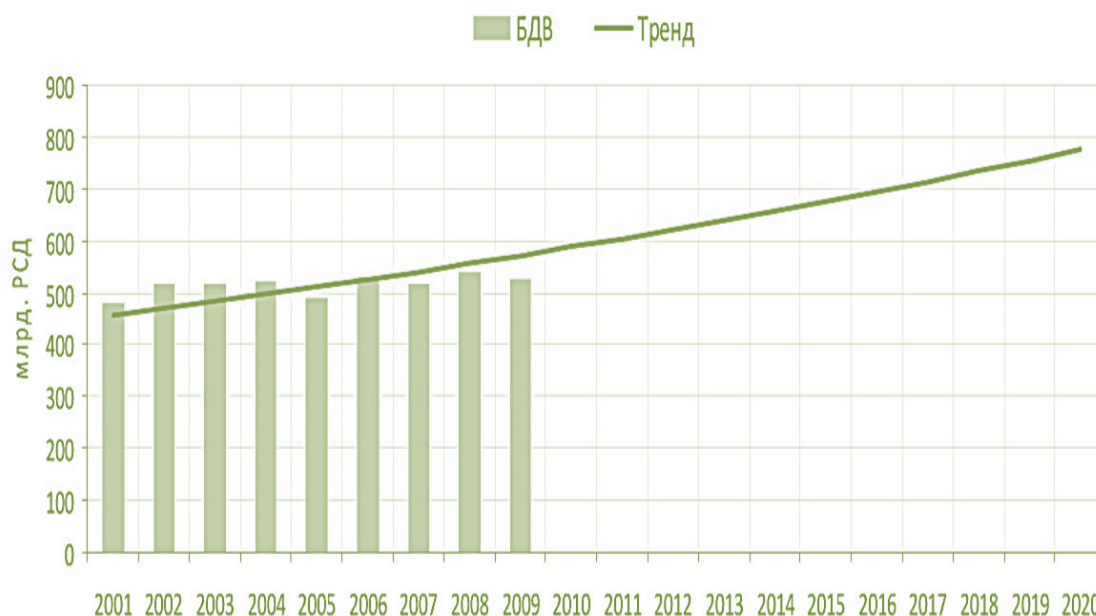
⁵⁷ Dr. Subić J., mr. Cević N., *Mere agrarne politike za unapređenje seoskih zajednica na marginalnim I ostalim područjima Srbije*, *Ekonomika* br 3-4, Društvo ekonomista "Ekonomika", Niš, 2008. god., str. 89.

⁵⁸ Raduković S., Petrović-Randelović M., *Razvojne implikacije involviranja multinacionalnih korporacija u poljoprivredu Srbije*, *Agrarna i ruralna politika u Srbiji nužnost ubrzanja reformi*, *Tematski zbornik, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Univerzitet u Novom Sadu – Ekonomski fakultet, Beograd, Novi Sad, 2011. god., str. 121.*

⁵⁹ Tomić D., Ševarlić M., *Stanje i perspektive poljoprivrede Srbije u uslovima krize*, *Škola biznisa* br. 2, Beograd, 2010. god., str. 41.

⁶⁰ Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011-2020, Влада Републике Србије, Београд, 2011. год., стр. 150.

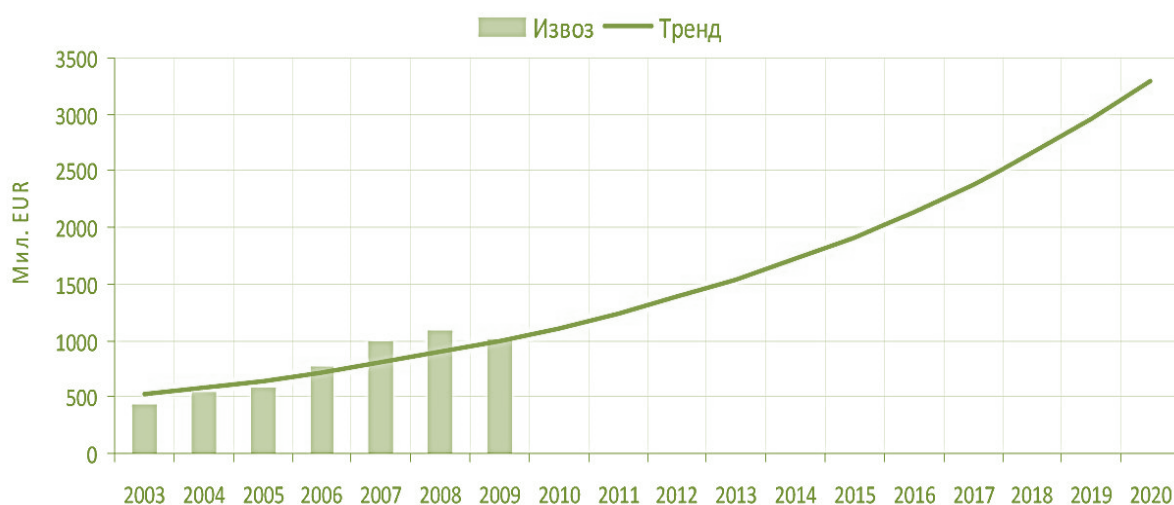
Графикон бр. 8: Просечна стопа реалног раста прехранбене индустрије 2001-2009. године и пројектована стопа раста 2011-2020. године.

Преузето: Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011-2020

Погледамо ли пројектовану просечну стопу раста извоза прехранбене индустрије од 17,1%, која је предвиђена до 2020. године, и упоредимо ли је са доскорашњом стопом од 11,3%, приметитићемо значај који се придаје овој грани (графикон бр. 9).

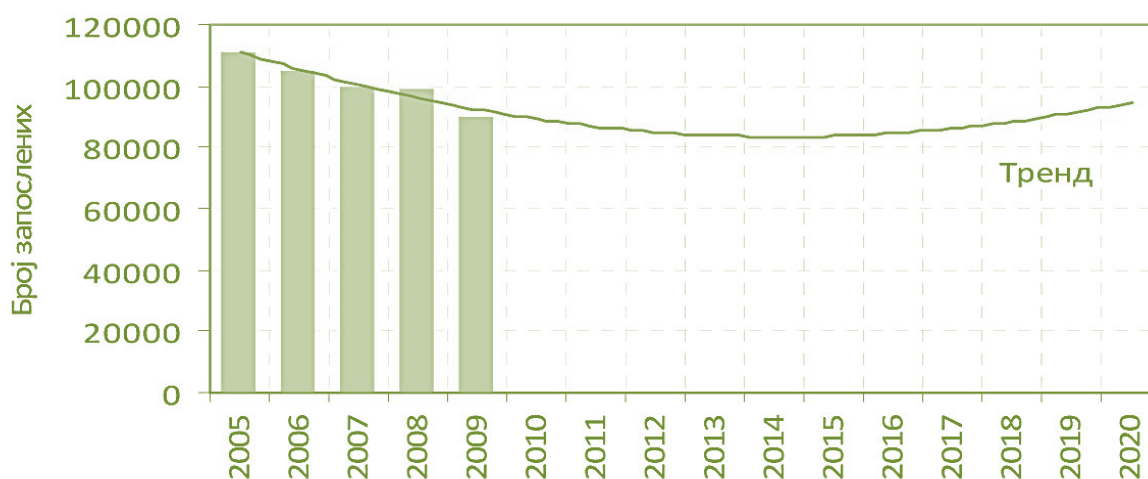
Графикон бр. 9: Просечна стопа раста извоза прехранбене индустрије 2003-2009. године и пројектована стопа раста извоза 2011-2020. године.

Преузето: Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011-2020

Транзициони период је довео до смањења броја радника у овој грани индустрије. У периоду од 2005. до 2009. године више од 21.000 радника је остало без посла, или 19%. Пројекција до 2020. године предвиђа увећање броја радника у овом сектору за 5,4% (графикон бр. 10).

Графикон бр. 10: Број запослених у прехранбеној индустрији у периоду 2005-2009. године и планирани број за период 2011-2020. године.

Преузето: Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011-2020

Стратегија предвиђа и постизање амбициозних резултата овог сектора. Просечна стопа раста у периоду 2011 – 2020. године износи 11.3%. Треба истаћи да то има утемељења имајући у виду да је покривеност увоза извозом у периоду 2003 – 2009. године била 181%. Завршетак процеса приватизације и реструктурирања чини саставни део овако амбициозног плана за прехранбену индустрију у будућности.

2. АНАЛИЗА ДОСАДАШЊЕГ РАЗВОЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ

2.1. ПОЈАМ И ПОДЕЛА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ

Пољопривреда, као и даља прерада пољопривредних производа, чини битан сегмент укупне привредне структуре Србије. „Када се данас употреби реч пољопривреда онда се овим појмом жели означити широк спектар активности различитих актера на привредној сцени – фармера и сељака, агробизнис корпорација, задруга, дистрибутивних ланаца, мегамаркета и малих трговина, пружаоца финансијских и маркетинг услуга, робне берзе, банака, укључујући и државу која модификује законитости на тржишту пољопривредних производа.“⁶¹ Само дефинисање тог сегмента привреде покреће недоумице и јавља се у оквиру већег броја појмова код стручне јавности. „Означава се различитим сложеницама и појмовима разнородног садржаја, а најчешће као: пољопривреда, аграр, агрокултура, агропривреда, агроиндустријски комплекс, агробизнис, агроиндустријска производња, агрокомплекс, агроиндустрија, агропрехранбени комплекс, прехранбена индустрија, производња хране.“⁶² Поред набројаних, у литератури можемо пронаћи и појмове као што су: аграрна индустрија, прерада пољопривредних производа, агросировински сектор, пољопривредно-прехранбена производња и друге.

Због намере да адекватно користимо емпиријску грађу, коју поседујемо, и дођемо до валидних компарација, указаћемо на различите дефиниције горе наведених појмова

⁶¹ Zakić Z., Stojanović Ž., *Ekonomika agrara*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2008. god., str. 1.

⁶² Др Милановић М., *Прехранбена индустрија СР Југославије*, Друштво аграрних економиста Југославије, Београд, 2002. год., стр.9.

Појам аграр води порекло од латинске речи *ager*, чије значење се односи на њиву или поље, и обједињује активности и проблеме који су везани за пољопривреду, или, како га дефинише др Стеван Куколеча – „израз којим се обухватају сви елементи свих пољопривредних активности људи, средстава за производњу, производ, тржиште, услове живота у пољопривреди.“⁶³ Исти аутор агрокултуру дефинише као „привредни сектор који обухвата: земљорадњу, сточарство, виноградарство, воћарство, баштованство и сл.“⁶⁴ Агрокултуру дефинишу и као „привредну грану чији је задатак да – уз рад и одговарајуће биолошке законитости – помоћу културног биља и домаћих животиња до максимума искоришћује космичке, атмосферске и земљишне енергије ради стварања биљних и животињских производа потребних човеку.“⁶⁵

За дефиницију пољопривреде споменимо дефиницију која укључује само примарну производњу,⁶⁶ „Пољопривреда је област производње у којој се производе, дорађују или прерађују примарни производи биљног и животињског порекла ради задовољења одређених човекових потреба.“⁶⁷

Код одређених аутора долази до поистовећивања прехранбене и аграрне индустрије. Корен томе лежи у сировинама које потичу из пољопривреде. „Прехрамбена индустрија, као делатност прераде пољопривредних производа који служе за исхрану, била је прва прерађивачка делатност која се издвојила и развила као самостална прерађивачка грана из пољопривреде.“⁶⁸ Данас као резултат имамо индустрије меса, воћа, поврћа, шећера, као и млинску и индустрију уља и скроба које све припадају прехранбеној индустрији. „То је веома сложена индустрија, у којој посебне гране чине: млинска индустрија, индустрија шећера, индустрија уља, индустрија вријења, индустрија прераде млијека, индустрија прераде меса, рибе, поврћа и воћа, односно конзервираних производа тих сировина.“⁶⁹ За разлику од ове индустрије „у аграрну индустрију иде индустрија вуне, памука, јуте, лана и конопље, затим индустрија коже и сл. Овоме треба додати тзв. кућну радиност, тј. израду предмета на бази пољопривредних и шумских производа.“⁷⁰

⁶³ Др Куколеча С., *Организационо пословни лексикон*, Завод за економске експертизе, Београд, 1996. год., стр. 35.

⁶⁴ Исто, стр. 36.

⁶⁵ *Poljoprivredna enciklopedija*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1970. god., str. 12.

⁶⁶ Јављају се дефиниције које савремену пољопривреду изједначавају са агрокомплексом.

⁶⁷ Др Вујатовић-Закић З., *Аграрна економија*, Економски факултет, Београд, 1995. год., стр. 26.

⁶⁸ Др Лекић М., *Економски лексикон*, Савремена администрација, Београд, 1975. год., стр. 233.

⁶⁹ Др Блашковић В., *Економска географија Југославије*, Novinsko-izdavački, štamparski i birotehnički zavod, Zagreb, 1967. god., str. 225.

⁷⁰ *Poljoprivredna enciklopedija*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1970. god., str. 4.

За дефиницију агро-индустријског комплекса, као шире целине, где прехранбена индустрија представља најзначајнији део, рецимо „скуп проблема који условљавају узајамну усклађеност пољопривреде и индустрије, као и усклађеност међузависности у њиховом развоју, при чему је овај комплекс нарочито значајан у процесу брзе индустријализације аграрне земље у коме је неопходно не развијати индустрију на начин развоја пољопривреде, већ развијати и пољопривреду као услов брзог развоја индустрије.“⁷¹ Исти аутор за дефиницију пољопривредно-прехранбеног комплекса користи: „Сплет односа и њима одговарајућих проблема који настају као израз веза и међузависности прехране становништва и одговарајуће пољопривредне производње за ту прехрану. Од карактера тих односа и степена њихове сложености зависи ефикасност решавања проблема исхране становништва, као и успех мера за прилагођавање пољопривредне структуре и пољопривредне динамике захтевима потпуне и неометане исхране.“⁷² Исти аутор даје и карактеристике индустријске прераде пољопривредних производа: „Масовна производња, сразмерно кратак технолошки процес, вертикално интегрисање на линији технолошког процеса; величина предузећа од малих до врло великих; упрошћена технологија и упрошћена организациона проблематика.“⁷³

Агрокомплекс, код неких аутора се поистовећује са појмом агробизниса. „Термин агробизнис лансиран је у САД, а потом интернационализован. Указујући на снагу рађајуће појаве међузависности и неизбежне сарадње огромног броја субјеката у области производње хране.“⁷⁴ По нашем мишљењу, агробизнис, као појам, више се односи на индивидуалност учесника неголи на целокупну привредну делатност. У том правцу се слажемо са заговорницима да „агрокомплекс по семантичком садржају ближи суштини, означава део укупне привреде која се наслања на пољопривреду, како на улазној, тако и на излазној страни процеса аграрне репродукције, укључујући и саму пољопривреду.“⁷⁵

Различити приступи у класификацији и дефинисању делатности прехранбене индустрије су очито присутни у теорији. Присутна су и противречна тумачења поделе прехранбене индустрије на гране и групе делатности. Неки аутори сматрају да је цела

⁷¹ Др Куколеча С., *Организационо пословни лексикон*, Завод за економске експертизе, Београд, 1996. год., стр. 36.

⁷² Исто, стр. 232.

⁷³ Исто, стр. 478.

⁷⁴ Zakić Z., Stojanović Ž., *Ekonomika agrara*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2008. god., str. 36.

⁷⁵ Др Вујатовић-Закић З., *Аграрна економија*, Економски факултет, Београд, 1995. год., стр. 12.

агрокултура једна привредна грана, други виде прехранбену индустрију као једну индустријску грану.

„Индустријска грана се дефинише као скуп одређеног броја индустријских предузећа који имају сличности према: израђеним производима, сродности потребних сировина, карактеру технолошког процеса производње, потребној радној снази и средствима за рад. Значи, реч је о великом броју елемената сличности између индустријских предузећа, која карактеришу поједине индустријске производе. При томе, сличности ових карактеристика између појединих предузећа су израженије код индустријских група, јер оне обухватају мањи број тих предузећа.“⁷⁶

Сличност, како у сировинској бази, тако и у готовим производима је основа за груписање разних видова производње. „Подела индустрије на индустријске гране и припадност предузећа одређеној грани, очигледно мора да се врши на основу већег броја обележја која карактеришу одрђену индустријску производњу. Индустријска грана може да се дели на уже групе и подгрупе, при чему се класификационом деривацијом постиже већа међусобна сличност предузећа, односно, број елемената међусобне сличности већи је код група (а још већи код подгрупа) него код индустријских грана. С друге стране, ако се индустријска производња посматра са становишта врсте сировине које се користе у процесу производње и врсте финалних производа, постоји могућност груписања у веће целине – индустријске комплексе (енергетика, металургија, машиноградња). Типичан пример таквог индустријског комплекса јесте агроиндустријски комплекс.“⁷⁷

Када је прехранбена индустрија у питању, пре свега, истоврсност порекла сировине, која је у највећем делу, из примарне пољопривредне производње, чини основу везивања. Хетерогеност је битна карактеристика степена финалне обраде, као и врсте производа у прехранбеној индустрији. Када бисмо узели као основ за дефинисање индустријске гране критеријум истоврсности производа и степена финалне обраде, многи производи прехранбене индустрије се не би нашли у њеном саставу. Сама листа производа прехранбене индустрије (табела бр. 2), доминантан је део у предметном регистру производа у класификацији делатности.

⁷⁶ Др Глигоријевић Ж., *Економика индустрије*, Економски факултет, Ниш, 2011. год., стр. 39.

⁷⁷ Др Милановућ М., *Прехранбена индустрија СР Југославије*, Друштво аграрних економиста Југославије, Београд, 2002. год., стр. 14.

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Табела бр. 2: *Класификације делатности у оквиру прехранбене индустрије*

Облас т	грana	група	подгрупа	Назив и опис делатности
1	2	3	4	5
		Сектор Г		ПРЕРАЂИВАЧКА ИНДУСТРИЈА
		Подсектор ГА		ПРОИЗВОДЊА ПРЕХРАМБЕНИХ ПРОИЗВОДА, ПИЋА И ДУВАНА
15				Производња прехранбених производа и пића
	151			Производња, обрада и конзервисање меса и производа од меса
		1511		Производња, обрада, хлађење и замрзавање животињског меса
		1512	15120	Производња, обрада, хлађење и замрзавање живинског и зечијег меса
		1513	15130	Прерада животињског и живинског меса
	152	1520	15200	Прерада и конзервисање рибе и производа од рибе
	153			Прерада и конзервисање воћа и поврћа
		1531	15310	Прерада и конзервисање кромпира
		1532	15320	Производња сокова од воћа и поврћа
		1533	15330	Прерада и конзервисање воћа и поврћа, на другом месту непоменути
	154			Производња биљних и животињских уља и масти
		1541	15410	Производња сирових уља и масти
		1542	15420	Производња рафинираних уља и масти
		1543	15430	Производња маргарина и сличних јестивих масти
	155			Прерада и конзервисање млека
		1551	15510	Производња млечних производа
		1552	15520	Производња сладоледа и других смрзнутих смеса
	156			Производња млинских производа, скроба и производа од скроба
		1561	15610	Производња млинских производа

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

		1562	15620	Производња скроба и производа од скроба
	157			Производња готове хране за животиње
		1571	15710	Производња готове хране за узгој животиња
		1572	15720	Производња готове хране за кућне љубимце
	158	1581		Производња хлеба, пецива, колача и других неконзервисаних производа од теста
			15811	Производња хлеба и пецива
			15812	Производња свежих колача и других неконзервисаних производа од теста
		1582		Производња двопека и кекса; производња пецива, колача и других конзервисаних производа од теста
			15822	Производња двопека, конзервисаног пецива, колача и других конзервисаних производа од теста
		1583	15830	Производња шећера
		1584		Производња какаа, чоколаде и кондиторских производа
			15841	Производња какаа, чоколаде и чоколадних производа
			15842	Производња бонбона и других кондиторских производа
		1585	15850	Производња макарона, резанаца, кускуса и сличних производа од брашна
		1586	15860	Прерада чаја и кафе
		1587	15870	Производња зачина и других додатака храни
		1588	15880	Производња хомогенизованих хранљивих препарата и дијететске хране
		1589	15890	Производња осталих прехранбених производа, на другом месту непоменута
	159			Производња пића

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

		1591	15910	Производња дестилованих алкохолних пића
		1592	15920	Производња етил-алкохола из ферментисаних материјала
		1593	15930	Производња вина из свежег грожђа
		1594	15940	Производња јабуковаче и вина од осталог воћа
		1595	15950	Производња осталих недестилованих ферментисаних пића, као што су медовина, саке (вино од пиринча) и др.
		1596	15960	Производња пива
		1597	15970	Производња слада
		1598		Производња минералне воде и освежавајућих пића
			15981	Производња минералне воде
			15982	Производња освежавајућих пића
16	160	1600		Производња дуванских производа
			16001	Ферментација дувана
			16002	Прерада дувана

Извор: Службени гласник Републике Србије, бр. 54/10.

„У Републици Србији, у оквиру процеса усклађивања са стандардима Европске уније, односно стандардима Европског статистичког система, усвојена је Класификација делатности. На основу Закона о класификацији делатности („Службени гласник РС“, бр. 104/09), Влада Републике Србије Уредбом од 29. јула 2010. године („Службени гласник РС“, бр. 54/10) прописала је КД (2010). Уредба садржи детаљне описе обухвата сваке категорије класификације, укључујући и спискове производа или услуга који не припадају одређеној категорији.

Класификација делатности (2010) је, без икаквих измена, преузета стандардна класификација делатности ЕУ–НАСЕ Rev. 2 (Уредба Европског парламента и Савета бр. 1893/2006) која је у ЕУ ступила на снагу 1. јануара 2008. године.⁷⁸

Класификација делатности из 2010. године у поређењу са претходном класификацијом из 1996. године има битне структурне измене, које се пре свега огледају у повећању броју класификација по свим нивоима: сектор, област, грана и

⁷⁸ <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=412>

група (табела бр. 2). Такође, у овој класификацији су укинута подгрупе којих је било 612 у претходној класификацији.

2.2. ЗНАЧАЈ ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ

Прехрамбена индустрија је важна делатност у структуру укупне привреде, а пре свега у структури индустрије. „Њен значај проистиче и из чињенице што се ова индустрија врло често поистовећује са производњом хране у целини. Ово, пак, отуд што се у прехранбеној индустрији обави процес прераде, дораде и припреме за непосредну финалну потрошњу 60-80% примарне пољопривредне производње, зависно од структуре дате пољопривредно-ресурсне основе и нивоа укупне економске и аграрне развијености појединих земаља.“⁷⁹

У укупном светском БДП, који се креће око 60 билиона долара (2010 – 2012. год.), глобална прехранбена индустрија има удео од 10%. Конкретније, око шест билиона долара је вредност продаје у прехранбеној индустрији у свету. Нормално да постоје регионалне разлике у просечном структурном позиционирању прехранбене индустрије. Оне су пре свега условљене укупним нивоом економске развијености појединачних области и природно датим ресурсима на одређеним територијама. У развијеним регионима проценат учешћа прехранбене индустрије не прелази 10%, и нижи је од процента у земљама у развоју, и износи 13%. Тај однос не треба посматрати као страну развијености прехранбене индустрије у појединачним земљама, већ као фактичку развијеност других индустријских грана у тим земљама. Поред тога што у неким регионима (Централна Америка, Јужна Америка и Кариби) близу петине укупне индустрије представља прехранбена, глобално посматрано, значај прехранбеној индустрији дају развијене земље. Свакако, најзначајније су Северна Америка са 8,6% и ЕУ са 9,8% учешћа прехранбене индустрије у укупном индустријском скору својих националних економија.

За време које је пред нама тренд показује повећање потреба за храном. По подацима ФАО, направљена је пројекција која предвиђа да 2030. године број

⁷⁹ Др Милановић М., *Прехрамбена индустрија СР Југославије*, Друштво аграрних економиста Југославије, Београд, 2002. год., стр. 21.

становника на планети пређе осам милијарди, а 2050. године достигне девет милијарди и петсто милиона (графикон бр. 11).

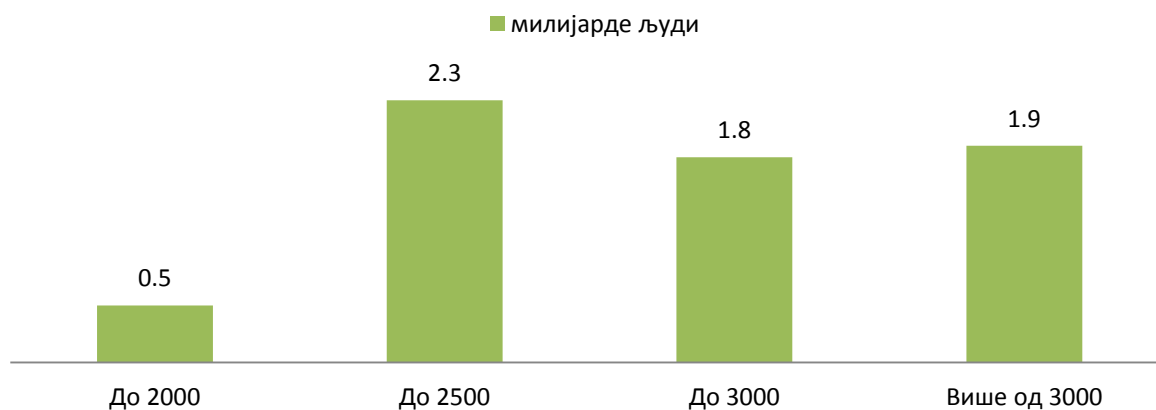
Графикон бр. 11: Број становника на планети и пројектовани пораст до 2050. године.

Извор: *FAO*

Битне промене се дешавају и по квалитету и енергетској вредности конзумиране хране, зависно од поднебља на планети. Ово је пре свега показатељ привредног развоја земље у којој појединац живи. По резултатима које је ФАО објавио, просечан унос калорија у току дана по становнику на планети је у периоду 2005 – 2007. год. достигао број од 2.772. Пројекција је да до 2050. године број унетих калорија у току дана по становнику пређе 3.000. Присутна је велика неуједначеност, у зависности од степена развијености привреда земаља. Данас око две милијарде становника уноси преко 3.000 калорија дневно, док је код 2,3 милијарде становника тај број испод 2.500 калорија, а више од 500 милиона људи живи у земљама где је унос испод 2.000 калорија дневно по становнику (графикон бр. 12).

Графикон бр. 12: Број становника на планети по броју калорија које дневно уносе.

Извор: *FAO*

2.3. РАЗВОЈ ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ У СВЕТУ

Напредак у производњи хране је био изузетно спор и до појаве индустријске револуције готово га није ни било. Проналасци различитих машина, уређаја и опреме омогућили су развој ове гране. Прва битна дешавања у овој области се везују за XIX век. У САД-у се 1817. године отварају прве фабрике за прераду меса, воћа и поврћа. У Мађарској се 1840. године први пут у употреби за млевење жита јављају челични ваљци уместо камених. Негде у то време у Данској се отвара први индустријски погон за прераду рибе. Паралелно, у САД-у и Европи се развија техника конзервирања хране. У XX веку долази до експанзије развоја прехранбене индустрије. У томе, свакако, велики допринос има двосмерна веза коју остварује са пољопривредном производњом.

„Од краја Другог светског рата пољопривредна производња се кретала у два различита, али компламентарна правца. Први представља период када се пољопривреда трансформисала из натуралне, земљорадничке, ка комерцијалној пољопривредној производњи коју је карактерисала специјализација... Други правац развоја, нарочито евидентан у Европској унији, уз посебну назнаку географског порекла, има за циљ наглашавање производње квалитетних, специјализованих роба намењених за продају у одређеним интерним и екстерним тржишним нишама.“⁸⁰

Долази до значајних промена када су структура и обим пољопривредне производње у питању. Долази и до смањења броја радника радно ангажованих до тада у овој сфери. Супротно томе, увећавају се резултати. „У погледу обима, земљорадничка производња је данас барем четири или пет пута већа од оне пре Првог светског рата.“⁸¹

Два региона која се тада издвајају, регион Северне Америке и Западне Европе, остају до данас лидери у прехранбеној индустрији. Са тих подручја су и највећи светски произвођачи хране (табела бр. 3). То су сада мултинационалне компаније које послују на свим континентима. У табеларном приказу су дате и новчане вредности пласмана на одређеним тржиштима. Највећи глобални произвођачи хране, поред горе наведене Северне Америке и ЕУ, јесу Кина, Русија, Јапан, Бразил, Израел, Аустралија, Аргентина и Индија.

⁸⁰ Lovre K., Gajić M., Kresoja M., *Globalizacija i održivi razvoj poljoprivrede*, Agrarna i ruralna politika u Srbiji nužnost ubrzanja reformi, Tematski zbornik, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Univerzitet u Novom Sadu – Ekonomski fakultet, Beograd, Novi Sad, 2011. god., str. 2.

⁸¹ Draker P., *Upravljanje u novom društvu*, Adizes, Novi Sad, 2005. god., str. 175.

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Табела бр. 3: 20 највећих мултинационалних компанија прехранбене индустрије у свету и приходи које остварују по тржиштима у 2011. години.

Првих 20	Западна Европа	Источна Европа	Северна Америка	Латинска Америка	Азија, Пацифик	Остатак света	Свет
Nestle SA	2,9	2,6	3,9	6,0	1,8	3,3	20,5
Kraft Foods Inc	1,9	1,8	7,0	1,7	0,7	2,6	15,7
Unilever Group	3,1	1,4	2,2	2,4	0,6	2,1	11,8
PepsiCo Inc	0,9	0,7	4,6	3,1	0,3	1,8	11,4
Danone, Groupe	1,9	1,4	0,7	1,4	0,7	1,3	7,4
Cadbury Schweppes Plc	1,4	0,7	0,7	1,5	0,4	1,0	5,7
Mars Inc	1,2	0,9	1,9	0,2	0,2	1,0	5,4
Kellogg Co	0,5		2,3	0,8	0,1	0,8	4,5
General Mills Inc	0,2		2,5	0,2	0,2	0,7	3,8
Bimbo SA de CV, Grupo			0,2	3,1		0,4	3,7
Hershey Co, The			2,1	0,2		0,5	2,8
Lactalis, Groupe	1,4	0,6	0,1			0,6	2,7
Heinz Co, William	0,8	0,4	0,7	0,1	0,2	0,5	2,7
ConAgra Foods Inc			2,0	0,2		0,5	2,7
Dean Foods Co			2,1			0,5	2,6
Ferrero Group	1,2	0,5	0,1	0,3		0,5	2,6
Campbell Soup Co	0,2		1,7			0,5	2,6
Wrigley Jr Co, William	0,4	1,1	0,8		0,3	0,5	2,1
Barilla Holding SpA	1,2	0,1	0,1			0,4	1,8
Arla Foods Amba	1,0			0,0		0,4	1,4

Извор: Eurostat

Почетни, а у великом броју случајева и даљи развој прехранбене индустрије, био је везан за посебне локацијске предиспозиције, тако да зависност локација од сировинске базе и пласман на тржиште можемо поделити на:

- Условљеност кварљивошћу робе и директна зависност од трошкова транспорта проузрокује лоцирање у близини потрошача (пекарска индустрија).

- Условљеност сировинском базом, подразумева лоцирање капацитета у непосредној близини (шећеране, хладњаче, производња смрзнуте хране, конзервирање воћа и поврћа).

- Условљеност сировинском базом и подручјима потрошње (кланице у САД, које су лоциране на Средњем западу, између сточарских подручја у преријама и великих потрошачких центара).

Из горе наведеног, „млинска индустрија се лоцира у житородним рејонима, увозним лукама и у близини већих потрошачких центара пекарских производа који не подносе дужи транспорт“.⁸² Некадашње воденице су заменили млинови великих капацитета прераде жита и производње на хиљаде тона брашна годишње. Њихове локације су у житородним пределима: амерички средњи запад, Панонска низија, делови Украјине и јужне Русије. Поред примарне сировинске локације, они се често налазе и поред великих извозних лука (Монтреал, Порт Черчил, Бафало), али и поред увозних лука (Ријека).

Млекарска индустрија се развијала тамо где је било развијено млечно сточарство: Пиринеји, Алпи, Данска, Нормандија, Ирска, Мичиген и други. Неке области или пак територије целих држава су постале традиционални произвођачи сирева: Парма, Нормандија, Швајцарска, Холандија. Највећи светски произвођачи млека су: САД, Индија, Русија, Немачка, Француска и Бразил. Највећи произвођачи сирева су: САД, Француска, Немачка, Италија и Холандија.

Шећеране у Европи настају већ у XVIII веку и баве се рафинисањем увезеног шећера од шећерне трске који је стизао из тропских предела. То је и био основни разлог њиховог првобитног лоцирања у непосредној близини лука. У XIX веку почиње прерада шећерне репе и лоцирање шећерана у аграрним крајевима, који се баве производњом шећерне репе. Као пратња шећеранама иду погони за производњу сточне хране и алкохолних дестилата. Највећи светски произвођачи шећера су: Бразил, Индија, Кина, САД и Аустралија.

Кланична индустрија производи месо за ближа али и веома удаљена тржишта. Очито пример су кланице смештене поред морских обала у Бразилу, Аргентини и Уругвају одакле се извози месо широм света. Као пратња кланичној индустрији иду хладњаче, фабрике конзерви, али и погони за хемијску прераду неких отпадака. Најпознатије кланице су у Чикагу, Сент Луису, Канзас Ситију и Синсинатију. Највећи део кланичне индустрије се налази у власништву великих мултинационалних компанија. Светска производња меса се креће око 220 милиона тона (2011. год.). Највећи светски произвођачи су Кина са 26%, САД са 17% и Бразил са 6%.

⁸² Dr Spasojević M., Dr Šušić V., Dr Đorđević D., *Ekonomska geografija sveta*, Ekonomski fakultet Niš, Niš 2015. god., str. 249.

Конзервирање воћа и поврћа смештено је у подручјима производње сировина неопходних за ту индустрију, као што су, на пример, Калифорнија, Флорида, Шпанија, Алжир и Грчка.

Производња вина, где подразумевамо винске подруме и дестилерије алкохола, лоцирана је у развијеним виноградарским подручјима: Француске, Италије, Шпаније Калифорније и другим. У свету постоје покрајине које се сматрају произвођачима најквалитетнијих вина, као што су: Коњак, Бордо и Шампања. Све три се налазе у Француској. Светска производња вина у 2011. години била је 31 милион тона. Редослед држава по оствареној производњи је следећи: Италија 5,8 милиона тона, Француска 5,3 милиона тона, Шпанија 3,9 милиона тона, САД 2,2 милиона тона и Аргентина са 1,6 милиона тона.

Кондиторска индустрија, као и производња осталих прехранбених производа, није условљена посебним локацијским условима. Томе је, свакако, у највећој мери допринео убрзани технолошки развој у другој половини XX века, као и развој транспортних услуга. Не занемаримо и моћ маркетинга који у великој мери детерминише резултате ових индустрија на тржишту. Адекватан пласман производа није само везан за квалитет истог, већ у последње време, много чешће за промоцију, врсту амбалаже и робну марку самог производа. Очити пример тога је у кондиторској и пиварској индустрији. Дугогодишња промоција је робне марке: Nestle, Milka, Neskafe, Heineken, Carlsberg, Amstel, Vad и многе друге учинила препознатљивим и пожељним у сваком региону светског тржишта.

2.3.1. Развој прехранбене индустрије у Европској унији

Прехранбена индустрија чини један од најзначајнијих и највећих економских сектора у ЕУ, прецизније, у оквиру прерађивачке индустрије друга је по значају, иза индустрије прераде метала, са 14% учешћа у укупном приходу који остварује прерађивачка индустрија. Годишњи приход који остварује је 917 милијарди евра. Тренутно запошљава око 4,8 милиона људи. Једна од карактеристика је да предузећа у овој индустрији већином спадају у групу малих или средњих предузећа.⁸³

Осцилације које су се огледале у неким параметрима, у последњој деценији прошлог века, резултат су проширења ЕУ. „Наглашено смањење обима производње

⁸³ Dr Novotni D., *Tržište hrane EU - trendovi i prilike za hrvatsku prehrambenu industriju*, Na pragu EU: prehrambena industrija, Opatija, 2013. god.

хране у земљама које се налазе у процесу транзиције, вероватно је једна од очекиваних последица економских реформи и њиховог структурног прилагођавања. Међутим, те последице наглог рушења старог, али врло спорог изграђивања новог система у целини су, на жалост, много веће и знатно дубље него што се очекивало, а у неким земљама би се могле означити и као драстичне, с обзиром на пад производње од преко 50%.⁸⁴ Својом економском снагом ЕУ је успела да асимилира недостатке и неприпремљеност аграрних привреда новоприселих чланица и стабилизује резултате, пре свега, у пољопривредној производњи тих земаља.

Издвојићемо, према повезаности и присутном агроиндустријском тренду, четири субрегиона у ЕУ:

- Земље са стабилним или растућим трендом у прехранбеној индустрији које уједно и битно утичу на производне резултате прехранбене индустрије ЕУ; њих чине: Француска, Италија, Данска, Аустрија, Холандија и Ирска.

- Други субрегион чини Немачка, која је и економски лидер ЕУ. После уједињења Источне и Западне Немачке у јединствену државу, прелили су се негативни трендови, изазвани транзиционим променама на територији источног дела. Дуго година је био присутан тренд опадања обима производње прехранбене индустрије. Почетком овог века он се стабилизовао, и задњих година производња надмашује ону пре уједињења.

- Трећи регион чине Велика Британија, Шпанија, Португал, Грчка, Финска и Шведска. Тај регион можемо окарактерисати као тренуто стагнирајући.

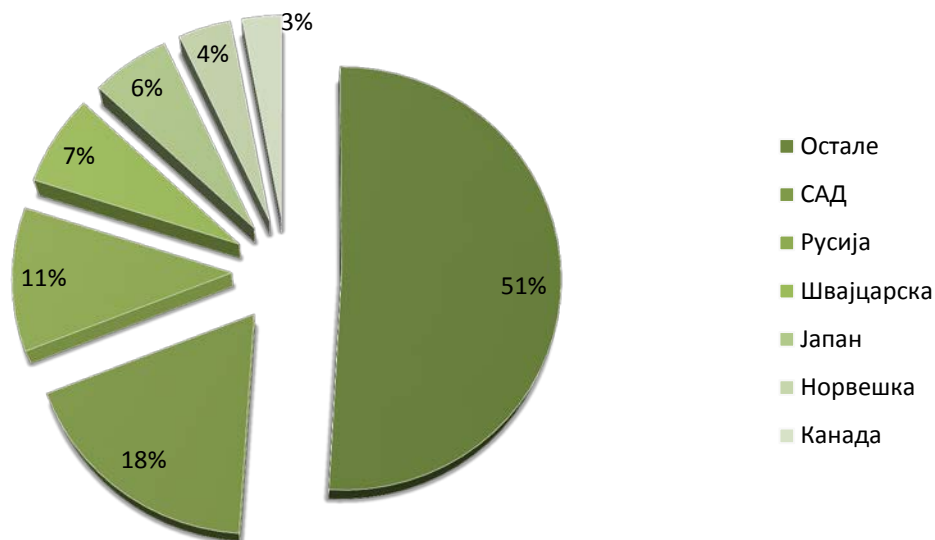
- Четврти регион чине нове чланице ЕУ: Словенија, Чешка, Словачка, Румунија, Мађарска, Литванија, Летонија, Естонија, Бугарска и Пољска. Задњих година све оне имају узлазне трендове и на путу су да анулирају пад у транзиционом циклусу. Напоменимо да се Словенија издваја из ове групе, јер је веома брзо изашла из транзиционог застоја и већ крајем прошлог века успела да надмаши резултате из предтранзиционог периода. Рецимо и да Румунија, Литванија и Летонија имају последњих година највиши раст извоза, за период 2005 – 2011. године, у просеку око 30% годишње.

Земље у које ЕУ највише извози су: САД, Русија, Јапан, Канада и Швајцарска (графикон бр. 13).

⁸⁴ Др Миловановић М., *Прехранбена индустрија СР Југославије*, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2002. год., стр. 30.

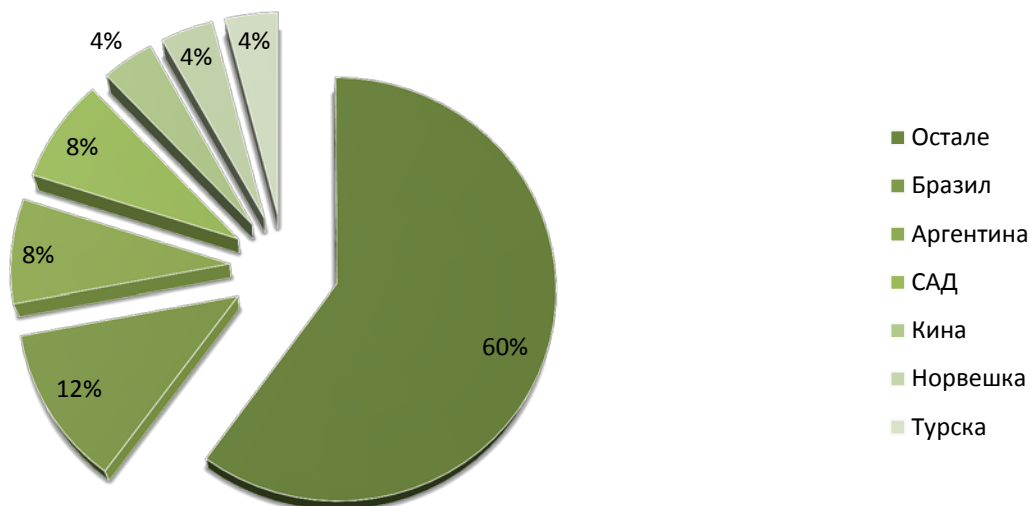
Земље из којих ЕУ највише увози прехранбене производе су: Бразил, Аргентина, САД, Кина, Норвешка и Турска (графикон бр. 14).

Графикон бр. 13: Земље у којима ЕУ остварује највећи извоз прехранбених производа у 2011. години.

Извор: Eurostat

Графикон бр. 14: Земље из којих ЕУ највише увози прехранбене производе у 2011. години.

Извор: Eurostat

Напици, житарице и прерађевине од житарица, млечни производи, као и воће и поврће, остварују најзначајније финансијске ефекте у извозу прехранбених производа ЕУ (табела бр. 4).

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

С друге стране, воће и поврће, рибе и ракови, као и кафа, какао, чајеви и зачини, највеће су групе прехранбених производа које се увозе у ЕУ (табела бр. 5).

Табела бр. 4: Извоз прехранбене индустрије ЕУ по групама производа у мил. евра

	2005. год.	2009. год.	2010. год.	2011. год.
Извоз	47.720	57.959	62.015	68.319
Живе животиње	1.054	1.042	11.096	1.105
Месо и прерађевине од меса	4.469	4.108	4.233	5.383
Млечни производи и јаја	5.525	5.159	6.368	6.745
Рибе и ракови	1.838	2.414	2.579	2.757
Житарице и прерађевине од житарица	6.066	5.824	6.716	9.978
Поврће и воће	4.444	6.503	7.381	7.942
Шећер и мед	2.387	2.905	1.571	1.474
Кафа, чај, какао и зачини	2.506	3.655	4.041	4.271
Храна за животиње	1.386	1.913	2.146	2.436
Разни производи (јестиви)	4.040	5.910	6.425	6.780
Напици	11.685	16.203	17.116	16.750
Дуван	2.286	2.319	2.337	2.688

Извор: Eurostat

Табела бр. 5: Увоз прехранбених производа ЕУ по групама у мил. евра

	2005. год.	2009. год.	2010. год.	2011. год.
Увоз	54.823	67.922	75.576	80.203
Живе животиње	602	579	457	344
Месо и прерађевине од меса	3.099	4.698	5.027	5.194
Млечни производи и јаја	924	729	758	745
Рибе и ракови	11.716	15.822	16.124	16.082
Житарице и прерађевине од житарица	2.199	2.597	5.216	6.345
Поврће и воће	13.813	18.604	20.495	20.703
Шећер и мед	1.652	2.246	2.181	2.361
Кафа, чај, какао и зачини	7.956	8.739	9.741	11.110
Храна за животиње	5.569	6.000	7.011	8.732
Разни производи (јестиви)	1.525	1.732	1.938	2.305
Напици	2.845	4.137	4.552	4.397
Дуван	2.863	2.020	2.068	1.875

Извор: Eurostat

2.4. РАЗВОЈ ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ СРБИЈЕ

У укупном привредном, друштвеном и економском развоју Србије, пољопривреда и прехранбена индустрија имају битну улогу. До прве половине XX века пољопривреда је била претежна привредна делатност већине становника Србије. Почетни развој индустрије на овим поднебљима, уосталом као и у остатку света, омогућава акумулација капитала из пољопривреде. Плански, и убрзани, развој индустрије у другој половини XX века у Србији умањује, до тада, неприкосновени значај пољопривреде. Као што смо рекли, долази до умањења али никако до обезвређивања улоге пољопривреде. „Обим инвестиција је био далеко мањи у пољопривреди него у другим делатностима, што је утицало да пољопривредна производња не оствари више стопе раста.“⁸⁵ Дуго она остаје основна егзистенција већине становништва. У исто време, развојем индустрије, долази и до развоја прехранбене индустрије, и до њеног учешћа у: укупној запослености, креирању друштвеног производа, спољнотрговинском билансу, као и до значаја у структури личне потрошње.

Период развоја комплетног агрокомплекса на територији Србије није био уједначен. После периода уравнотеженог раста и достизања врхунца средином и крајем 80-их година прошлог века, дешавају се неколико крупних друштвених и политичких промена, који, како и на све друге привредне активности тако и на агрокомплекс у целини, имају велики негативни утицај. Промена друштвеног уређења, промене граница државе, ратни сукоби, изоловање од стране ЕУ, а убрзо потом и од већине света, хиперинфлација и, на крају, НАТО интервенција и огромна ратна разарања карактеришу последњу деценију прошлог века и битно утичу на привреду.

Анализу развоја прехранбене индустрије урадићемо по временским периодима: до 1990. године, до 2000. године и период после 2000. године.

⁸⁵ Др Бировљев Ј., др Томић Р., *Менаџмент у пољопривреди*, Економски факултет, Суботица, 1996. год., стр. 237.

2.4.1. Развој прехранбене индустрије у Србији до 1990. године

Већ смо напоменули да до убрзаног привредног и индустријског раста у Србији долази у другој половини XX века, односно убрзо након завршетка II светског рата и промене друштвеног уређења у земљи. Некада Краљевина Југославија постаје Федеративна Народна Република Југославија. Нова држава наслеђује више од 75% становништва које се бави пољопривредом, а она учествује у више од половине националног дохотка. У периоду до почетка II светског рата индустрије има врло мало, и учествује само са 12% у националном дохотку. Поред тога што је била врло неразвијена, њен распоред је био неравномеран и неприлагођен постојећим природним ресурсима. Индустријска политика, у правом смислу те речи, тада не постоји. Постоје жеље појединаца за индустријским развојем и бегом од неразвијености и сиромаштва, постоји и предузетнички дух који прави кораке ка развоју. Проблем представљају интереси крупног страног капитала, који се махом бави експлоатацијом природних богатстава на територији Србије „тако да је у стварном поседу странаца било 100% производње бакра, пирита, олова, цинка и боксита, 98,4% производње антимона, 97,4% کروма, више од 50% производње злата, магнезита, мрког угљена итд.“⁸⁶ Привреда, не саме Краљевине Југославије него и њених најразвијенијих делова, изузетно је заостајала за тада развијеним европским привредама.

Тако наслеђена структура у ФНРЈ се убрзано мења педесетих година прошлог века. После промене друштвеног уређења, и прелаза из капиталистичког привређивања у социјалистичко, под покровитељством државе креће се у убрзани раст индустрије. Дешава се индустријализација земље. „У периоду 1953-1988. године основна средства индустрије у СР Југославији су повећана за 14,1 пут“⁸⁷ Мења се структура запослених као последица изградње нових индустријских центара. Присутне су значајне миграције радно способног становништва на релацији село – град. Долази до великог привредног раста, великог увећања производње, изласка из економске заосталости и уласка у групу средње развијених земаља.

Индустријализација и убрзани привредни раст утичу и на стварање нових потреба, као и на обезбеђење потребних материјалних средстава за њихово

⁸⁶ Dr Blašković V., *Ekonomska geografija Jugoslavije*, Novinsko-izdavački, štamparski i birotehnički zavod, Zagreb, 1967. god., str. 69.

⁸⁷ Dr Savić Lj., *Ekonomika industrije*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2010. god., str. 311.

задовољење. Прехранбена индустрија је једна од нових грана индустрије, како у свету тако још више код нас, имајући у виду закаснелу индустријализацију на нашем поднебљу. Период непосредно после Другог светског рата карактерише и набавка потребних инпута за развој прехранбене индустрије преко новоформираних земљорадничких задруга. Њихово убрзано оснивање је било „у циљу поспешивања 'социјалистичког преображаја пољопривреде'“. ⁸⁸ Поменимо да је „током шездесетих година у сектору аграра функционисало 7.586 правних субјеката – предузећа и задруга“. ⁸⁹

У табеларном приказу (табела бр. 6) ⁹⁰ видимо кретања у периоду од 1955. до 1990. године, и учешће пољопривреде и агроиндустрије у друштвеном производу привреде.

Сама пољопривреда у посматраном периоду (1955-1990) највећи обим производње достиже средином осамдесетих година прошлог века, тачније 1986. године (графикон бр. 15), када је обим њене производње био 294 милиона динара у сталним ценама из 1972. године и био је 2,4 пута већи од базног резултата ове анализе из 1955. године. ⁹¹

Завршетак посматраног периода показује увећање од 2,14 пута у односу на базну годину. Максимум обима друштвеног производа прехранбене индустрије је био 1987. године 9,22 пута већи неголи у базној години. На крају посматраног периода обим производње у прехранбеној индустрији је био 8,74 пута већи него у базној години. У том периоду долази до увећања друштвеног производа укупне индустрије 11,54 пута, или до рекордног, 13 пута већег износа који је остварен 1989. године. Цела привреда је у посматраном периоду имала увећање од 4,83 пута, а рекордно увећање је било већ поменуте 1989. године од 5,26 пута. ⁹²

⁸⁸ Група аутора, „Стратегија развоја земљорадничког задругарства у Републици Србији“, Друштво аграрних економиста Србије, Футура, Нови Сад, 2012. год., стр. 6.

⁸⁹ Zakić Z., Stojanović Ž., *Ekonomika agrara*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2008. god., str. 36.

⁹⁰ Податке које обрађујемо односе се на СР Југославију у чијем саставу су Србија и Црна Гора. Учешће Црне Горе у овим резултатима је изузетно мало и креће се од 3 до 6%.

⁹¹ Др Миловановић М., *Прехранбена индустрија СР Југославије*, Институт за економику пољопривреде, Београд, 2002. год., стр. 38.

⁹² Исто.

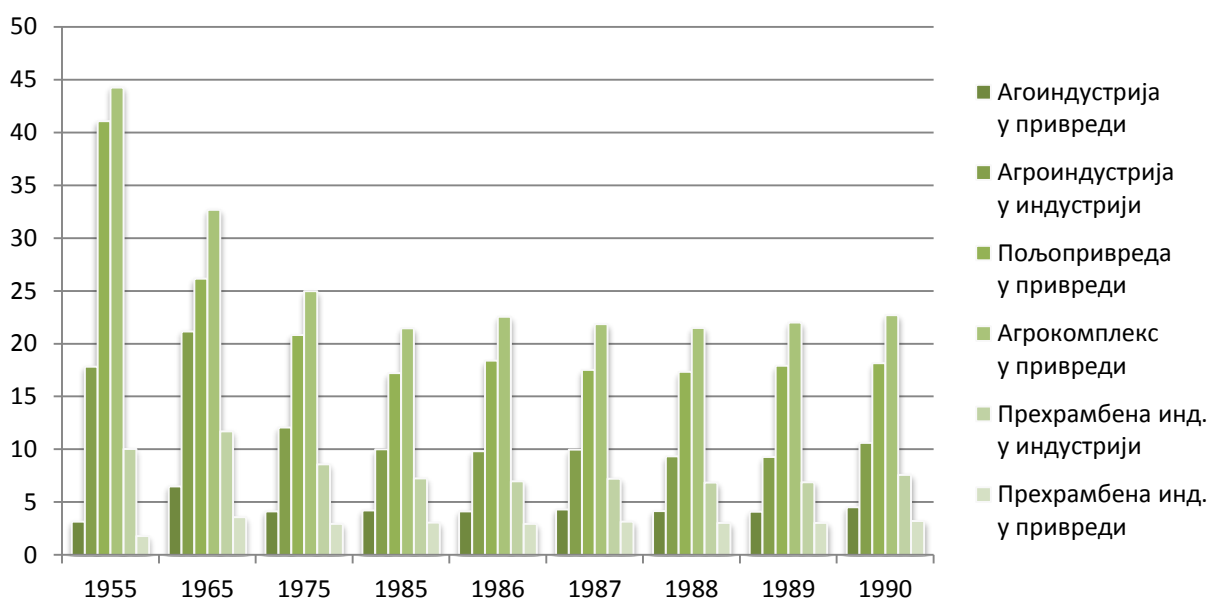
Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Табела бр. 6. Учесће привреде, индустрије, прехранбене индустрије, пољопривреде, агроиндустрије и агрокомплекса у БДП СР Југославије за период 1955-1990. године у мил. динара.

	1955	1965	1975	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Привреда укупно	302,1	656,1	1.133,2	1.553	1.610,3	1.583,8	1.563,2	1.592,8	1.459,1
Индустрија укупно	53,8	201,6	388,3	658,5	680,6	688,2	694,7	703,4	620,8
Прехранбена индустрија	5,4	23,6	33,4	47,9	47,5	49,8	47,6	48,5	47,2
Производња пића	0,5	1,9	6,4	8	8,7	8,7	8,9	8,9	10,2
Производња сточне хране	0	0,4	1,2	1,8	1,9	2	2	1,9	1,9
Индустрија дувана	3,7	6,8	5,9	8,2	8,8	8,1	6,5	6	6,7
Агроиндустрија	9,6	42,7	46,9	65,9	66,9	68,6	65	65,3	66
Пољопривреда	124,1	171,7	236,1	267,6	296,4	277,8	271,2	285,2	265,3
Агрокомплекс	133,7	214,4	283	333,5	363,3	346,4	336,2	350,5	331,3

Извор: РЗС

Графикон бр. 15: Учесће привреде, индустрије, прехранбене индустрије, пољопривреде, агроиндустрије и агрокомплекса у БДП СР Југославије за период 1955-1990. године.

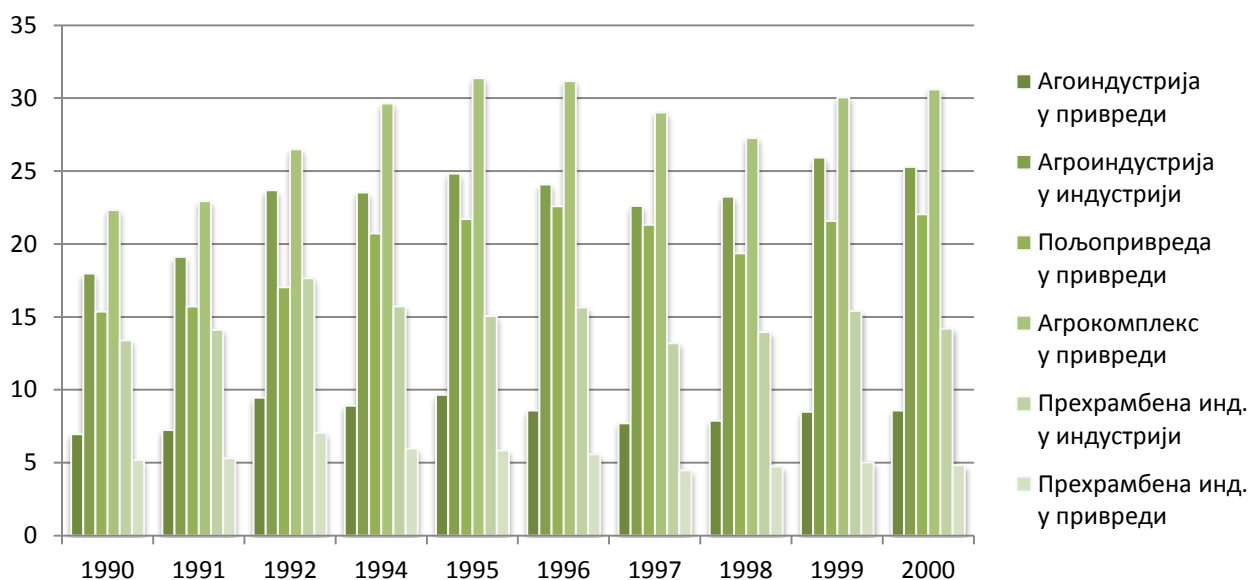

Извор: РЗС

2.4.2. Прехранбена индустрија Србије у периоду 1990 – 2000. године

Почетак деведесетих година карактеришу распад југословенског тржишта, пад извоза, драстичан пад производње, увођење санкција међународне заједнице, почетак ратних сукоба, а потом и хиперинфлација. „Просечна стопа раста у укупне индустријске производње у периоди 1991-2000. година је била негативна (-6,6%).“⁹³ У том периоду опште девастације сваког вида индустријске производње и пословања под, до тада, непознатим условима,⁹⁴ агрокомплекс показује велику „издржљивост“, а у годинама потом, брзу моћ ревитализације (табела бр. 7 и графикон бр. 16).

Графикон бр. 16: Процентуално учешће привреде, индустрије прехранбене индустрије, пољопривреде, агроиндустрије и агрокомплекса у БДП СР Југославије.

Извор: РЗС

Посматрани период прехранбена индустрија завршава са 14,21% учешћа у укупној индустријској производњи, док је 1992. године учешће било чак 17,64%. У истом периоду агрокомплекс посматрани период завршава са 30,61%, а 1995. године учешће је било чак 31,36% укупне индустријске производње. Имајући у виду свадешавања у привреди, у посматраном периоду, постигнути резултати, како прехранбене индустрије тако и целог агрокомплекса, више говоре о лошим

⁹³ Dr Savić Lj., *Ekonomika industrije*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2010. god., str. 360.

⁹⁴ Литература и пракса су предвиделе пословање са појединачним проблемима, међутим, нико није предвидео могућност постојања свих набројених проблема одједном.

резултатима у другим индустријама, неголи о стварном успону код анализираних области.

Табела бр. 7: *Процентуално учешће привреде, индустрије прехранбене индустрије, пољопривреде, агроиндустрије и агрокомплекса у БДП СР Југославије.*

	1990	1991	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Агроиндустрија у привреди	6,95	7,24	9,46	8,91	9,65	8,58	7,71	7,89	8,49	8,59
Агроиндустрија у индустрији	17,97	19,11	23,69	23,53	24,82	24,09	22,62	23,24	25,93	25,29
Пољопривреда у привреди	15,37	15,71	17,03	20,73	21,71	22,58	21,32	19,37	21,57	22,03
Агрокомплекс у привреди	22,32	22,93	26,49	29,63	31,36	31,16	29,03	27,26	30,05	30,61
Прехранбена инд. у индустрији	13,39	14,11	17,64	15,71	15,06	15,66	13,2	13,96	15,4	14,21
Прехранбена инд. у привреди	5,18	5,31	7,05	5,97	5,85	5,58	4,49	4,74	5,03	4,82

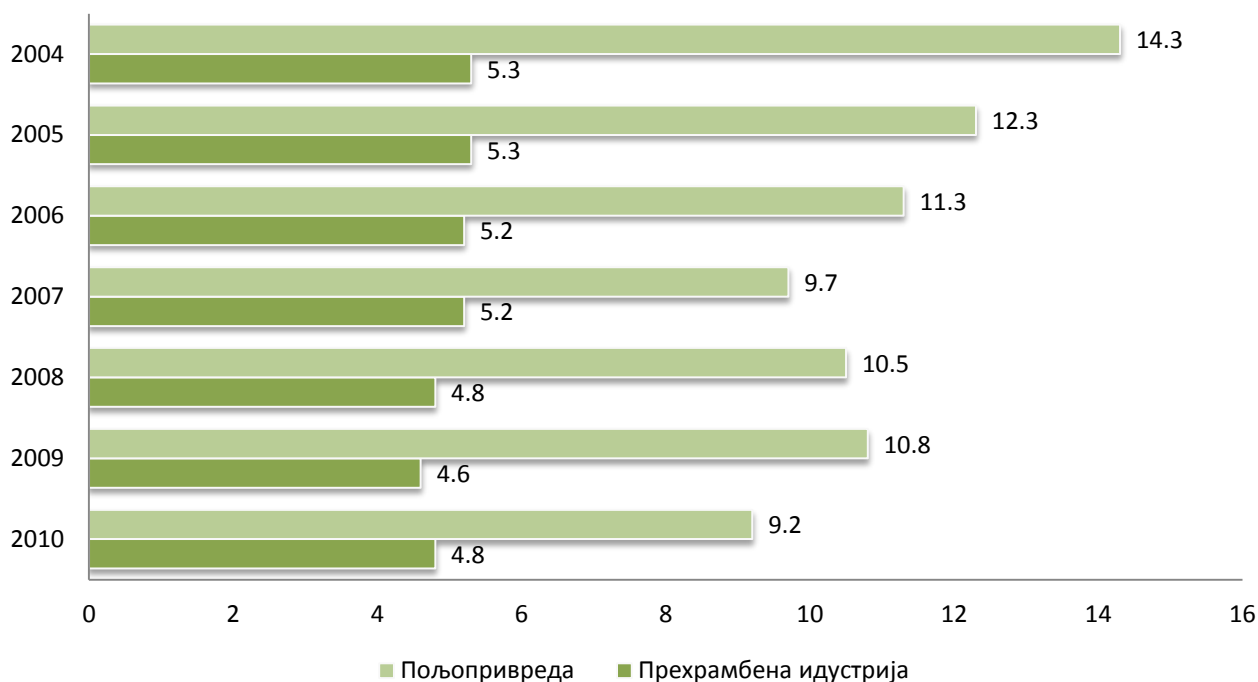
Извор: РЗС

2.4.3. Прехранбена индустрија Србије од 2000. године

Почетак овог века, како у комплетној индустрији тако и у прехранбеној, карактерише транзиција. За разлику од већине индустријских грана, транзициона дешавања не остављају негативне резултате у прехранбеној индустрији. Не долази до значајног померања у учешћу прехранбене индустрије у укупном друштвеном бруто производу. То се може сматрати успехом, јер долази до пораста учешћа неких других грана. Приметан је пад учешћа пољопривреде у укупном друштвеном бруто производу, што не значи да су вредности остварене у пољопривреди умањене, већ да је, као што смо напоменули, дошло до повећања вредности резултата код неких других области и грана (графикон бр. 17).

У посматраном периоду (2004 – 2011) прехранбена индустрија има увећање производње за 7%, док је увећање обима производње код пољопривреде нешто мањи и износи 4,7% (графикон бр. 18).

Графикон бр. 17: Процентуално учешће пољопривреде и прехранбене индустрије у бруто додатој вредности у сталним ценама 2004 - 2010. год.

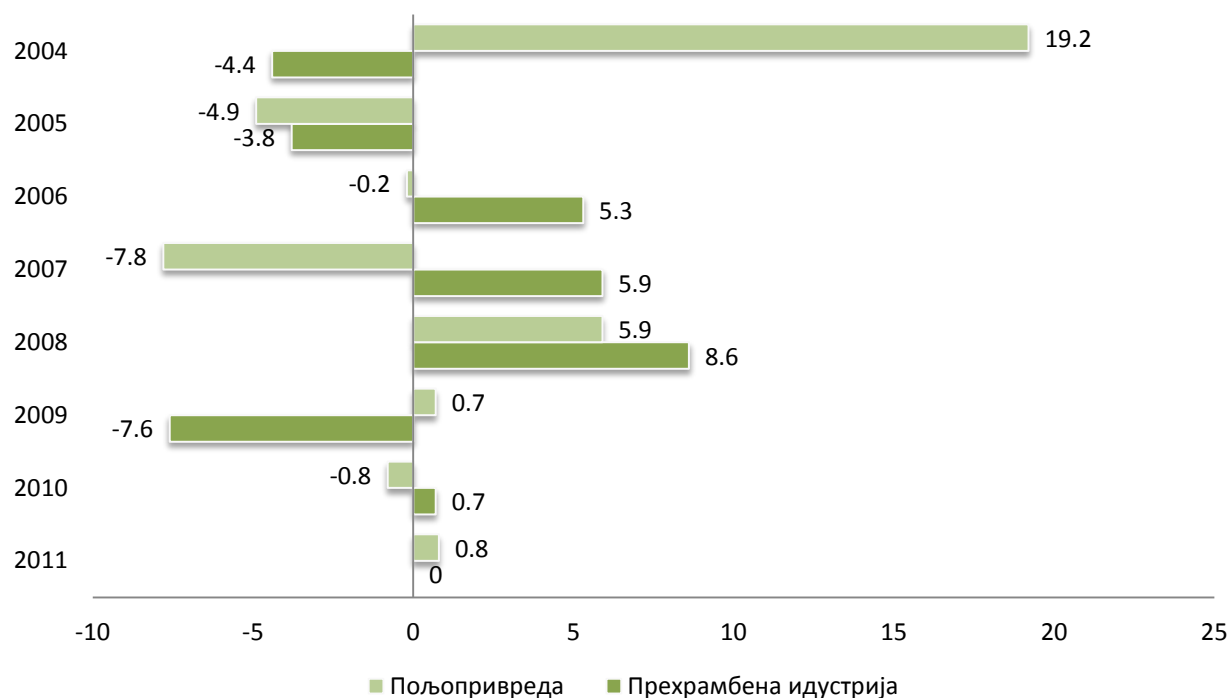
Извор: Привредна комора Србије

Оно што је веома значајно је континуирано увећање суфицита који остварују пољопривреда и прехранбена индустрија у спољнотрговинској размени Србије (графиком бр. 18). Суфицит од милијарду и три стотине милиона долара у спољнотрговинској размени 2011. године је изузетан резултат. Највећа количина извоза се од 2009. године реализује на територији ЕУ, у 2011. години она је достигла износ од 1.296.000.000 америчких долара. Друго по извозу за нас битно је подручје ЦЕФТА, и ту је извоз у 2011. години био 1.161.000.000 америчких долара (графикон бр. 20).

Страних директних инвестиција у пољопривреду и прехранбену индустрију на територији Србије није било у некој значајној мери. Просечни индекс улагања у периоду 2005 – 2011. године за прехранбену индустрију је 6,1% од укупних СДИ реализованих у тим годинама, док је тај проценат за пољопривреду знатно мањи и износи мање од једног процента (табела бр. 8).

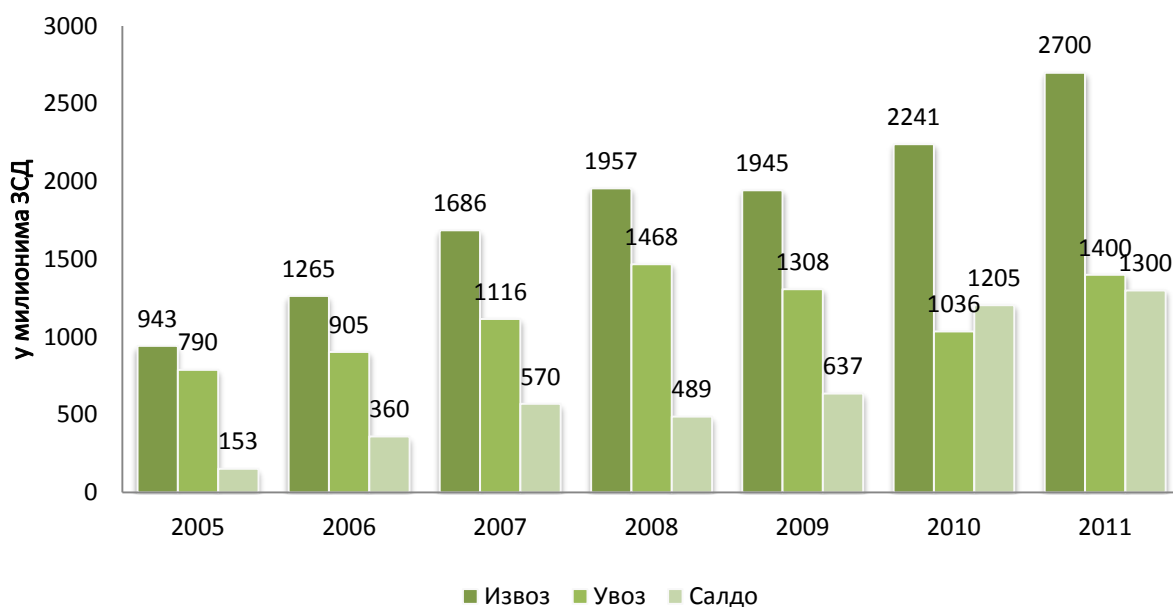
Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Графикон бр. 18: Кретање пољопривредне производње и прехранбене индустрије у Србији за период 2004 - 2011 год.

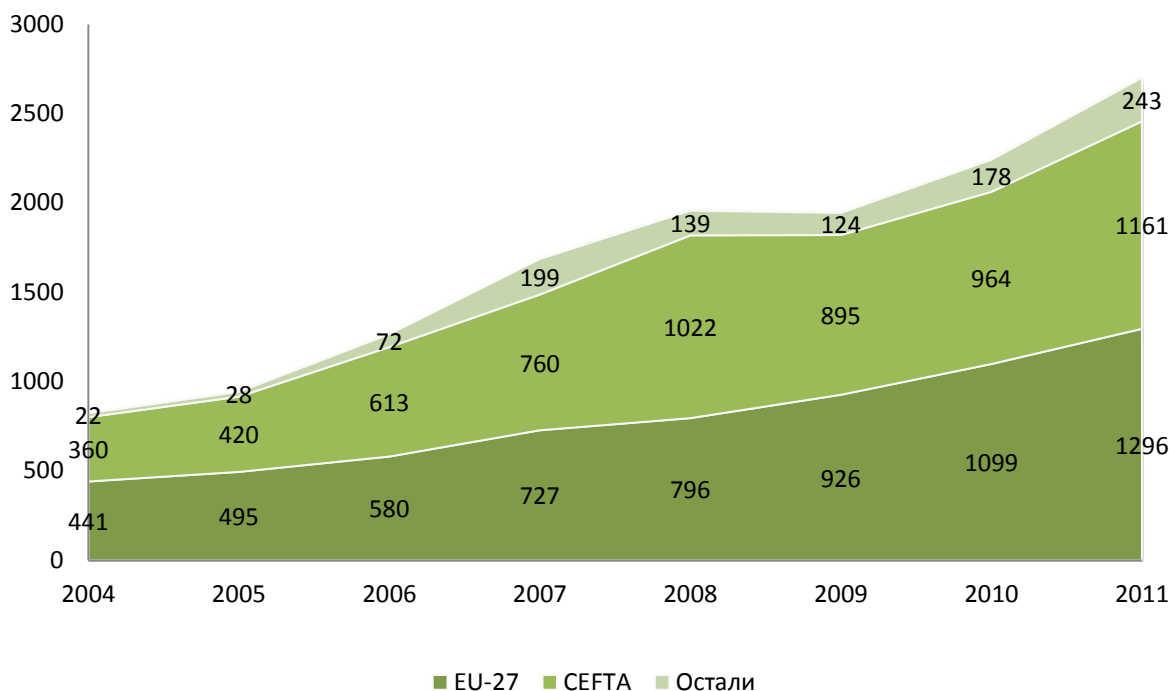
Извор: Привредна комора Србије

Графикон бр. 19: Спољнотрговинска размена пољопривреде и прехранбене индустрије Србије у периоду 2005 – 2011. год. у милионима долара.

Извор: Привредна комора Србије.

Графикон бр. 20: Извоз пољопривредних и прехранбених производа Србије, приказан по економским интеграцијама 2004-2011. године, у милионима долара.

Извор: Привредна комора Србије

СДИ у прехранбеној индустрији су се дешавале на самом почетку прошле деценије. Дуванска индустрија, млекарска и индустрија уља су врло брзо прешле у власништво страних инвеститора. Власници индустрије шећера (домаћи власник), већине млекарске и индустрије уља могу се сматрати и монополистима на нашем тржишту. Нека дешавања, пре свега у политици цена одређених производа, упућују на таква размишљања. Јер „монополисти често могу да повећају своје профите ако за исто добро наплаћују различите цене на основу спремности (или принуђености) купца да плати.“⁹⁵ Салфорд, власник већег броја млекара у Србији, у једном тренутку био је и под том оптужбом. Међутим, за јавност недовољно јасним аргументима и манипулацијом процентима, ослобођен је оптужбе. Комисија за заштиту конкуренције објавила је да има сазнања и да води одређене истраге о деловању картела⁹⁶ на простору Србије. Министарство трговине је 2009. године поднело захтев за покретање истраге о картелском деловању против компанија „Инвеј“ (власник уљара „Витал“ из

⁹⁵ Mankiw N. G., Taylor P. M., *Економска теорија*, Београд, 2008. год. стр. 314.

⁹⁶ Картел сачињава више произвођача истог или сличног производа који склапају споразум о фиксирању цена. То се сматра завером, јер за цињ има стицање узајамне добити. Казне за деловање картела су изузетно велике. У ЕУ су изричане казне које су прелазиле неколико милијарди евра. Уобичајени износ казне је неколико милиона евра. У Србији није изречена ни једна казна до сада, то никако не значи да картелског пословања нема, већ упућује на нешто друго.

Врбаса и „Сунца“ из Сомбора), „Агрокора“ („Дијамант“ из Зрењанина) и „Баната“ из Нове Црње. Завршетак истраге није доказао кривицу и није било никаквих санкција, комисија се обратила јавности и рекла да јој је јавно саопштење Министарства о покретању истраге било контрапродуктивно, наиме, учесници договорних радњи су били упозорени и на време су „прикрили доказе“. Бенефит тога је можда садашња цена јестивог уља, која је у малопродаји, пар година касније са инфлацијом која је била у том периоду, 10% - 20% нижа. Могу се само наслућивати профити које су остваривали власници уљара. Слична је ситуација и са шећером, тренутна малопродајна цена је нижа неголи пре пар година.

Табела бр. 8: Директна страна улагања у хиљадама долара

	Укупна улагања нерезидента у Србији	Пољопривреда		Производња прехранбених производа и пића	
		Улагања	% учешће у укупним улагањима	Улагања	% учешће у укупним улагањима
2004	987.239	9.449	1,0	97.759	9,9
2005	1.616.438	11.578	0,7	65.132	4,0
2006	5.425.147	11.345	0,2	78.37	1,4
2007	3.921.220	20.97	0,5	133.688	3,4
2008	3.602.980	57.908	1,6	147.944	4,1
2009	1.810.480	29.288	1,6	335.974	18,6
2010	1.519.490	14.556	1,0	71.167	4,7
2011	3.125.274	13.675	0,4	85.687	2,7

Извор: Привредна комора Србије

2.5. ПРЕХРАМБЕНА ИНДУСТРИЈА ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

До развоја прехранбене индустрије, као што је речено, долази у другој половини прошлог века. На подручју Јабланичког округа први погони прехранбене индустрије су били изграђени још пре Другог светског рата. „Године 1928. изграђена је фабрика зејтина под фирмом „Свети Никола“. Негде 1931. године долази до промене

власника, па и промене фирме. Од тог тренутка фабрика за рафинисање јестивог уља пословала је под фирмом Фабрика стоног уља „Дубочица“. Фабрика је производила 800 литара јестивог уља и 1.500 килограма уљаних погача (које су се употребљавале за прехрану стоке) на дан и запошљавала 30 радника... Одмах после ослобођења Лесковца, фабрика је стављена под принудну управу и производила је јестиво уље све до пресељења њених машина у Урошевац.⁹⁷ Треба споменути и фабрику за производњу мармеладе, која је уништена у савезничком бомбардовању 1944. године и, свакако, аутоматски млин Живка Стојиљковића. „Лесковац је пре Другог светског рата имао три млина за производњу хлебног брашна и један млин за прераду (млевање) паприке. Највећи индустријски прерадни млински капацитет био је аутоматски млин Живка Стојиљковића, који је основан 1897. године, реконструисан 1926. године и уништен америчким бомбардовањем 1944. године. Млин Живка Стојиљковића имао је сопствени индустријски железнички колосек за довоз жита и транспортовање брашна и мекиња после прераде. Преко индустријског колосека је у прераду улазило 1.000 вагона жита, транспортовано око 800 вагона брашна и око 200 вагона мекиња.“⁹⁸

Период после 1945. године карактерише промена власничке структуре над већим пољопривредним земљишним поседима национализацију постојећих прерадних погона. Долази до формирања великог броја задруга и пољопривредних добара. Шездесетих година прошлог века почиње се са укрупњавањем тих новоформираних задруга и пољопривредних добара и оснивају се већа предузећа и комбинати, у државном власништву.

Једно од првих новоформираних предузећа, прехранбене индустрије на подручију Округа је „Индустрија млевене зачинске паприке Моравка Лесковац“. За датум њеног формирања се узима 4. фебруар 1954. године.

Обједињавање свих погона прехранбене индустрије се дешава 1. маја 1956. године формирањем Прехранбеног комбината „Тома Костић“. У склопу овог комбината дуго година су радиле „Млекара“, „Пивара“, „Токос“, „Уми-Пек“, „Моравка“ и друге.

Организованог откупа и прераде млека је било још почетком педесетих година прошлог века у оквиру предузећа „Задругар“ које се бавило и производњом и продајом хлеба и меса. „Млекара“ Лесковац се 1957. године издваја из овог предузећа и почиње са самосталним радом.

⁹⁷ Миленковић С., *Уништавање Лесковачке индустрије (1941-1953)*, Београд 2002. год., стр. 33.

⁹⁸ Исто, стр. 34.

Народни одбор општине Лескова 26. новембра 1960. године доноси решење о формирању виноградарско-воћарског предузећа „Плантажа“ Лесковац. Ово предузеће у 1963. години има засађених 300 ха под воћем и виновом лозом.

У току 1960. године долази до спајања „Месопромета“, „Цревопромета“, „Кожаре“ и кланице, те се формира „Месокомбинат“.

У току 1968. године долази до спајања земљорадничких задруга из Брестовца, Турековца, Печењевца, Јашуње и Велике Грабовнице са прехранбеним погоном „Уми-Пека“ и формира се Прехрамбено индустријски комбинат (ПИК) Лесковац. Велики пројекат који ово предузеће реализује је пуштање у рад прве хладњаче на овом подручју, 1971. године, са капацитетом од 5.000 тона.

Пољопривредно-трговински комбинат „Пуста Река“ Бојник је формиран 1975. године спајањем Земљорадничке задруге Бојник, Млина, Трговине „4. јули“ и Хотела. Претходних година су 33 „Бојник“ припојене: 33 „Оране“, 33 „Слога“ из Доњег Коњувца, 33 „Косанчић“ и друге са тог подручја.

У Лебану је 1974. године формиран Пољопривредно-трговински комбинат „8. новембар“. Новоформирано предузеће су чиниле 33 Лебане, 33 Бошњаце, Трговинско предузеће и Угоститељско предузеће.⁹⁹

Међу битне привредне субјекте у том периоду поменимо и: „Поречје“ Вучје, „Кооперант“ Лесковац, „Лескодуван“ Лесковац, ДП „Елан“ Косанчић, „Горња Јабланица“ Медвеђа, „Радан“ Печењевце и „Црна Трава“ из Црне Траве.

Данас прехранбена индустрија, заједно са пољопривредом од које добија сировине за свој рад, чини најзначајнији део привреде Јабланичког округа. Прехрамбена индустрија, у глобалу, представља наставак пољопривредне производње кроз производњу хране и других сировина. Управо ова чињеница, имајући у виду руралну заступљеност, у Јабланичком округу објашњава њену битну улогу. Рурална заступљеност у Округу, обезбеђен пласман на домаћем и одређеним групама производа на страном тржишту, ширина производног асортимана и непосредна близина сировинске базе, су основне карактеристике прехранбене индустрије у Округу. Управо те карактеристике су омогућиле прехранбеној индустрији да превазиђе све поремећаје на тржишту настале од 90-их година прошлог века до почетка овог, и постане тако значајна грана индустрије на територији Округа.

⁹⁹ Др Тодоровић Д., *Пољопривреда Лесковца и околине 1878-2012*, Филекс, Лесковац, 2013. год., стр. 169-298.

„По својим инсталираним капацитетима и ширини асортимана готових производа прехранбена индустрија спада у групу важнијих индустријских грана, са високим коефицијентом значајности на нивоу Јабланичког округа. То је грана која прву половину деведесетих година овог века, дакле период високих међународних тржишних ограничења и великих поремећаја на домаћем тржишту, веома добро поднела, тако да је њено пондерисано учешће у укупном физичком обиму индустријске производње средином 1996. године допирало до 36%, највишег гранског структуралног учешћа у Округу.“¹⁰⁰

На територији Округа, прехранбена индустрија се највећим делом везује за следеће прехранбене групације: млинску и пекарску индустрију, индустрију млека, кланичну индустрију и прераду меса, индустрију смрзнуте хране и прераду воћа и поврћа.

Како смо већ рекли, набројане прехранбене групације се непосредно наслањају на пољопривреду и заједно са њом представљају целину агро-индустријског комплекса на територији округа.

Производни капацитети, који су 1995. године, по подацима Регионалне привредне коморе Лесковац, произвели око 30.000 т брашна, 15.000 т хлеба, 120.000 хл пастеризованог млека, преко 2.500 т свих врста свежег меса, преко 1.900 т роштиљ-меса, 10.000 т смрзнутог воћа и 1.200 т пастеризованог поврћа, сада раде са смањеним капацитета.

Расположиве капацитете на територији Округа можемо сврстати у две групе, оне који су концентрисани у раније изграђеним фабрикама на територији Округа, и који се по правилу слабо или уопште не користе, и новоизграђене капацитете. Разлог недовољног коришћења производних капацитета, ових из прве групе, лежи у лоше спроведеној приватизацији. Смањење производње у овим погонима надомештају нови прехранбени погони који су изграђени у транзиционом периоду на територији Округа. Појединачно о свим битнијим погонима њиховим инсталираним капацитетима и оствареној производњи биће више речи у једном од следећих поглавља.

¹⁰⁰ Цветковић В., *Елаборат о производним капацитетима и прерадној производњи у прехранбеној делатности града Лесковца*, Одсек за привреду и пољопривреду, Лесковац, 2012. год., стр. 1.

3. ВРЕДНОВАЊЕ ПРИРОДНИХ УСЛОВИ ЗА РАЗВОЈ ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

3.1. ПОЛОЖАЈ, ВЕЛИЧИНА И ГРАНИЦЕ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

Јабланички округ је један од 30 округа административно-територијалне поделе Републике Србије. Смештен је на југоистоку Републике. Граничи се са североистока Пиротским округом, Нишким округом са севера, са северозапада Топличким, на западу са територијом Косова и Метохије, Пчињским округом на југу, а мањим делом на истоку са НР Бугарском (карта бр.1).

Административно-управно седиште округа је град Лесковац. Површина округа износи 2.711 km² (4,4 % површине Републике), а чине га град Лесковац и пет општина: Власотинце, Лебане, Медвеђа, Бојник и Црна Трава. Има укупно 336 насељених места, 216.304 становника (3 % становника Републике), од чега је, према попису из 2011. године, 92.737 становника или 42,87 % радно активно. На подручју Округа било је 27.920 регистрованих пољопривредних газдинстава, па је исти број становника или 30,01 % радно активних било на сопственом газдинству, рачунајући у односу на укупан број радно активног становништва.

Према попису становништва из 2011. године, на територији града Лесковца живи 144.206 житеља. Број радно активних становника или такозвани радни контингент у граду Лесковацу износи 59.476 становника или 41,24%, од чега је радно активно на индивидуалним пољопривредним газдинствима 15.447 становника или 25,97%. Последњих година, са интензивирањем процеса приватизације, долази до

напуштања предузећа од стране великог броја радника и значајно повећања броја радно активног становништва на сопственим пољопривредним газдинствима, и то региструјући их као пољопривредна газдинства оријентисана ка пољопривредној производњи. Такође, може се очекивати повећање броја радно активног становништва на сопственим пољопривредним газдинствима, чиме ће бављење пољопривредом престати да буде допунска делатност и постаће основна делатност стицања дохотка. Ове економско-социолошке промене врло јасно истичу расположиву радну снагу и креативни рад и, као и регистрована пољопривредна газдинства, спадају у значајне ресурсе на територији града за интензивно бављењем пољопривредом.

Карта бр. 1: Положај Јабланичког округа у Србији

Јабланички округ се простире на једном од најфреквентнијих уздужних балканских саобраћајних праваца. Од најранијих периода људске цивилизације је атрактиван за насељавање и привредну делатност човека. Пољопривредна производња и трговина у Јабланичком округу су биле основна привредна делатност све до почетка XX века, „па је процес антропогенизације средине вековима носио обележје аграрног освајања територије“.¹⁰¹ Данашњи степен аграрне освојености Јабланичког округа је врло висок, с обзиром на то да пољопривредно земљиште захвата површину од 73,3% од укупне површине округа.

Кроз Јабланички округ, који се налази на Коридору 10, пролазе важне међународне саобраћајнице (пруга и пут Е-75), које повезују Средњу Европу са Македонијом, Грчком и Блиским Истоком. На овај главни саобраћајни правац надовезују се попречни саобраћајни правци нижег реда. На западу, долином Јабланице и општином Медвеђа, Јабланички округ повезан је са Косовом и Метохијом, путем Лесковац – Лебане – Медвеђа – Приштина, а долином Пусте и Проломске реке са саобраћајним правцем Ниш – Прокупље – Приштина. Са Пиротским округом повезан је долином Власине и Лужнице, правац Лесковац – Власотинце – Бабушница – Пирот, а општином Црна Трава са Бугарском. Повољан саобраћајни положај, и друге природне погодности, омогућили су повољне услове за развој привредних активности, као основе за насељавање и концентрацију становништва.

И управо добра саобраћајна повезаност и близина урбаних центара даје добру основу за даљи развој и одрживост привредних активности.

Значајнији културно-историјски споменици који се налазе на територији Округа су: римска некропола у Малој Копашници из II - IV века (слика бр. 1), као и недавно откривени остаци насеља у непосредној близини, манастири у Јашуњи посвећени Св. Јовану Крститељу и Св. Богородици Ваведења, који су подигнути 1499. године, као задужбина монахиње Ксеније, потом Црква Св. Јована Крститеља из XVI века која представља бисер међу споменицима, и најзначајнији, од непроцењиве вредности Царичин град (*Justiniana Prima*), позноантички локалитет који датира из VI века, а саградио га је византијски цар Јустинијан I у близини места свог рођења (карта бр. 3). У глобалним стручним круговима слови за највредније археолошко налазиште насељеног места на подручју Медитерана из VI века (фотографија бр. 2).

¹⁰¹ Др Шушић М., „*Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини*“, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, 2000. година, стр. 4.

Фотографија бр. 1 Римске некрополе у Малој Копаници

Фотографија бр. 2: Царичин град (*Justiniana Prima*)

3.2. ПРИРОДНИ УСЛОВИ

Природни услови су у прошлости били одлучујући услов насељавања неког подручја. Јасно детерминисање перспективе останка на одређеној територији и начин организовања живота на њој су одређивали природни услови. Од њих је зависило опредељење ка привредним активностима. Сточарство, земљорадња, лов, риболов, трговина или нешто друго, као избор опстанка, били су директно у вези са природним условима. Техничко-технолошки прогрес је релативно успео, али не и значајно, да умањи њихов значај. „Природни ресурси су инпути у производњи које обезбеђује природа, као што су земља, реке и минерална богатства.“¹⁰² Могуће је одређени производни погон изградити на, безмало, сваком терену широм света. Разумно питање је, зашто повећавати трошкове изградње, трошкове транспорта сировине, трошкове пласмана готових производа и друге трошкове? Та економска логика нас опет враћа на значај природних услова за развој неке привредне делатности. Погон за конзервирање и прераду морске рибе могуће је отворити и хиљаду километара далеко од морске обале, и организовати набавку, производњу и дистрибуцију производа. Саобраћајна инфраструктура је довољно развијена, технологија прераде и транспорта такође, значи испуњене су све потребне техничко-технолошке претпоставке те производње. Да ли је испуњена претпоставка финансијске исплативости тог пројекта? Зато се враћамо на значај природних услова у развоју привредних и друштвених активности на некој територији. „Природни ресурси се испољавају као један од основних материјалних фактора који одређују правац производње и инвестиционе политике у једној земљи.“¹⁰³ Животни стандард на неким подручјима може се директно довести у везу са расположивим природним условима који постоје на тој територији. Али потребно је и нагласити: „природни услови су битни, али нису неопходни да би нека привреда била високопродуктивна у производњи добара и услуга.“¹⁰⁴

¹⁰² Mankiw N. G., Taylor P. M., *Ekonomija*, Data Status, Beograd, 2008. god. str. 508.

¹⁰³ Gligorijević Ž., Ilić M., Bošković G., *Industrijski menadžment*, Ekonomski fakultet, Niš, 2008. god., str. 133.

¹⁰⁴ Mankiw N. G., Taylor P. M., *Ekonomija*, Data Status, Beograd, 2008. god. str. 508.

3.2.1. Рељеф

Рељефне карактеристике представљају један од примарних услова насељавања неког подручја и условљавају правац његовог даљег привредног развоја.

„Рељеф са свим својим морфолошким погодностима и ограничењима, значајно утиче на размештај многих људских активности. Интензитет његовог утицаја на поједине привредне и ванпривредне делатности је различит“.¹⁰⁵

Основни рељеф Јабланичког округа, формиран вулканском активношћу и тектонским покретима, даље је процесом распадања и разарања стена, флувијалним процесом и под утицајем језерске абразије, обликован и рашчлањиван. У округу се може издвојити неколико целина: Лесковачка котлина, котлинско побрђе у језерским седиментима (део источног и југоисточног обода), као и побрђе у кристалистим шкриљцима (источни, југозападни и западни део) и планински део (Радан, Кукавица, Чемерник, Гољак, Крушевица и Бабичка гора).¹⁰⁶

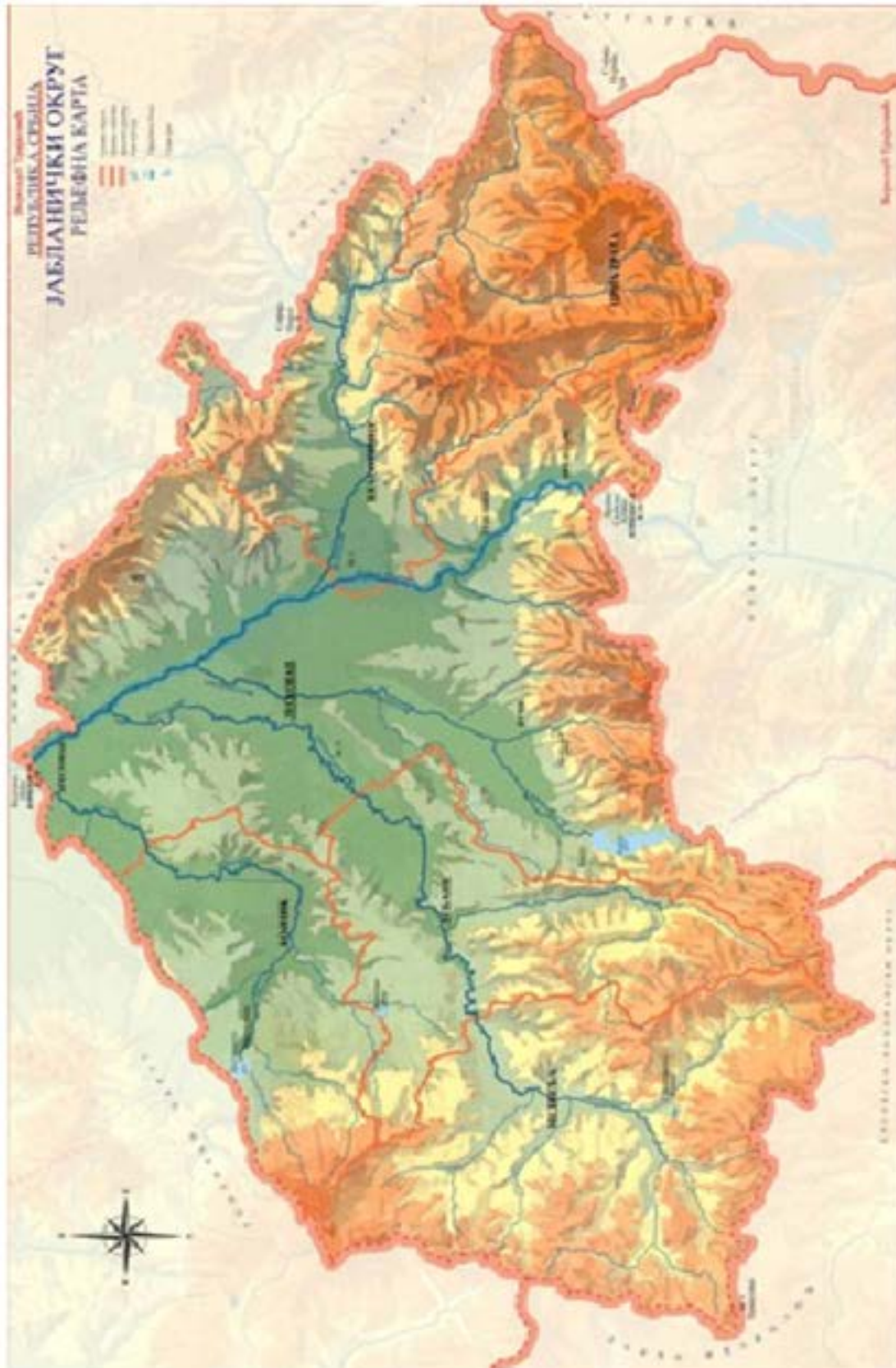
Лесковачка котлина, као највећа целина (2.250 км²), широка је 45 километара и дугачка 50 километара. Уоквирују је планински масиви на југу Кукавица (1.441 м) и Чемерник (1.638 м), на истоку Сува планина (1810 м), на североистоку Бабичка гора (1.095 м) и на северу Селичевица (903 м). Морфологијом котлине доминирају простране алувијалне равни Јужне Мораве, Јабланице и Ветернице (карта бр. 4). „Најмаркантнији облици у рељефу Лесковачке котлине су широке речне долине, које у ствари чине речно дно. Котлинско дно је углавном уравњено па се у њему издвајају поља, међу којима је најизразитије Лесковачко поље око тока Јужне Мораве. Остала поља се прстенасто гранају уз доње токове њених притока.“¹⁰⁷

Цела котлина је благо нагнута у правцу севера, где се и сужава и прелази у Нишку котлину. На западу и југу се лепезасто увлачи у речне токове. Преко Грделичке клисуре (30 км дужина и 550 метара ширина) везана је са Врањском котлином. Значајна узвишења у котлини чине брда, Хисар са највишим врхом од 341 m надморске

¹⁰⁵ Spasojević M., Šušić V., *Srbija i Crna Gora ekonomska geografija*, Ekonomski fakultet Niš, Niš, 2005. god., str. 90.

¹⁰⁶ Др Шушић М., *Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини*, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, 2000. год., стр. 12.

¹⁰⁷ Стојановић С., *Флувијална фаза у развоју рељефа Лесковачке котлине*, Лесковачки зборник XXXII, Народни музеј Лесковац, Лесковац, 1992. год., стр. 153.

Карта бр. 3: Карта рељефа Јабланичког округа

висине и Рударска чука са врхом на 380 метара надморске висине. Ова брда представљају остатке језерских тераса. Лесковачка котлина је настала делимичним спуштањем крутих блокова терцијара поред великих разломака и попуњавањем насталог рова кластичним седиментима терцијара и као таква она је највећа морфотектонска потлина у Србији. Стене власинског комплекса, метаморфне стене српско-македонске масе, творевине терцијарне и квартарне старости су комплекси који чине ширу околину котлине. Ужи ободни делови котлине, изграђени од неогених седимената, на висинама су 240–400 m, док су кристаласти шкриљци српско-македонске масе представљени лискунским шкриљцима, амфиболитима, гнајсевима, лептинолитима и другим типовима стена уздижу до 1.200 m. Стене власинског комплекса представљене комплексом кристаластих шкриљаца лискунске, хлоритске и амфиболитске стене, метабазитима, кварцитима и другим изграђују пространа подручја на источном ободу котлине и источни део Грделичке клисуре.

Од терцијарних седимената су језерски седименти миоценске и плиоценске старости на великим површинама у средишњем делу котлине. На ужем подручју котлине ови седименти су покривени најмлађим квартарним творевинама. Језерски елементи неогена представљени су лапорцима и лапоровитим глинама и захватају западне делове котлине. Творевине миоплиоцена представљене конгломератима, шљунковима и песковима са прослојцима угља захватају велике површине у средишњем делу котлине. Плиоценски седименти представљени су лапорцима, глинама са угљем, песковима и шљунковима, као и шљунковима, песковима и глинама језерских тераса који захватају мање површине на левој обали горњег тока Јабланице и Ветернице. Миоплиоценске творевине чине у нижим нивоима глине, док су у горњим деловима котлине наталожени пескови и шљункови. Квартарни седименти су заступљени на широком простору котлине. Конгломерати, шљунак и песак су заступљени у мањем обиму на југоистоку котлине. Највећу распрострањеност имају алувијално-пролувијални седименти – пешчани спрудови и песковите глине, као и речни нанос променљивог састава – песак, шљунак, кварцни конгломерати, глиновити песак и песковите глине. Ови алувијални елементи изграђују широку долину Јужне Мораве, Јабланице, Ветернице и њихових притока.¹⁰⁸

Као што смо већ поменули, постоји повезаност основних рељефних целина и позиционирања привредних активности. Зато треба имати у виду јављање рецентних

¹⁰⁸ Регионална стратегија руралног развоја Јабланичког и Пчињског округа 2013 - 2017, Центар за развој Јабланичког и Пчињског округа, Лесковац, 2013, стр. 33.

процеса ерозије, који у основи имају деструктивно дејство, јер посредним или непосредним путем врше деструкцију других елемената у природној средини. „За разлику од савремених ерозивних процеса, морфометријска обележја рељефа су непромењива природна датост. Међутим, утицај морфометријских обележја рељефа на људске делатности мења се под утицајем техничко-технолошког прогреса. Развој технике принципијелно је омогућио савладавање већих природних препрека и коришћење рељефних површина са ограниченим условима, али по правилу са већим утрошцима рада и средстава и уз сталну опасност од нарушавања стабилности укупног геоекосистема. Усавршавање технике грађења не значи потпуно елиминисање утицаја рељефних услова на људске делатности, већ би се пре могло говорити о модификованом утицају конфигурације рељефа на размештај привредних и ванпривредних делатности на постојећем нивоу техничко-технолошких и економских услова.“¹⁰⁹

3.2.2. Климатски услови

У оквиру природних услова, битних за привредне активности и број и величину насеља, истакнуто место заузимају климатски услови.

У оквиру Јабланичког округа, као и у највећем делу Србије, као основни тип, доминира умерено континентална клима. Разноврсност рељефа доводи до локалних разлика у карактеру климатских услова, па је у котлини заступљена блажа, такозвана, жупска клима, а на вишим планинским врховима планински, односно субпланински тип климе. Два прелазна годишња доба су пролеће и јесен, лета су умерено до врло топла, а зима је умерено хладна. Јесен је топлија од пролећа. На планинама преко 1.400 m н. в. клима је субпланинска. Годишње падавине су у просеку 600–700 mm, са просечном температуром од 11°C у низијама и 6,7°C у планинским пределима. У Јабланичком округу¹¹⁰ најхладнији месец је јануар, са просечном минималном температуром –5°C, а најтоплији су јули и август, са просечном максималном температуром изнад 28°C, респективно. Средња годишња температура је око 11°C. Порастом надморске висине, долази до променама у температури, према вертикалном

¹⁰⁹ Spasojević M., Šušić V., *Srbija i Crna Gora ekonomska geografija*, Ekonomski fakultet Niš, Niš, 2005, str 90.

¹¹⁰ РХМЗ, *Средње месечне, годишње и екстремне вредности 1961-1990 (Лесковац)*

градијенту почиње да се снижава средња годишња температура ваздуха. На 600 m н. в. је 9,4 С, на 800 m н. в. је 8,5°C, на 1.000 m н. в. је 7,7°C, на 1.400 m н. в. је свега 6°C.

Релативна влажност ваздуха на годишњем нивоу 77%. Апсолутни температурни максимум измерен у Лесковцу је 43,7°C. Апсолутни минимум измерен је -30,5°C. Амплитуда апсолутно максималних и апсолутно минималних измерених температура у Лесковцу износи 74,2°C. Та изражено велика амплитуда говори о снажним континенталним утицајима на формирање климатских прилика у Округу.

Средишњи део Лесковачке котлине има око 600 mm падавина годишње, док ободни делови 800–1.000 mm. Распоред падавина по годишњим добима је повољан: пролеће – 28%, лето – 25%, јесен – 25% и зима – 22%. Најмање падавина је у октобру (34,4 mm) а највише у јуну (74,0 mm). Снежни покривач се може формирати од новембра до марта. Највећи број дана са снежним покривачем има у јануару.

Територија округа је умерено ветровита. Најчешћи ветар је северац. Дува са севера зими и снижава температуру. Највећа брзина му је 3 m/s. Чест је и развигорац – топли јужни ветар који дува у марту. По учесталости следе северозападни, југоисточни и југозападни ветрови. Највеће брзине ветрова су у марту, а најмање од јула до септембра. На температурни режим Јабланичког округа, као и у Републици Србији, највише утицаја имају сунчево зрачење, географски положај, рељеф и експозиција падина, при чему су рељеф и експозиција падине фактори који утичу на локалне климатске услове. У Јабланичком округу метеоролошке услове преко једног века прати метеоролошка станица¹¹¹ (основана 1895. године на 21°57' E и 42°59' N и на н.в. од 230 m) и као екстремне вредности климатских елемената забележила је следеће:

- Максимална температура је забележена 24. 07. 2007 и износила је 43,7°C
- Минимална температура од -30,3°C забележена је 13. 01. 1985.
- Максимална висина снежног покривача од 124 cm забележена је 31. 01. 1963.

Према Ракићевићевој климатолошкој рејонизацији Србије, територију Јабланичког округа делимо у три климатска рејона. Лесковачка котлина припада нишко-лесковачком рејону који, по Кепеновој класификацији, припада умерено-топлом Ц климату. Копаонички климатски рејон обухвата Кукавицу, као и западни и југозападни планински део Округа и он, према Кепеновој класификацији, припада умерено-хладном Д климату. Трећем, власинском климатском рејону припада

¹¹¹ www.hidmet.gov.rs/ciril/meteorologija/stanica_sr.php?moss_id=13389

југоисточни и источни планински део Округа, који по Кепеновој класификацији такође припада умерено-хладном Д климату.

3.2.3. Хидролошки услови

Вода, као битан физиолошки услов живота, јавља се или као ограничавајући или као подстицајни услов привредних активности на одређеној територији. Избор локација за формирање насеоба био је директно везан за близину извора воде. Даљи развој тих насеоба, опстанак и прерастање у већа насеља био је условљен близином речних токова. Опет, величина тих речних токова је опредељивала потенцијале даљег проширења формираног насеља. Појавом индустрије долазимо до закључка да само градови који се налазе поред пловних река израстају у велике индустријске центре. Прављење пловних канала покушава да надомести недостатак природних пловних путева, али су за њихово стварање потребни водни потенцијали. Када је у питању пољопривреда, сасвим је јасно да хидролошки услови детерминишу количину и квалитет биљне производње. Са анималном производњом ситуација је врло слична.

Територија коју покрива Јабланички округ има задовољавајућу покривеност речним токовима. Када су у питању подземне воде, стоји да су квалитет, количина и дубина на којој се налазе такође задовољавајући. Међутим, управљање водама се не може сматрати задовољавајућим. На територији Округа, залагање хуманог фактора за квалитетније искоришћење оног што је природа дала је минимално.

3.2.3.1. Подземне воде

Начин појављивања и квалитативно-квантитативна својства подземних вода су, пре свега, одређени хидрогеолошким карактеристикама стена. Положај нивоа воде у Округу говори о издвајању подземних вода под притиском и подземних вода са слободним нивоом. Могу се издвојити три типа издани:

- фреатска издан,
- артерка издан,
- пукотинска издан.

Превасходни значај за наводњавање одређују приступачност и квантитативна својства. Физичко-хемијске карактеристике, односно квалитет подземних вода има знатно мањи значај приликом експлоатације.

„Фреатска издан просторно је везана за пескове и шљункове речних алувијона, односно алувијалне равни река и терасне седименте. Формирана је углавном дуж токова Јужне Мораве и доњих токова Ветернице, Јабланице и Власине. Међутим, неповољне хидрогеолошке карактеристике омогућавају стварање већих резерви подземне воде.

Прихрањивање фреатске издани у квартарним седиментима је двојако: инфилтрацијом атмосферског талога и инфилтрацијом вода речних токова. Количина подземне воде опада са удаљавањем од речног корита, па се значајном водообилношћу одликују наслаге алувијалних равни. У зависности од положаја издани према речном кориту, саставу и дебљини водоносне средине, издашност водозавхвата износи од 3 л/с до 15 л/с. Издашност вештачких водозавхвата у алувијалној равници Пусте Реке је знатно мања и не прелази 4,6 л/с“.¹¹²

Због појаве дефицита влаге током вегетационог периода, пољопривредним културама је током летњих месеци потребно обезбедити додатну количину воде путем наводњавања. Наводњавање се у огромној мери врши копањем бунара или побијањем цеви на самим пољопривредним парцелама.

„Судећи према дубини вештачких захвата (копани бунари и побијене цеви), горњи – слободни ниво воде фреатске издани је са удаљавањем од корита река на све већој дубини. Поред корита Ј. Мораве, Ветернице, Јабланице, Пусте реке и Власине горњи ниво фреатске издани је на 2–4 m. На контакту између алувијалне равни и најниже речне терасе дубина подземних вода је 8–10 m. Мала дубина горњег нивоа воде у фреатској издани алувијалне равни, чини ове воде лако приступачним за коришћење, па се оне помоћу моторних пумпи користе за наводњавање пољопривредних култура. Стога, у Лесковачкој котлини најчешћи начин надокнађивања дефицита влаге током вегетационог периода је у коришћењу ових подземних вода.“¹¹³

Артеска издан, која се налази на територији Јабланичког округа, по закључку републичких водопривредних институција, спада у најбогатију неогену издан на подручју Србије.

¹¹² Група аутора, *Геологија Србије*, књига VIII-1, Хидрогеологија, Завод за регионалну геологију и палеонтологију ПГФ, Београд 1976. год., стр 142.

¹¹³ Др Шушић М., *Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини*, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, 2000. година, стр. 44.

Највећа концентрација термалних вода у округу је у Сијаринској бањи. На дужини од само 800 метара је извориште 18 минералних извора који су сви различитог физичко-хемијског састава и температуре. Бања се налази на 250 метара надморске висине. Само део туристичког потенцијала који она има се тренутно користи. У овом тренутку не постоји коришћење термалних вода у неке друге привредне сврхе.

3.2.3.2. Површинске воде

Хидрографску мрежу Јабланичког округа чини река Јужна Морава и њене бројне притоке (карта бр. 5). Јужна Морава припада црноморском сливу, њена укупна дужина је 295 km, а њен ток кроз округ је у дужини од 70 km. „Она има карактер типичне равничарске реке са малим падом на уздужном профилу (1,5‰). Због малог пада, меандрирања, нестабилног и плитког корита, Ј. Морава се излива, плави и засипа наносима ниже делове алувијалних равни. Стога приобални делови алувијалних равни нису погодни за интензивну пољопривредну производњу“.¹¹⁴

У физичко-географском погледу, притоке Јужне Мораве можемо поделити у планински и равничарски слив. Ветерница (76 km), Власина (76 km), Јабланица (74 km) и Пуста река (пуни Брестовачко језеро) у свом горњем току имају особине планинског слива. Карактеришу се бујичним карактером и великим падовима на уздужном профилу. Веће притоке ових река су: Ступничка, Јелашничка, Шуманска и Чуљеничка. Оне припадају планинском сливу, јер се уливају у горњем току поменутих река. Вредна помена је и река Вучјанка која у свом водотоку има већи број слапова, предивне канале и казане. На овој реци је 1903. године пуштена у рад друга хидроцентрала на Балкану (прва је изграђена у Ужицу). Централа и данас ради и налази се у систему Електропривреде Србије (слика бр. 3). Преласком тока у котлински део, сливови поменутих река имају мале падове на уздужном профилу, и износе: Власина 2,9‰, Ветерница 2,5‰, Јабланица 1,5‰ и Пуста река 1,3‰. На основу ових података, можемо констатовати да уласком у котлински део слива престаје да буде планински и постаје равничарски. Десне притоке су Власина, Козарачка река и Јашуњска река и оне припадају планинском сливу.

¹¹⁴ Костић М., *Јужно Поморавље економско-географске одлике*, Лесковачки зборник, књ. IX, Народни музеј Лесковац, Лесковац, стр. 198.

Фотографија бр. 3: *Хидроцентрала на реци Вучјанки*

„Водом најбогатија Ј. Морава на уласку у Лесковачку котлину има средњи годишњи протицај од $26,9 \text{ m}^3/\text{s}$ (Грделица), а на изласку из котлине (Корвинград) више је него двоструко већи од $59,86 \text{ m}^3/\text{s}$. У укупном средњем годишњем протицају Ј. Мораве који се формира између водомерних станица Грделице и Корвинград ($32,96 \text{ m}^3/\text{s}$), две трећине Моравине притоке (Јабланица и Ветерница) учествују са свега 29,7 %. Такође, мали средњи годишњи протицај има и Пуста река ($1,64 \text{ m}^3/\text{s}$). Према томе, за леве Моравине притоке, може се рећи да нису богате водом. Оне су, не само сиромашне водом, већ се одликују великим колебањем протицаја током године. Насупрот томе, Власина у укупном средњем годишњем протицају Ј. Мораве у Лесковачкој котлини учествује са $8,96 \text{ m}^3/\text{s}$, односно 27,2 %. У укупном средњем годишњем протицају Ј. Мораве, који се формира између водомерних станица Грделица и Корвинград, реке Јабланица, Ветерница и Власина учествују са око 57%, а у летњем периоду (јул–септембар) до око 63%. Очигледно, у формирању протицаја Ј. Мораве кроз Лесковачку котлину, поред наведених притока, учествују и подземне воде, као и велики број мањих притока са претежно бујучним режимом (Копашничка река, Козарачка река, Рајнопољска река, Купиновачка река, Јашуњска река и друге)“.¹¹⁵

¹¹⁵ Др Шушић М., „Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини“, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, 2000. година, стр. 50.

Једна од карактеристика река Јабланичког округа је изразито низак протицај у току лета, који настаје као последица смањења количине падавина, повећаног испарења, упијање воде у подлогу, али и појачане експлоатације како површинских тако и подземних вода из алувијалне равни. То је разлог да осиромашење водом у летњем периоду није изражено само у површинским водама, дефицит се јавља и у подземним водама фреатске издани. Напоменимо да количина воде у кориту Ј. Мораве, као и њених притока, директно одређује ниво подземних вода фреатске издани. Док са минималним нивоом подземних вода у алувијалној равни то није случај, не долази до поклапања са минималним протицајем и водостајем река. Минимум вода у алувијалној равни на територији Округа се јавља у септембру.

Гледано по степену концентрације штетних материја и способности самопречишћавања, воде већих река на територији Јабланичког округа припадају II и III класи. Степен загађења река детерминисан је испуштањем отпадних вода и колебањем количине воде и брзине њеног протицаја у речном кориту. Степен загађења река није исти дужином укупног тока, и није идентичан током године. Осцилације могу бити незнатне, али свакако постоје.

На територији Округа се налази и језеро Брестовац. Смештено је 10 km западно од Бојника, а водом га пуни Пуста река. Реке Јабланичког округа су се у прошлости изливале и плавиле велике површине пољопривредних засада. Било је и катастрофалних поплава које су оставиле последице на стамбене и пословне просторе. Општину Лебане је, јуна 1976. године, задесила катастрофална поплава коју је проузроковала, својим изливањем, река Јабланица. Поплавни талас је проузроковао и велике штете на територији Лесковачке општине. У исто време, низводно од Бојника излила се Пуста река и поплавила велики број села. Велику штету је у катастрофалној поплави, јуна 1988. године, претрпела и Општина Власотинце, када се излила река Власина. Лесковачко насеље Бобиште је два пута било поплављено изливањем канала 2007. и 2010. године (фотографија бр. 4).

Језеро Барје се налази у близини Вучја. Водом га пуни река Ветерница и служи као акумулација за фабрику воде која снабдева град Лесковац и већи број насељених места.

Фотографија бр. 4: *Поплава у насељу Бобиште 2010. године*

3.2.4. Педолошки услови

Земљиште је основа за социјални и економски просперитет неког подручја. „Најбитнијом особином земљишта сматра се плодност. Под плодношћу подразумевамо способност земљишта да пољопривредним културама током вегетационог периода обезбеди оптималне услове за развој и максималне приносе“.¹¹⁶ На плодност земљишта директно је утицала природа, па је она детерминисана саставом микрофлоре, морфолошким својствима, антропогеном активношћу и другим природним условима. Плодност земљишта може да мења и човек. Његов утицај може бити двостран, подстицајан и усмерен на повећање плодности, на супрот томе, може бити деструктиван, да доприноси умањењу плодности. Адекватна примена савремених агротехничких мера доводи до увећања плодности. Деградација педолошког покривача, као последица неадекватне дренаже, обраде, ненаводњавања, као и примена хемијских средстава доводи до смањења плодности земљишта. Деградације земљишта и њихов интензитет нису свуда подједнаки. Територија Јабланичког округа има своје

¹¹⁶ Воробева С. А., *Земледелие с основами почвоведенија и агрохимији*, Колос, Москва, 1981. год., стр. 217.

специфичности, како природне тако и привредно-друштвене. Педолошки покривач у Округу има своје особености, али и другачије облике деградације неголи што је то случај на неким другим територијама.

„Фактори који деградирају земљиште региона могу се поделити на:

а) Угрожавајуће факторе антропогеног порекла: загађујуће материје пореклом из индустрије, примена неадекватних агротехничких мера (тј. неадекватна употреба пестицида и минералних ђубрива), присуство и утицаји илегалних депонија, утицај саобраћајних емисија у близини путева на (обрадиво) земљиште и емисија пореклом из топлана с погоном на фосилна горива. У урбаним срединама је присутан проблем смањене пропусности земљишта.

б) Природне угрожавајуће факторе. Доминантан проблем је ерозија изазвана водом и ветром (посебно у области Гределичке клисуре, на деловима долина Пусте реке, Јабланице и Власине који су били пре више деценија изложени процесима ексцесивне и јаке ерозије. Иако су ти процеси ерозије на поменути подручјима с тенденцијом смиривања у протеклих 30–40 година, присутна је „опасност њиховог разбуктавања у случају неправилног опхођења са травним и шумским покривачем, односно неадекватне обраде земљишта или непажљиве изградње саобраћајница и других објеката“.¹¹⁷

Пољопривреда, као најстарија привредна делатност човека, била је у директној зависности од земљишта. Прецизније речено, интензитет, принос и квалитет су зависили од квалитета земљишта и његовог положаја.

„Оцену педолошког покривача са аспекта пољопривредне производње могуће је спровести на више начина:

- Бонитирањем и издвајањем бонитетних класа и подкласа на основу педолошких особина (дубина солума, текстура, хемијске особине, дренажност и сл.) и других природних услова (геоморфолошке, климатске, хидролошке особине и сл.);
- Вредновањем остварених укупних и просечних приноса култура које се гаје на одређеном земљишту;
- Анализом структуре постојећег коришћења продуктивних површина;
- Вредновањем земљишта према могућности за наводњавање;

¹¹⁷ Републичка агенција за просторно планирање, *Извештај о стратешкој процени утицаја Регионалног просторног плана Јужног Поморавља на животну средину*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије. Министарство животне средине и просторног планирања, 2010. год.

- Катастарским класирањем земљишта према релевантним својствима и обележјима;
- Утврђивањем катастарског дохотка тј. разлике бруто прихода и просечних трошкова производње и амортизације итд.¹¹⁸

Катастарско класирање је метод који ће бити употребљен у овом раду. Катастарско класирање обухвата природне и друштвене услове производње. Од релевантних природних услова подразумевају се надморска висина, земљишна својства, експозиција, нагиб терена, ерозија, присутност текућих вода и могућност експлоатације за пољопривредну производњу, као и друге. У друштвено-економске услове битне за катастарско класирање подразумевају се: приступачност путева, положај у оквиру катастарске општине, удаљеност парцеле од насеља, саобраћајне везе са тржиштем, стање саобраћајница и друго.

Републичка геодетска управа¹¹⁹ је, према начину коришћења, продуктивна земљишта сврстала у следеће културе: њива, врт, воћњак, виноград, ливада, пашњак, шума, трска и мочвара. Земљиште у свакој од ових култура је распоређено у осам катастарских класа. На територији Округа, од 65.750 ха коришћеног пољопривредног земљишта, највећи проценат припада ораницама и баштама 60,80 %, или у апсолутном износу 39.996 ха, воћњаци се налазе на 6.219 ха или 9,46%, виногради заузимају 1.217 ха или 1,86% (графикон бр. 21).

Територија Јабланичког округа има 118.498 ха расположивог земљишта. Пољопривредно земљиште је 86.905 ха, али од тог броја 21.155 ха спада у категорију некоришћеног земљишта. Шумско земљиште се простире на 27.466 ха а на површини од 4.127 ха се налази остало земљиште (графикон бр. 22).

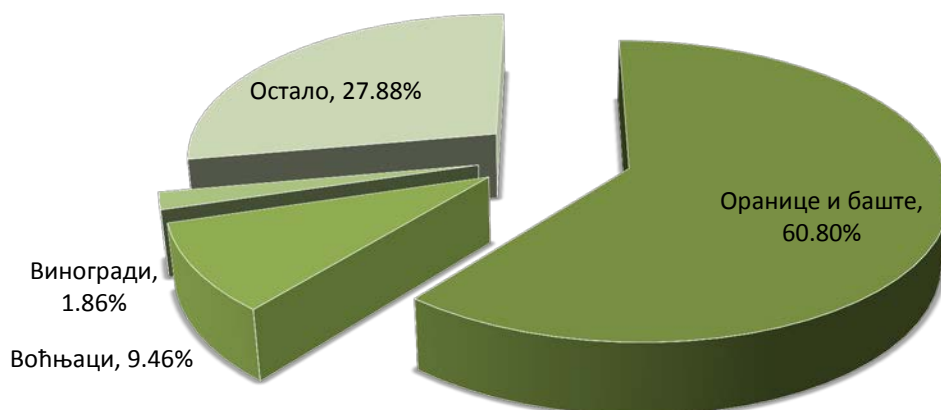
На територији Округа најзаступљеније је кисело и јако кисело земљиште. Напоменимо да има области које поседују и вишак рН вредности у земљишту. Користимо ли генерализацију као метод, заступљеност јако киселих земљишта је доминантна јужно од Лесковца, док је присутност киселог земљишта присутна северно од Лесковца. „У Лесковачкој котлини сва земљишта готово имају неповољне хемијске особине и низак садржај хранљивих материја. Неповољне хемијске особине очитују се у слабој и средњој обезбеђености фосфором и калијумом, као и повећаној киселости.

¹¹⁸ Др Шушић М., „*Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини*“, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, 2000. година, стр. 62.

¹¹⁹ У Службеном гласнику Србије бр.37/1994, објављен је Правилник о катастарском класирању земљишта.

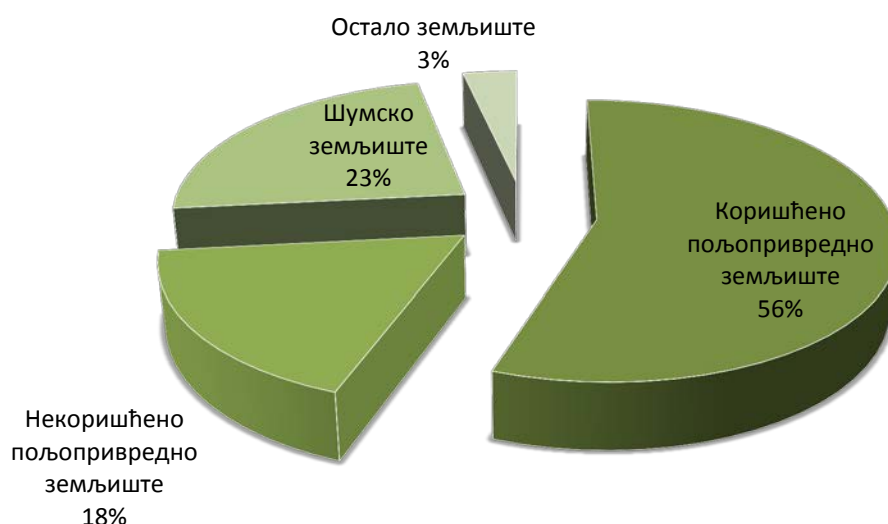
Повећана киселост није карактеристична само за природно кисела (нпр. дистрични камбисол) већ и за земљишта интензивне пољопривредне производње где се не користе органска већ високе дозе физиолошки киселих ђубрива. У зависности од типа, подтипа и варијетета земљишта, садржај хумуса креће се од 1% (еутрично смеђе земљиште) до 5% (хумофлувисол)¹²⁰

Графикон бр. 21: *Процентуални приказ коришћеног пољопривредног земљишта у Јабланичком округу.*

Извор: РЗС.

Графикон бр. 22: *Процентуални приказ расположивог земљишта у Јабланичком округу.*

Извор: РЗС.

¹²⁰ Др Шушић М. *Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини*, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, 2000. год., стр. 61.

Рад индустријских постројења,¹²¹ појачани развој саобраћаја и коришћење загађених вода за наводњавање су фактори који доприносе повећању загађености земљишта. Контаминираност земљишта тешким металима присутна је поред аутопута и других путних праваца са појачаном фреквенцијом саобраћаја на територији Округа.

„У зависности од удаљености од ауто-пута, концентрација метала у земљишту креће се: олова од 23-57,5 mg/kg (дозвољена концентрација 100 mg/kg), никла од 17,5-79,5 mg/kg (дозвољена концентрација 100 mg/kg) итд. Повећана концентрација тешких метала у земљишту запажена је и у околини Лесковца: олова до 67,8 mg/kg (атар села Винарце), кадмијума до 1,5 mg/kg (дозвољена концентрација 2 mg/kg), никла до 57mg/kg (атари села Навалин и Богојевце) итд. Концентрација тешких метала у земљишту смањује се калцификацијом, повећањем удела хумуса у земљишту и додатним уношењем фосфора у земљишту.“¹²²

Природни услови који постоје на територији Јабланичког округа свакако су једна од полазних основа за даљи развој прехранбене индустрије. Цела територија Округа нема идентичне, природом дане предиспозиције, за бављење пољопривредом. У оквиру Округа, а везано за повољност бављења интензивном пољопривредном производњом, узећемо поделу извршену на три рејона:

- **Изразито повољан рејон за интензивну пољопривредну производњу** се простире највећим делом Округа, и обухвата подручје које се налази на надморској висини мањој од 400 м. Богат је водотоковима и има могућност додатног наводњавања која омогућује интензивно бављење већим бројем пољопривредних култура. Највећи део земљишта се налази у оквиру катастарских класа.
- **Условно повољан рејон за интензивну пољопривредну производњу** се простире на 400 m н.в. до 700 m н.в. Земљишта у овом рејону најчешће припадају III и IV катастарској класи. Овај рејон карактеришу слабија морфодинамичка и морфометријска својства, као и слабија могућност наводњавања и квалитет педолошког покривача у односу на први рејон.
- **Рејон са изразитим ограничењима за интензивну пољопривредну производњу** простире се на већој надморској висини од 700 m, па, самим тим и простори које обухвата не дозвољавају рентабилно бављење највећим

¹²¹ У транзиционом циклусу врло мало њих је опстало, тако да је процес девастације индустрије у Јабланичком округу оставио за собом и један бенефит, смањење загађења.

¹²² Група аутора, *Педолошка студија општине Лесковац*, Институт за проучавање земљишта, Београд, 1991. год., стр. 19.

делом пољопривредних култура. Земљиште у овом рејону најчешће је V до VIII катастарске класе. Сем квалитета земљишта, основни ограничавајући фактор за интензивно бављење пољопривредном производњом се налази у погоршаним рељефним и термичким условима.¹²³

На основу свега претходно наведеног, долазимо до закључка да природни услови на територији Округа дају довољно могућности за развој како пољопривредне производње тако и за даље улагање у погоне прехранбене индустрије. У прилог овој тврдњи иде проценат пољопривредног земљишта који износи 73,3 % од расположивог земљишта на територији Округа.

¹²³ Др Шушић М. *Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини*, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, 2000. год., стр. 91.

4. ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ КАО ПОТЕНЦИЈАЛ ЗА РАЗВОЈ ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

4.1. ГРАДОВИ, ОПШТИНЕ И НАСЕЉА НА ТЕРИТОРИЈИ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

На територији Јабланичког округа се налази пет општина и град Лесковац. Административно седиште Округа је у Лесковцу. Број становника по општинама, као и број насељених места унутар општина је у великој диспропорцији (табела бр. 9). Посебно велика диспропорција се јавља када је реч о просеку броја становника по насељеном месту на територији општина у Округу (графикон бр. 23).

Највећи део Лесковачке котлине заузима територија града Лесковца. „Лесковац је формиран на месту укрштања важних група путева: уздужних, који воде моравско-вардарским правцем, и попречних, који за пролаз користе долине реке Јабланице и Власине.“¹²⁴ Налази се на надморској висини од 210 до 240 метара. На територији града су 144 насељених места. Највеће насељено место и административни центар целог округа је Лесковац са 60.288 становника.

Бројни археолошки налази, на подручју града Лесковца, још из доба неолита па све до Византијског периода, указују на бројне културе али и народе који су насељавали овај крај.

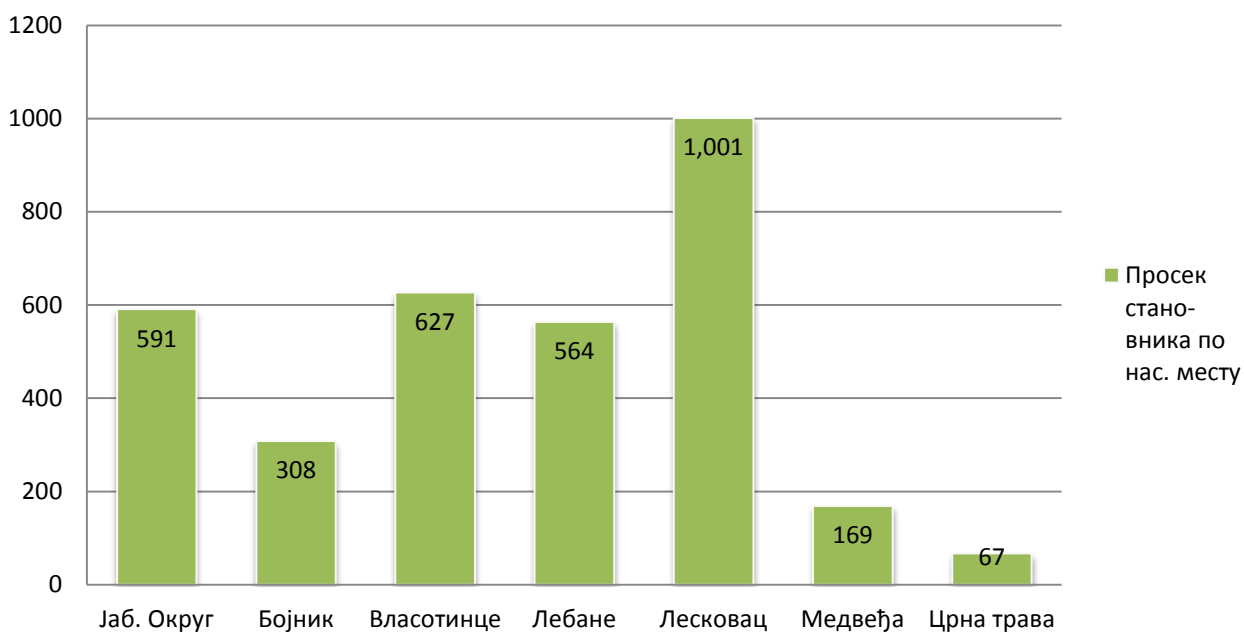
¹²⁴ Павићевић М., *Карактеристике саобраћаја и саобраћајних веза између Лесковца и околине*, Лесковачки зборник бр. XXVII, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац, 1987. год., стр. 287.

Табела бр. 9: Број становника и насељеност на територији Јабланичког округа

	Број становн. 2011	Број насељ. места	Просек станов. по нас. месту
Јаб. Округ	216.304	366	591
Општина Бојник	11.104	36	308
Општина Власотинце	29.893	48	627
Општина Лебане	22.000	39	564
Град Лесковац	144.206	144	1.001
Општина Медвеђа	7.438	44	169
Општина Црна Трава	1.663	25	67

Извор: РЗС

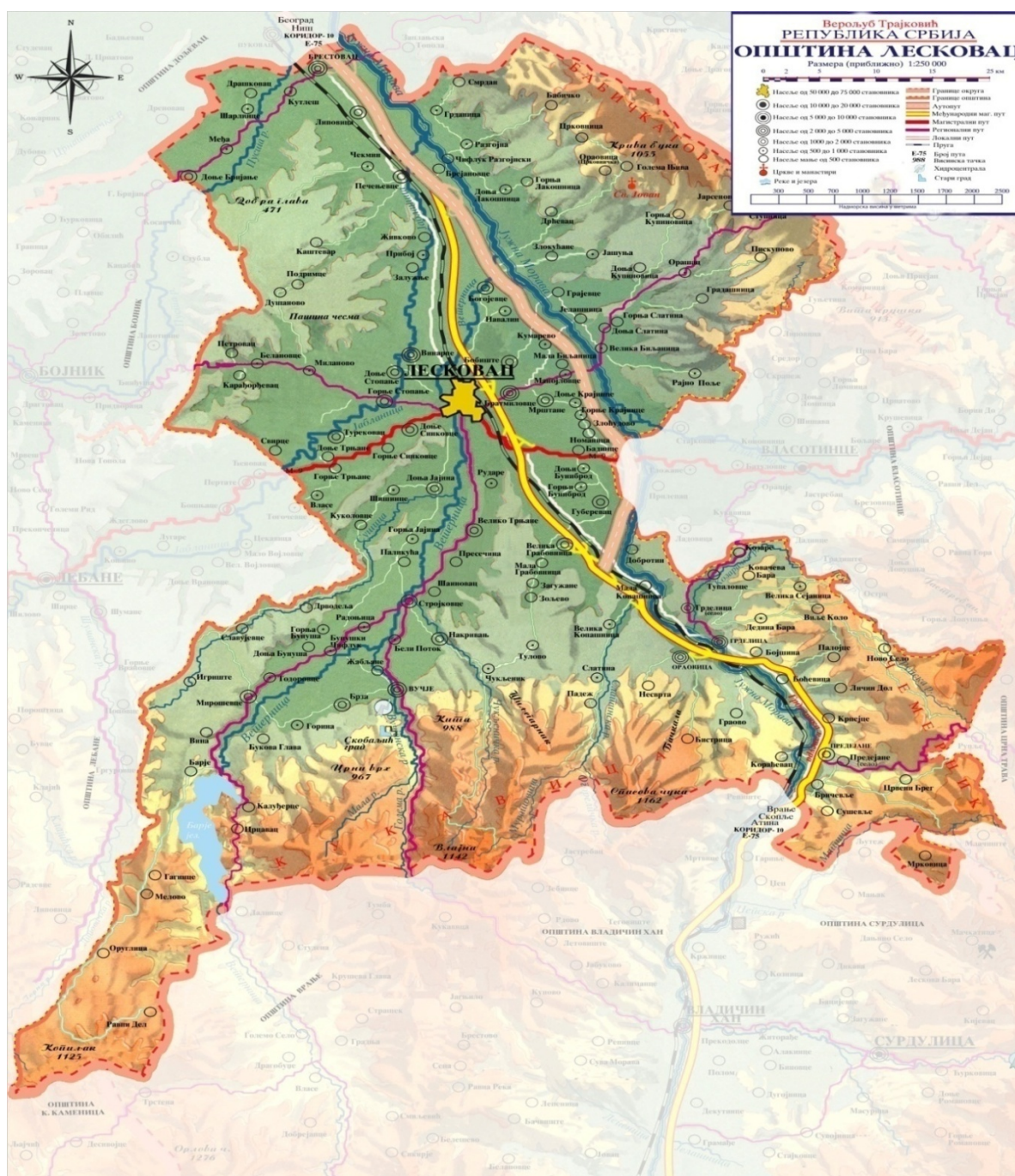
Графикон бр. 23: Просечан број становника по насељеном месту у Јабланичком округу.

Извор: РЗС.

„Лесковац се први пут, као насеље, помиње у XI веку. Наиме, српски жупан Стефан Немања добио је на поклон Дубочицу, плодну област око данашњег Лесковца. У тој даровини споменуто је име нашег града који се, од тада, релативно често спомиње у повељама које су остале из доба Немањића. У тим даровницама помињу се, поред Лесковца, и нека села у његовој околини. На пример: Цар Душан је 1348. године, приликом посете манастиру Хилендару, дао поклон, осим Лесковца и село Вину, са засецима и међама. Нешто касније, цркви хиландарској је овај дар потврдио и Влатко,

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Карта бр. 5: Територија града Лесковца.

познат као Југ Богдан. Иако нема поузданих података, изгледа најближе истини да је у то време Лесковац био станица за караване. Додуше, треба узети у обзир податак да је међу градовима који припадају деспоту Ђурађу поменут и Лесковац.¹²⁵ Крајем XVIII века Лесковац је већ центар великог лесковачког пашалука који је обухватао целу територију бившег санџака Алаџа-Хисар (Крушевац) и Параћин. „Као центар пашалука, почетком XIX века, Лесковац је био релативно велики град. По једном

¹²⁵ Др. Павићевић М., Ракић Х., *Лесковачки и врањански крај*, Библиотека дома културе младих „Жика Илић-Жути“ у Лесковцу, Лесковац, 1986. Год., стр. 22.

податку из 1807. године имао је око 10.000 становника; по подацима из 1858. године имао је 15.000 становника и, после Београда са 22.000 становника, био је други град у Србији! У то време Лесковац је важио и за један од значајнијих привредних центара. Око средине XIX века Лесковац је био и један од највећих занатских центара у Србији. Од заната нарочито се истицао ужарски занат, који је претеча касније лесковачке текстилне индустрије, којом се овај град почетком XX века и прославио.“¹²⁶

Највећи привредни раст Лесковац бележи у периоду између два светска рата. „Према збирним подацима које је донео Аламанак Краљевине Југославије за 1931. годину у Лесковцу је било 26 фабрика: 7 текстилних (вунених и памучних тканина, сукна, штофа, платна, трикотаже, гајтана итд.); фабрика канапа и ужарије, 2 фабрике сапуна, козметике и парфимерија, 1 фабрика машина и гвозденог намештаја, 1 гумене робе, 1 готовог рубља, 1 за прераду камена, 1 фабрика зејтина, 1 фабрика столица из савијеног дрвета, 1 фабрика пива и слада, 4 велика млина, 4 фабрике црепа и цигле, 2 парне стругаре, 11 велетрговина. Све у свему 39 предузећа, 534 занатских и 700 трговачких радњи. Више од половине укупног броја радника (2.500–3.000) радило је у текстилној индустрији. Лесковац је у 1931. години имао 17.636 становника и око 6.000 запослених.“¹²⁷

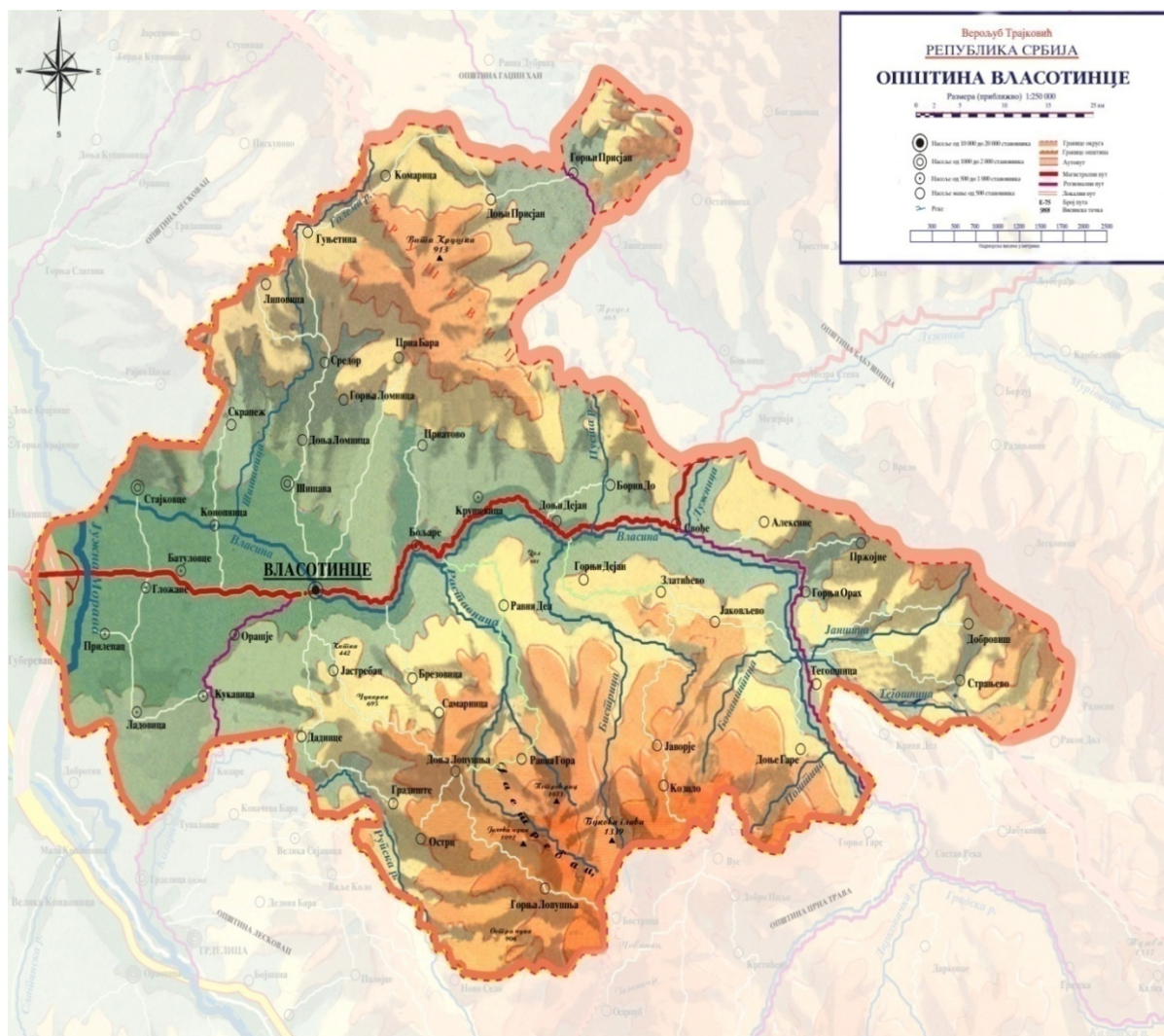
Од већих насељених места на територији града су Вучје са 2.865 становника, Винарце са 2.730, Грделица варош са 2.136, Братмиловце са 3.482, Бобиште са 2.635 становника. Сва ова побројана места појединачно имају већи број становника у односу на општину Црна Трава (1.663). Августа 2008. године општина Лесковац добила је статус града, али од тада није извршена подела на општине унутар града. На територији града административно постоји само једна општина.

Власотинце је следећа општина на територији округа по броју становника. По попису из 2011. године на територији општине има 48 насеља и 29.893 становника. Највећи број њих, 15.882, насељено је у Власотинцу, који је и административни центар општине. Од насељених места треба поменути: Стајковце са 1.538 становника, Шишаву са 1.068 становника, Бољаре са 1.004 становника, Конопницу са 863 становника, Орашје са 832 становника и Ладовицу са 806 становника

¹²⁶ Исто, стр. 27.

¹²⁷ Ниношевић М., *Лесковац између два светска рата (1918-1941)*, Народни музеј Лесковац, Лесковац, 2004. год., стр. 3.

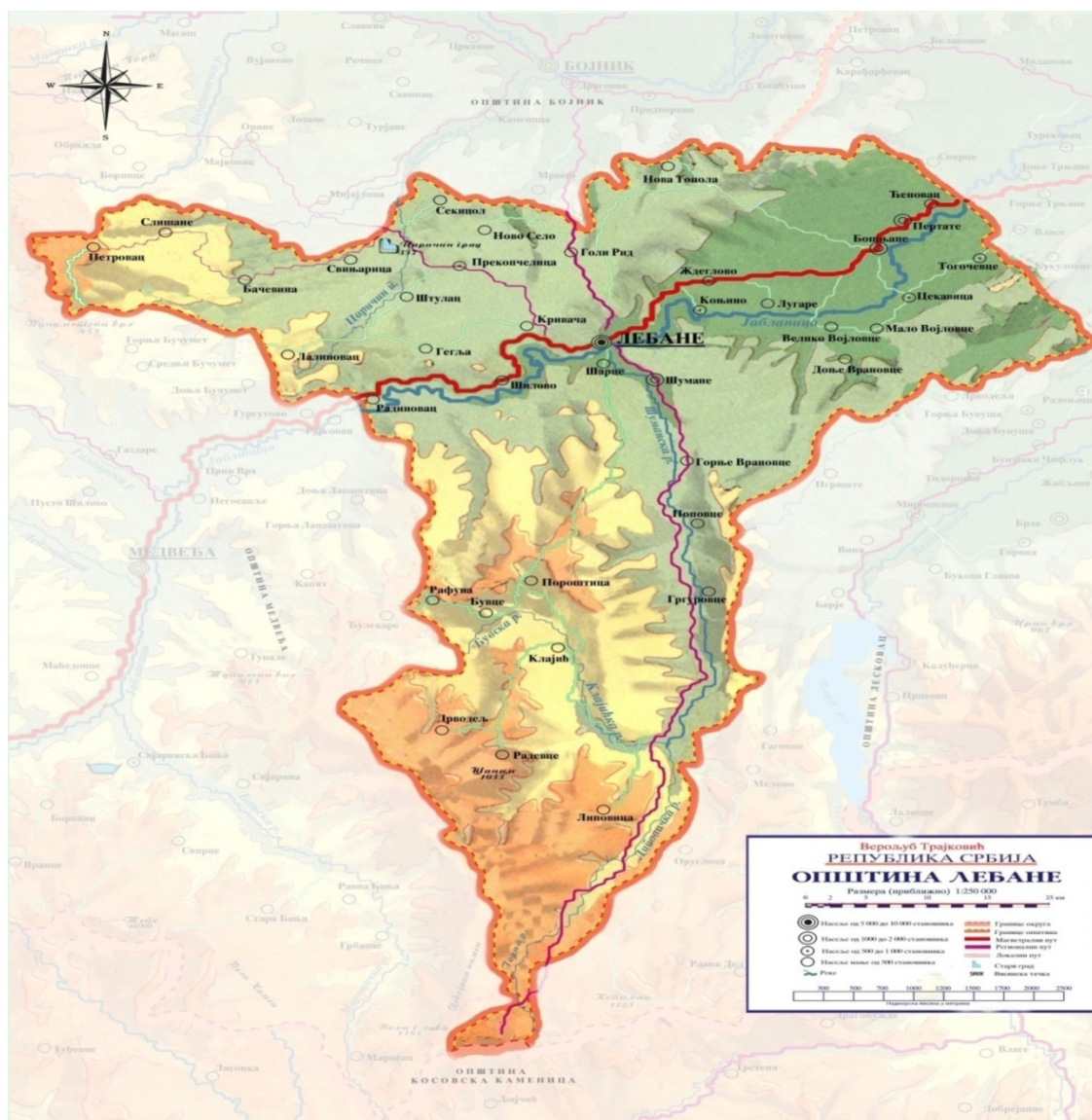
Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије на територији Јабланичког округа

Карта бр. 6: Карта Општине Власотинце.

Околина Власотинца насељена је врло рано. Најстарији познати трагови живота на овом подручју потичу из неолита – млађег каменог доба. На историјским мапама од XIII до XV века власотиначки крај се увек налазио у границама српске државе. Под именом Влашотинац, Власотинце се први пут помиње почетком XVI века, и то у првом сачуваном попису из 1516. године. У документима из тог периода срећу се подаци о доброј насељености ових крајева (посебно равничарских предела) и доброј мрежи путева. „Главну трговину за време Турака и после њиховог одласка држали су власотиначки трговци који су углавном били писмени, трговачки образовани предузимљиви и способни да лако обрћу капитал. После одласка Турака покуповали су турска имања по ниским ценама и увећали своје земљишне поседе. Највише су се бавили трговином вина и ситном стоком. У Турско време винарски трговци водили су живу трговину са Трном и Знепољем у Бугарској, а кретали су се караванским

путевима који су искључиво служили за повезивање са трговачким центрима у којима је власитиначко вино било на цени.“¹²⁸ Власотинце је за варошицу проглашено 1878. године по ослобођењу југа Србије од Турака. Први урбанистички план добило је 1893. године, а израдио га је инжењер Бартос. Бивши власитиначки срез био је шири него садашња територија општине Власотинце. Обухватао је више запаљских насеља, део Лужнице, Црну Траву, Грделицу и још неколико поморавских села.

Карта бр. 7: Општина Лебане.

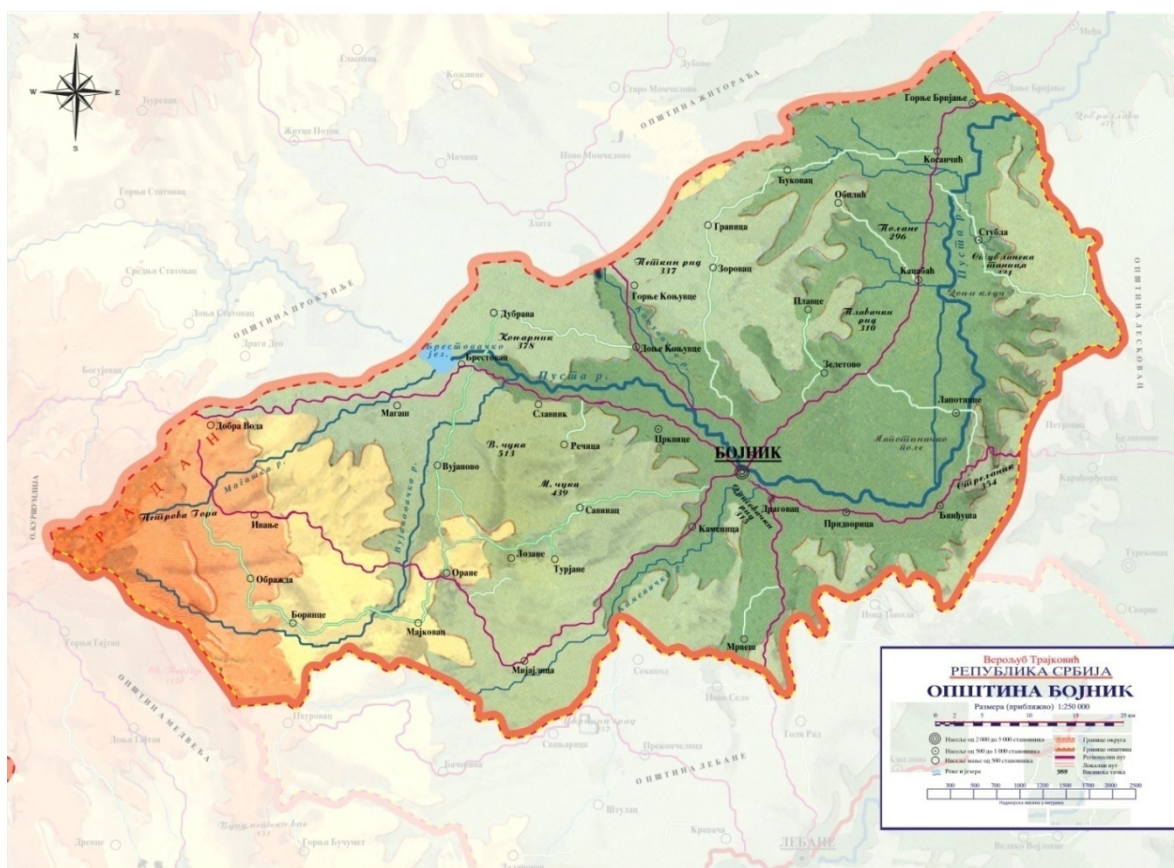
Општина Лебане, са 22.000 становника по попису из 2011. године, трећа је по броју житеља општина на територији Јабланичког округа. На територији општине се налазе 39 насељених места. Највеће насељено место је Лебане са 9.272 становника.

¹²⁸ Костић М., *Привредно-географске прилике и гравитационе сфере Власотинца*, Гласник српског географског друштва, св. XXXIV, бр. 1, Београд, 1954. год., стр. 38.

Лебане је управно, културно, саобраћајно, економско и здравствено седиште округа. Гледајући физиономију Лебана, можемо рећи да је то типично друмско насеље, правац пружања прати ток реке Јабланице и магистрални пут Лесковац – Приштина.

Од већих насељених места на територији општине Лебане, треба поменути: Бошњаце са 1.550 становника, Шумане 1.394 становника, Пертате са 1.312 становника, Коњино 806 становника и Ждеглово 635 становника.

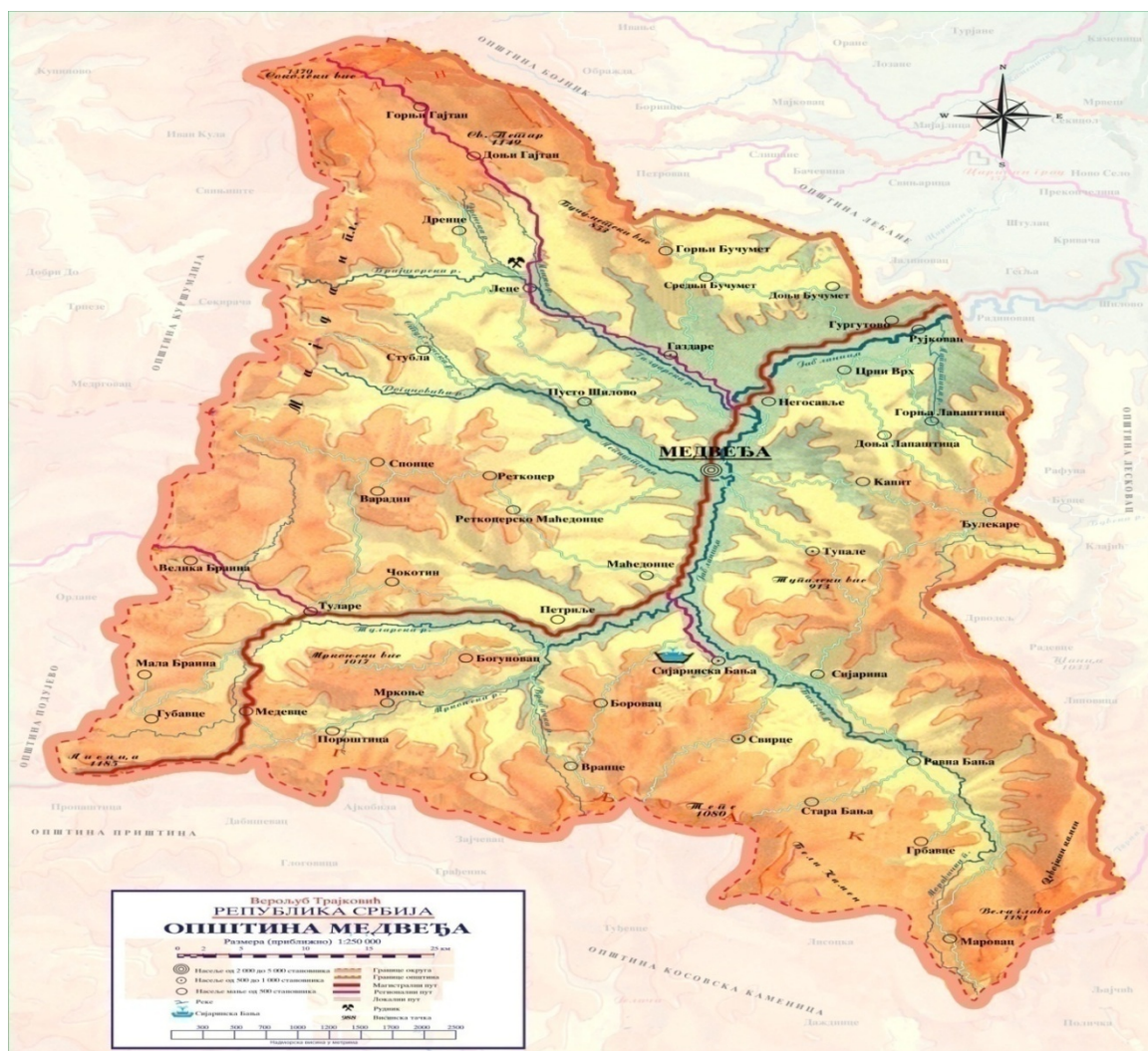
Општина Бојник са 11.104 становника је четврта у Округу по броју житеља. На територији општине има 36 насељених места. Седиште општине је у Бојнику који је са 3.100 становника уједно и највеће насељено место. Процент деце који није обухваћен (обавезним) основним образовањем је 4,3%. Општина Бојник се убраја у 10 најнеразвијенијих општина у Србији. Од насељених места са већим бројем становника поменимо: Драговац са 900 становника, Придворицу са 876 становника, Стублу са 772 становника, Ђинђушу са 560 становника, Кацабаћ са 553 становника и Црквицу са 533 становника.

Карта бр. 8: Општина Бојник

Бојник је центар области која је позната као Пусторечки крај који је имао веома богату и разноврсну прошлост још од праисторије преко античког, византијског периода, турске владавине па све до данас. Велики број археолошких локалитета из

ових периода потврђује промене цивилизација и сведочи о њиховим активностима у овом крају. „Пуста река се у доба Римљана налазила на најмање две магистралне саобраћајнице: једна која је ишла од Ниша за Скопље и даље ка Егејском мору, и друге која је, полазећи опет од Ниша, ишла у правцу југозапада ка Јадранском мору и везивала Ниш као центар Балкана са римским лукама на обали Јадранског мора Драчом и Валоном, као и са Скадром“.¹²⁹

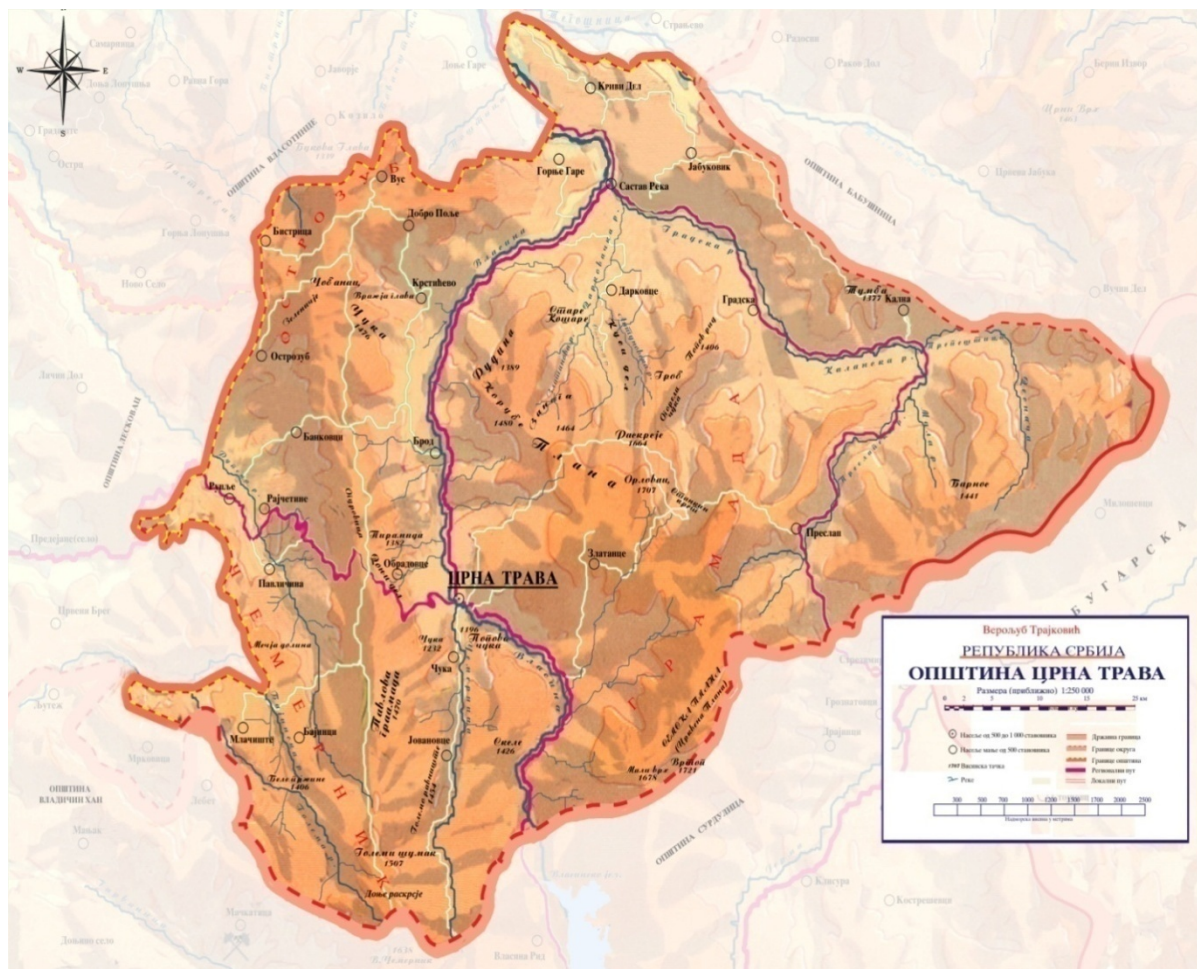
Карта бр. 9: Општина Медвеђа.

Општина Медвеђа, по попису из 2011. године, има свега 7.438 становника у 44 насеља. Највеће насељено место и општински центар Медвеђа има 2.860 становника. Поред овог поменимо: Газдаре са 458 становника, Негосавље са 413 становника, Сијаринску Бању са 376 становника и Леце са 283 становника.

Општина Медвеђа припада кругу двадесет четири најнеразвијенијих општина у Републици, односно од 115 општина без аутономних покрајина налази се на 111 месту

¹²⁹ Јовановић Ј., *Пуста Река - Антропогеографска и социолошка истраживања*, Лесковачки зборник XV, Народни музеј Лесковац, Лесковац, 1975. год., стр. 20-21.

по неразвијености. У општини је у току процес демографског пражњења, интензивне миграције становништва. Током читавог четрдесетогодишњег периода ова општина суочена је са високом стопом исељавања, негативним природним прираштајем становништва и сталним негативним променама у популационој структури.

Карта бр. 10: Општина Црна Трава.

Општина са најмањим бројем становника на територији Јабланичког округа је Црна Трава. „Ту, где се улива река Чемерница у Власину, сада је централни део Црне Траве – Варошица Црна Трава. За варошицу је проглашена 1923. године.“¹³⁰ На територији општине има 25 насељених места и по попису из 2011. године ту живи 1.663 становника. По свим категоријама, општина Црна Трава спада међу најнеразвијеније општине у Србији. Демографски токови у овој општини су двадесетак година уназад најнеповољнији у Србији и као последицу имају овако мали број становника. Број становника целе општине је битно мањи него код сеоских насеља на територији града Лесковца (Братмиловце са 3.482 или Винарце са 2.730 становника).

¹³⁰ Костадиновић Р., *О Црној Трави*, Лесковачки зборник бр. IV, Народни музеј у Лесковцу. Лесковац, 1964. год., стр. 146.

4.2. ОЦЕНА ДЕМОГРАФСКОГ ПОТЕНЦИЈАЛА

Демографски потенцијал је релевантан фактор, како за пројектовање и реализацију материјалне производње тако и за апсорпциону моћ потрошње готових производа. Знајући то, на значају добија валоризација демографског потенцијала Јабланичког округа у контексту будућег привредног развоја. За потребе добијања адекватне валоризације становништва на одређеној територији потребно је урадити следеће анализе:

„а) квантитативних обележја (кретање броја становника, густина насељености, број и величина домаћинства),

б) динамичких обележја (природно и механичко кретање становништва) и

ц) квалитативних обележја (полна, старосна, економска, образовна структура, и друго)“¹³¹.

4.2.1. Кретање броја становника

Кретање броја становника Јабланичког округа бележи неповољне тенденције. Оне се пре свега исказују у неповољним кључним демографским процесима као што су смањење броја становника, неповољни миграциони процеси, природна депопулација и демографско старење. Све то са економског аспекта није пожељно ако узмемо да раст становништва „Најдиректније утиче на величину радне снаге: велики број становника значи и више радника за производњу добара и услуга. Али истовремено значи и већи број потрошача тих добара и услуга.“¹³²

Према резултатима пописа из 2011. године, Јабланички округ има 216.304 становника. Упоредни подаци из пописа 1991. и 2011. године показују пад броја становника (табела бр. 10). Смањење у односу на попис из 2002. године је за 10%, или 24.000 становника. Тренд смањења, који је почео пред сам крај XX века, убрзао се. У прошлости, на подручју Округа перманентно је долазило до увећања броја становника.

¹³¹ Spasojević M., Šušić V., *Srbija i Crna Gora ekonomska geografija*, Ekonomski fakultet Niš, Niš, 2005, str. 90.

¹³² Mankiw N. G., Taylor P. M., *Ekonomija*, Data Status, Beograd, 2008. god. str. 518.

Једине године које су биле негативне везане су за ратна дешавања на овим просторима, тако да је до пописа из 1991. године број становника на територији Округа у највећој мери био условљен природним прираштајем. Сада, сем природног прираштаја, који је у међувремену почео да има негативну стопу, значајан утицај имају миграциона кретања. Период између последњих пописа обележавају друштвено-економске прилике као битан разлог негативног миграционог салда и негативног природног прираштаја у Јабланичком округу (табела бр.10). Различит интензитет испољавања друштвено-економског развоја на територији Округа има за резултат и битне разлике у демографском кретању на својој територији, као и у смањењу броја чланова домаћинства (табела бр. 11). Развиле су се зоне изразито убрзане депопулације. Црна Трава и Медвеђа општине су са најизраженијом демографском девастацијом на територији Србије. Општина Бојник такође има изражену демографску девастацију, и она се налази међу 25 општина у Србији са највећим процентуалним смањењем броја становника у међупописном периоду (табела бр. 12). У посебном поглављу урадићемо анализу дешавања у индустрији и утицај на депопулацију у Јабланичком округу, са подацима за свако насељено место.

Табела бр. 10: *Кретање броја становника на територији Јабланичког округа у периоду 1991-2011. Године*

	1991	индекс 1991=100	2002	индекс 2002/1991	2011	индекс 2011/2002
Јаб. округ	250.773	100	240.472	95,9	216.304	90
Бојник	14.309	100	13.103	91,6	11.104	84,7
Власотинце	33.985	100	33.308	98	29.893	89,7
Лебане	26.682	100	24.833	93,1	22.000	88,6
Лесковац	159.129	100	155.812	97,9	144.206	92,6
Медвеђа	12.893	100	10.847	84,1	7.438	68,6
Црна Трава	3.775	100	2.569	68,1	1.663	64,7

Извор: РЗС

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Табела бр. 11: *Домаћинства по броју чланова на територији Јабланичког округа по попису из 2011. године*

	Укупно	Са 1 чланом	2	3	4	5	Са 6 и више чланова	Просечан број чланова
Јаб. округ	66.740	11.828	16.107	11.331	12.173	7.097	8.204	3,2
Бојник	3.720	873	1.069	491	508	353	428	3,0
Власотинце	9.096	1.559	2.128	1.498	1.779	949	1.183	3,3
Лебане	6.919	1.298	1.752	1.100	1.210	752	807	3,2
Лесковац	43.603	7.074	10.182	7.791	8.232	4.796	5.528	3,3
Медвеђа	2.608	699	723	346	376	226	238	2,9
Црна Трава	794	325	253	105	70	21	20	2,1

Извор: РЗС

Табела бр. 12: *Општине највећим индексом негативних демографских кретања у Републици Србији између два пописа становништва 2002-2011. године*

1. Црна Трава	-35,1	8. Нова Црња	-19,1	15. Кучево	-17,5	22. Бела Паланка	-15,7
2. Медвеђа	-30,9	9. Сечањ	-19	16. Житиште	-17,4	23. Бојник	-15,4
3. Бабушница	-21,8	10. Рековац	-18,4	17. Мало Црниће	-17,3	24. Књажевац	-15,3
4. Мајданпек	-21,2	11. Жабари	-18,1	18. Осечина	-17,2	25. Пландиште	-15,3
5. Трговиште	-20,1	12. Бољевац	-18	19. Нова Варош	-16,7	26. Оџаци	-15,3
6. Гацин Хан	-19,8	13. Чока	-17,6	20. Коцељева	-16	27. Љубовија	-15,1
7. Ражањ	-19,5	14. Сврљиг	-17,6	21. Голубац	-16	28. Лучани	-15,1

Извор: РЗС

4.2.2. Густина насељености

Основно демографско обележје, које одражава просторни размештај становништва, јесте густина насељености. „Иако је становништво у основи покретљиво, карактеристике његовог постојећег просторног размештаја су веома важне за сагледавање просторних оквира понуде радне снаге и даље детаљније просторно диференцирање националног тржишта. Већ само издвајање подручја са високом концентрацијом људи и њихових активности, с једне, и ретко насељених подручја, са друге стране, указује на значајне разлике у пословној дистрибуцији становништва, што је релевантно за широк круг друштвених и економских делатности.“¹³³

Кретање броја становника директно утиче на густину насељености. Повећањем броја становника повећава се и густина насељености, и супротно – смањењем броја становника смањује се и густина насељености. Али исто тако, „индикатор густине насељености су укључује у анализу развијености јер се претпоставља да је однос између развијености региона и густине насељености позитиван, односно сматра се да је већа густина насељености у развијеним подручјима и обрнуто“.¹³⁴ По попису из 2011. године, густина насељености територије Јабланичког округа је 78 становника на km². Густина насељености у округу је значајно мања од густине насељености у Србији која износи 102 становника на km².

Подручје Јабланичког округа има изузетно неравномерену насељеност (табела бр. 13). Црна Трава са 5 становника на km² и Медвеђа са 14 становника на km² су најизраженије зоне депопулације. Затим следе Бојник са 42 становника по km² и Лебане са 65 становника на km². За прве две општине можемо утицај природних услова за живот узети као делимичан разлог, али је економска неразвијеност највише утицала на изражену депопулацију ових крајева. Подручја концентрације становништва у Јабланичком округу су град Лесковац са 140 становника на km² и општина Власотинце са 97 становника на km² (графикон бр. 24).

Оправдана је бојазан од даљег ширења зона депопулације на територији округа. Девастација на територији целог округа и даље траје. Привредни показатељи упућују

¹³³ Spasojević M., Šušić V., *Srbija i Crna Gora ekonomska geografija*, Ekonomski fakultet Niš, Niš, 2005, str 90.

¹³⁴ Петковић В., „Локални економски развој Јабланичког округа-анализа стања и препоруке за даљи развој“, Српски економски форум, Београд, 2006. год., стр. 6.

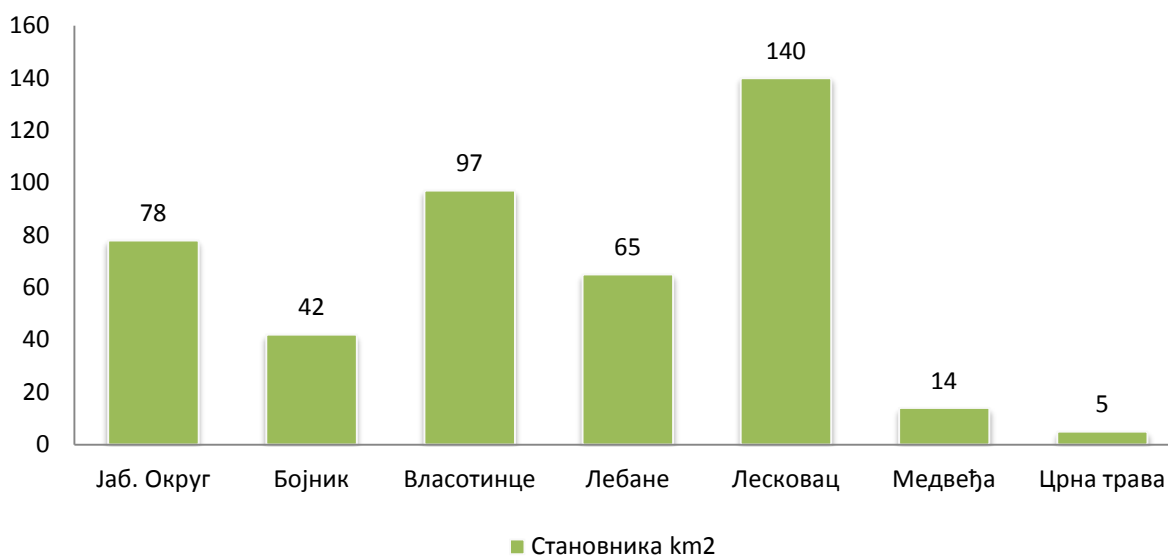
на то, али они могу у неком ближем или даљем року да се промене. Демографски показатељи су изузетно лоши, али они тешко да могу да се попправе. Један од праваца за ублажавање ових лоших показатеља је и појачање привредних активности и економско оснаживање становништва.

Табела бр. 13: Просечна насељеност по насељеном месту у Јабланичком округу

	Површина km ²	Број становника 2011. гог	Становника km ²	Број насељених места	Просек становника по нас. месту
Јаб. округ	2.770	216.304	78	366	591
Бојник	264	11.104	42	36	308
Власотинце	308	29.893	97	48	627
Лебане	337	22.000	65	39	564
Лесковац	1.025	144.206	140	144	1.001
Медвеђа	524	7.438	14	44	169
Црна Трава	312	1.663	5	25	67

Извор: РЗС

Графикон бр. 24: Насељеност по km² у Јабланичком округу.

Извор: РЗС

4.2.3. Природно и механичко кретање броја становника

Перманентно увећање броја становника, до пре самог краја XX века, на територији Јабланичког округа је резултирало природним кретањем становништва,

односно природним прираштајем. Утицај миграционих кретања је био знатно мањи. Крај XX века у многоме мења зависност броја становника од природног и механичког кретања. Тада почиње значајна улога миграционих процеса. Време друштвено-економских промена, период изолације од стране међународне заједнице, рат на Косову, бомбардовање Србије од стране НАТО снага, транзициони период и друга дешавања која су се одвијала на самом крају XX и на почетку XXI века, била су довољан разлог за смањење утицаја природног прираштаја на раст становништва и препуштање доминантне улоге миграционим кретањима.

Позитивна компонента природног прираштаја, она која доводи до увећања броја становника, јесте наталитет. До почетка деведесетих година прошлог века на територији Јабланичког округа није се спуштао испод 12 промила, и био је виши од стопе морталитета. Подаци говоре да је 1961. године наталитет у Округу био 21,6 промила. У каснијем периоду он почиње да се смањује и 2013. године је испод осам промила. Разлоге за константно смањење стопе наталитета, у периоду до последње деценије прошлог века, треба тражити у великој промени начина рада и живота код већине становништва. Долази до убрзаног развоја друштва и друштвених односа. Неминовно долази и до промене ставова појединаца о породици. Планирање породице у већини замењује ранију стихију у рађању. Пољопривреда престаје да буде основна привредна делатност. Развијање индустријског сектора повлачи радну снагу из пољопривреде. То проузрокује и миграциона кретања и потребу за обезбеђењем новог стамбеног смештаја. Долази до померања граница старости приликом ступања у брак. Еманципација жена бива све значајнија, јер велики број жена почиње да ради. Година старости жена приликом удаје и рођења првог детета се помера. У том периоду, у Јабланичком округу долази до убрзаног развоја индустрије, па самим тим и до повећања броја индустријског радног становништва. Ту треба тражити одговор за мању стопу наталитета у односу на неке друге, тада доста неразвијеније, округе у Србији.

Морталитет је супротна компонента у односу на наталитет посматрано из угла природног прираштаја. Његовим увећањем смањује се стопа природног прираштаја. Битно је да је она што мања, у противном то није добро за област или за целу државу на чијој територији је та појава изражена.

Постоје два модела кретања морталитета, ка њеном смањењу и ка њеном увећању. На територији Јабланичког округа, у већем делу XX века, снижавала се стопа морталитета. Разлози за то су, пре свих, подизање квалитета и обухватности

здравствене заштите становништва, смањење стопе смртности одојчади, употреба вакцина, подизање стандарда живота и други. Може се приметити да је смртност у појединим деловима Округа, крајем осамдесетих година прошлог века, сведена на технолошко-медицински минимум и пре свега је била одређена старосном структуром на том подручју. Период после осамдесетих година прошлог века карактерише модел увећања стопе морталитета. Деведесетих година долази до битног смањења животног стандарда становништва, смањења нивоа и квалитета здравствених услуга, несташница лекова, погибија на ратиштима, пораст стопе криминала и другог што директно утиче на увећање стопе морталитета. Дода ли се томе и процес демографског старења, који се појачава даљим негативним миграционим токовима, долази се до разлога за перманентно увећања стопе морталитета у Округу.

„Када се посматра међусобни однос наталитета и морталитета током историјског периода, могуће је издвојити различите типове биолошке репродукције становништва. Транзициони тип репродукције становништва, карактеристичан за историјски период са доминирајућом аграрном економијом, одликују високе стопе наталитета, али и високе стопе морталитета. Прелаз са овог типа ка савременом типу репродукције становништва, који је у западноевропским земљама временски подударан са периодом бржег економског развоја након индустријске револуције, означава прелаз са високих, на ниске стопе наталитета и морталитета.“¹³⁵ Тај процес се у демографији одређује као процес демографске транзиције. „Демографска транзиција уопште означава раздобље прелаза са традиционалног, примитивног режима репродукције који се одвија уз високе стопе наталитета и морталитета, на режим репродукције становништва који се одвија уз ниске стопе наталитета и морталитета. Процес демографске транзиције представља, дакле, коренити преображај компоненти репродукције становништва.“¹³⁶

Процес демографске транзиције није мимоишао ни Јабланички округ. Параметри из друге половине XX века јасно указују на умањење стопе морталитета и наталитета. Стопа морталитета је брже падала од стопе наталитета па је и природни прираштај био позитиван. Проблем у Округу, као и у већем делу Србије, настаје у транзиционом циклусу који почиње крајем прошлог века. Када 1994. године стопа наталитета бива 11,9 промила, а стопа морталитета пређе 12 промила, први пут се

¹³⁵ Spasojević M., Šušić V., *Srbija i Crna Gora ekonomska geografija*, Ekonomski fakultet Niš, Niš, 2005, str. 90.

¹³⁶ Wertheimer-Baletić A., *Demografija-Stanovništvo i ekonomski razvitak*, Informator, Zagreb, 1999. god., str. 154.

јавља негативан природни прираштај на територији Округа. У наредним годинама се то наставља и долази до даљег повећања негативног природног прираштаја (табела бр. 14).

Табела бр. 14: *Кретање стопе природног прираштаја у општинама Јабланичког округа за период 1961 - 2011. године*

	1961	1966	1971	1976	1981	1986	1991	1996	2001	2006	2011
Србија	11,3	10	8,9	9,7	6,9	6,2	4,6	2,2	-2,7	-4,3	-4,8
Лесковац	12,5	10,2	8	8,3	4,2	4,1	1,8	-0,6	-1,6	-4,9	-6,2
Власотинце	13,4	9,7	7,8	7,5	2,5	0,9	1,3	-2,6	-2,2	-6,7	-8,3
Лебане	12,3	11,2	8,7	9,1	3,5	2,6	2,3	-1,3	-3,9	-6,7	-7,5
Бојник	9	8	6,6	4	-1,1	-0,4	-2,9	-6,6	-5,6	-6,9	-13
Медвеђа	19,9	17,1	13,8	13,8	5	10,7	5,2	1,9	-3,3	-5,8	-7
Црна Трава	16,7	8	3	3,1	-2,2	-10,4	-14,7	-20,7	-21	-26	-47,1
Јаб. округ	13,3	10,5	8,2	8,2	3,5	3,4	1,4	-1,4	-2,5	-5,6	-7,3

Извор: *РЗС*

Тих година одвијају се, већ поменуто, негативна друштвено-политичка и економска дешавања и као крајњи резултат, стопа морталитета постаје већа од стопе наталитета. Миграције постају све израженије, али са негативним демографским резултатом. Ратна дешавања у деведесетим годинама и долазак становништва из Хрватске, Босне и Херцеговине а у приметном броју са Косова и Метохије не успева да анулира број економских миграција са територије Округа. Досељавање новог становништва на територију Округа је знатно мање неголи што је број одсељених (табела бр. 15). Интензитет миграција доводи до великих промена у руралним срединама и настаје систематско пражњење одређених простора и њихове депопулације, с једне стране, и супротни процес, с друге стране, који доводи до повећања броја становника у опсталим индустријским центрима (табела бр. 16). Београдски регион на својој територији има 26,52% процената становништва које се доселило из других области док је тај проценат у Јабланичком округу свега 8,16%. То управо говори о индустријској и економској снази Београдског региона који привлачи велики број економских миграција и индустријској девастацији Јабланичког округа који самим тим није пожељна средина за досељавање.

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Табела бр. 15: Становници Јабланичког округа по рођењу и досељењу

	Укупно	Са територије Србије	Друо насе. Иста општина	Из друге општине	Из другог округа	Из друге државе	Босна и Херцего.	Македонија	Словенија	Хрватска	Црна Гора	Остале земље
Јабл. округ	79.695	75.427	40.392	17.375	17.660	4.268	662	1.12	231	834	315	1.106
1980 и раније	36.459	35.066	18.622	9.094	7.350	1.393	209	558	61	250	109	206
1981-1990	6.184	5.793	3.282	1.333	1.176	390	56	114	49	45	37	89
1991-1995	6.055	5.741	3.509	1.247	985	312	30	124	18	65	17	58
1996-2000	5.765	4.794	2.885	962	947	961	247	151	64	399	32	68
2001-2005	6.773	6.517	2.817	982	2.718	251	30	39	3	27	23	129
2005 и даље	6.837	6.448	3.391	1.262	1.795	280	22	39	5	7	41	166
Непозна. година	6.521	6.225	3.212	1.628	1.385	387	21	45	19	9	47	246

Извор: РЗС

Табела бр. 16: Становништво по рођењу и досељењу на територији Јабланичког округа, Београдског региона и Србије

	Укупно	Од рођења станује у истом насељу	Из другог насеља исте општине	Из друге општине	Из друге области	Из бивших република СФРЈ	Из других земаља
Србија	100	54,96	9,7	7,46	17,14	9,57	1,15
Београдски регион	100	48,19	2,41	6,35	26,52	14,96	1,54
Јабланички регион	100	63,14	18,67	8,03	8,16	1,46	0,51

Извор: РЗС

4.2.4. Полна и старосна структура становништва

У Јабланичком округу је током XX века, као и у Србији, била присутна слаба доминација броја женског становништва у односу на мушко. Узрок томе се налази у два балканска и два светска рата у прошлом веку. У мирнодопском периоду би долазило до приближавања тог броја. Резултати пописа из 2011. године указују на незнатну разлику у корист жена – мушкараца је 107.982 или 49,9% а жена 108.322 или 50,1% (табела бр. 17). На територији Србије та разлика је израженија, 3.687.686 жена, или 51,3% и 3.499.176 мушкараца или 48,7%. Просечна старост становника у округу је 42,4 године и већа је од просека у Републици, где износи 42,2 године. Јавља се битна разлика у просечној старости код жена и мушкараца. Просек старости код жена је знатно већи и износи 43,4 године. Код мушкараца је тај просек 41,3 године старости. Сразмерно томе, благо већа заступљеност мушкараца у градским срединама је до 35 година старости, после тих година старости јавља се доминација жена. У сеоским срединама приметан је већи број мушкараца до 65. године старости, тек после тога почиње доминација жена (табела бр 18).

Према попису становништва из 2011. године, настављено је даље сужавање старосно–полне пирамиде, како у Србији тако и у Јабланичком округу. Резултат смањења стопе наталитета, који је последњих двадесетак година изразито низак (испод 10 промила), јесте све неповољнија старосна структура становништва. Старије групе становништва су заступљеније у односу на млађе. Наставком овако континуираног процеса старења становништва на територији Округа долази и до смањења учешћа радно способног становништва у укупној популацији. Радни контингент обухвата мушкарце у животном добу од 15 до 64 године и жене од 15 до 59 година. Анализом радног контингента становништва сагледавамо демографски оквир тренутног, али и потенцијала радне снаге у будућности. После дугог увећања, радни контингент у Србији је по попису из 1991. године први пут показао стагнацију ове групе становника. Исто се десило и на територији Јабланичког округа, с тим што се даљим миграционим дешавањима и повећањем негативне стопе природног прираштаја, радни контингент још више смањено. Негативна биолошка репродукција и даље старење становништва иду у прилог још већем смањењу радног контингента становништва у округу. Упоредо, долази до увећања старог становништва које је већином економски неактивно, самим тим долази и до увећања издвајања за здравствено, пензионо и социјално осигурање

тих лица. Демографска девастација појединих подручја за собом оставља напуштена домаћинства али и недостатак материјалних могућности за одржавање постојеће инфраструктуре. У тим срединама за изградњу нове инфраструктуре не постоје никакви реални услови.

Табела бр. 17: *Полна структура становништва Јабланичког округа*

	Укупно	Мушки пол	У процентима	Женски пол	У процентима
Јаб. округ	216.304	107.982	49,9	108.322	50,1
Бојник	3.100	1.550	50	1.550	50
Власотинце	29.893	15.011	51,6	14.882	48,4
Лебане	22.000	11.046	50,2	10.954	49,8
Лесковац	144.206	71.632	49,7	72.574	50,3
Медвеђа	7.438	3.846	51,7	3.592	48,3
Црна Трава	1.663	838	50,4	825	49,6

Извор: РЗС

4.2.5. Економска структура становништва

Показатељи економске структуре становништва у Јабланичком округу говоре о последицама друштвено-политичких и економских дешавања у последњих 20-ак година.

Број запослених је далеко испод републичког просека, а у односу на период до 1998. године је био виши (графикон бр. 25). Поред мале стопе запослености (графикон бр. 26), проблем представљају и зараде, које су исто тако испод републичког просека (табела бр. 19). Приметна је и неуједначеност зарада по општинама унутар Округа (табела бр. 20). Треба рећи да се смањењем броја запослених по општинама, повећева учешће запослених у буџетским установама (графикон бр. 27).

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

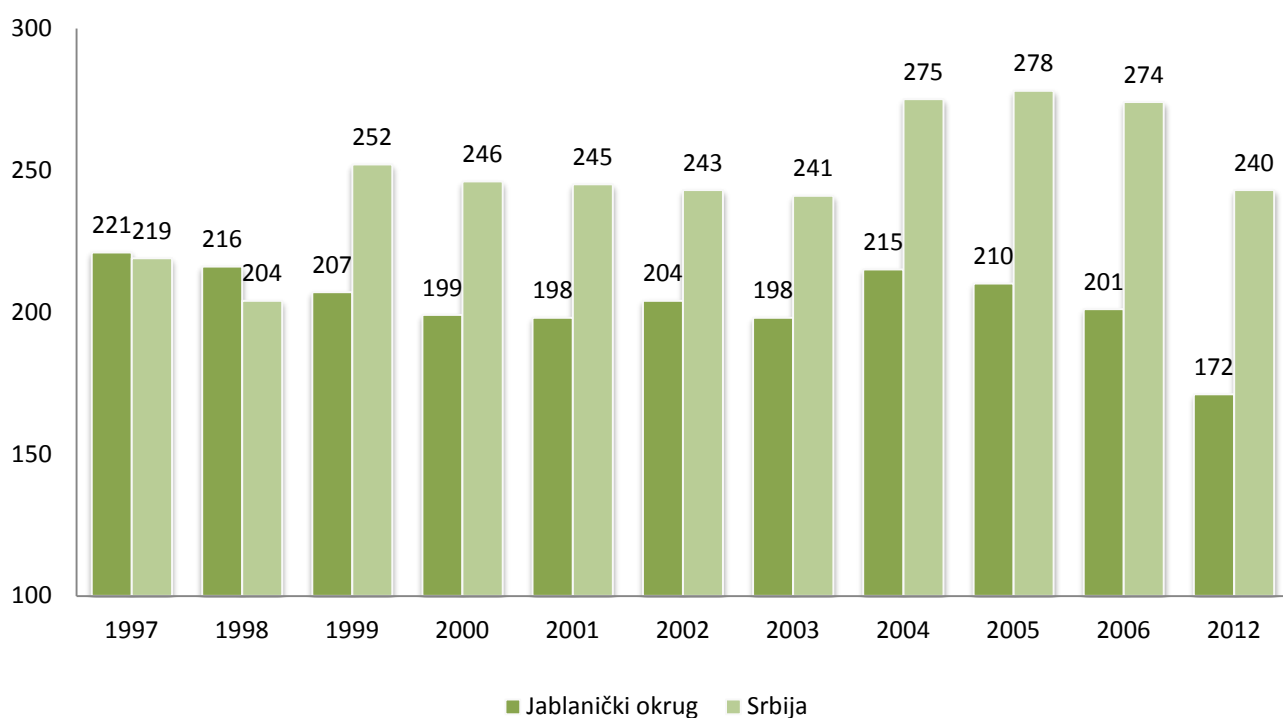
Табела бр. 18: *Полна и старосна структура становништва Јабланичког округа по годинама старости*

			Старост									Пун оле т.	Прос ек
			0-9 год.	10- 19 год.	20- 29 год.	30- 39 год.	40- 49 год.	50- 59 год.	60- 69 год.	70- 79 год.	80 + год.		
Србија	с	7,186,862	9.4	10.4	12.8	13.8	13.3	15.5	12.1	9.1	3.6	82.4	42.2
	м	3,499,176	4.8	5.4	6.5	7	6.6	7.6	5.6	3.9	1.3		40.9
	ж	3,687,686	4.6	5.1	6.3	6.8	6.7	8	6.4	5.2	2.3		43.5
Јаб. округ	с	216,304	9.4	11.3	12.4	12.9	13.6	14.8	12.2	10.2	3.4	81.8	42.4
	м	107,962	4.8	5.9	6.4	6.6	6.9	7.6	5.9	4.4	1.3		41.3
	ж	108,322	4.6	5.9	5.9	6.3	6.6	7.2	6.2	5.7	2		43.4
Бојник	с	11,104	10.7	11.7	10.7	11.2	6.5	12.6	12.6	13.1	4.5	80	43.4
	м												42.5
	ж												44.4
Власо.	с	29,893	9.2	11.5	12.4	13.1	13.6	15	11.7	10.2	3.3	81.9	42.3
	м												41.1
	ж												43.5
Лебане	с	22,000	9.3	12.1	12.2	12.1	13.6	14	12.9	10.3	3.4	81.2	42.4
	м												41.6
	ж												43.3
Лесков ац	с	144,206	9.4	11.2	12.6	13.3	13.6	15	12	9.7	3.2	81.8	42.1
	м												41.1
	ж												43.1
Медве.	с	7,438	9.3	11.4	12.4	10.6	13	13.8	12.5	12.3	4.5	81.9	43.6
	м												42.2
	ж												45.2
Црна Трава	с	1,663	4	5.6	7.7	7.6	12.6	17.8	15	21.3	7.8	91.4	53.7
	м												51.4
	ж												56.1

Извор: РЗС

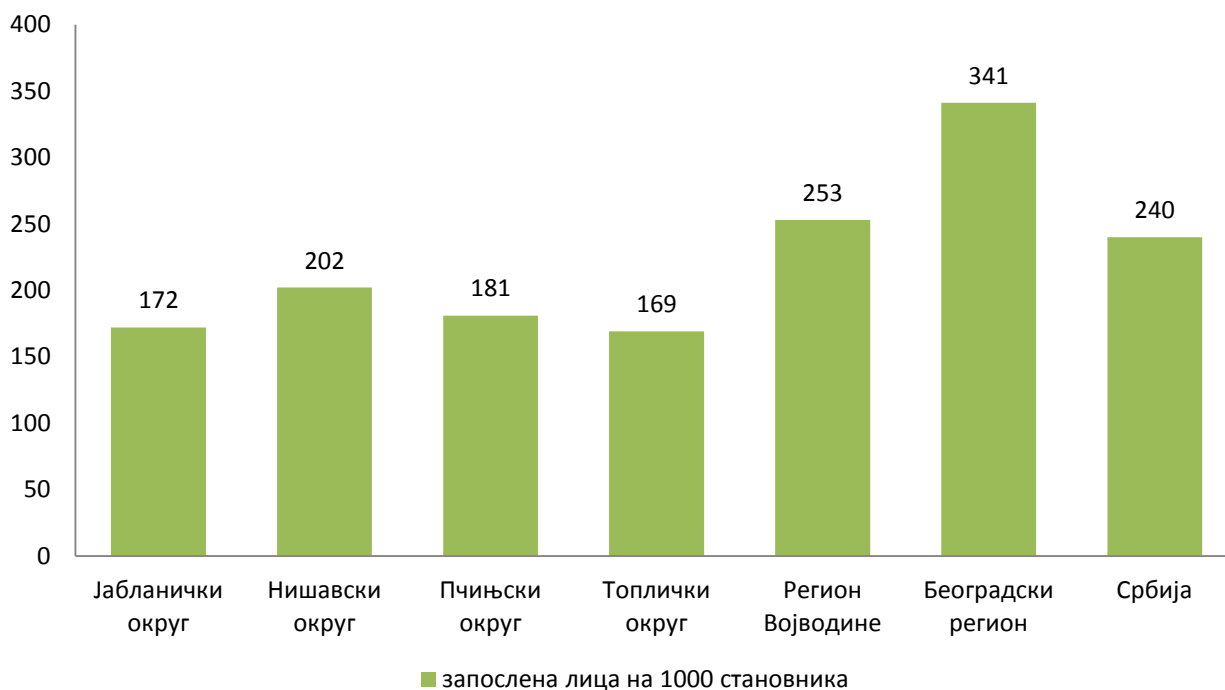
Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Графикон бр. 25: Број запослених на 1.000 становника у Србији и Јабланичком округу

Извор: РЗС

Графикон бр. 26: Запосленост на 1.000 становника у Србији, регионима и Јабланичком округу 2012. год.

Извор: РЗС

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Табела бр. 19: Просечна нето зарада у Србији и Јабланичком округу

	2008	2009	2010	2011	2012
Република Србија	32.748	31.734	34.142	37.976	41.377
Регион Војводине	32.906	31.203	33.392	36.950	40.421
Београдски регион	40.089	39.862	42.489	46.986	51.121
Србија север	36.718	35.713	38.128	42.139	45.978
Србија југ	27.433	26.559	28.910	32.518	35.381
Јабланички округ	24.265	23.691	25.969	28.314	31.197

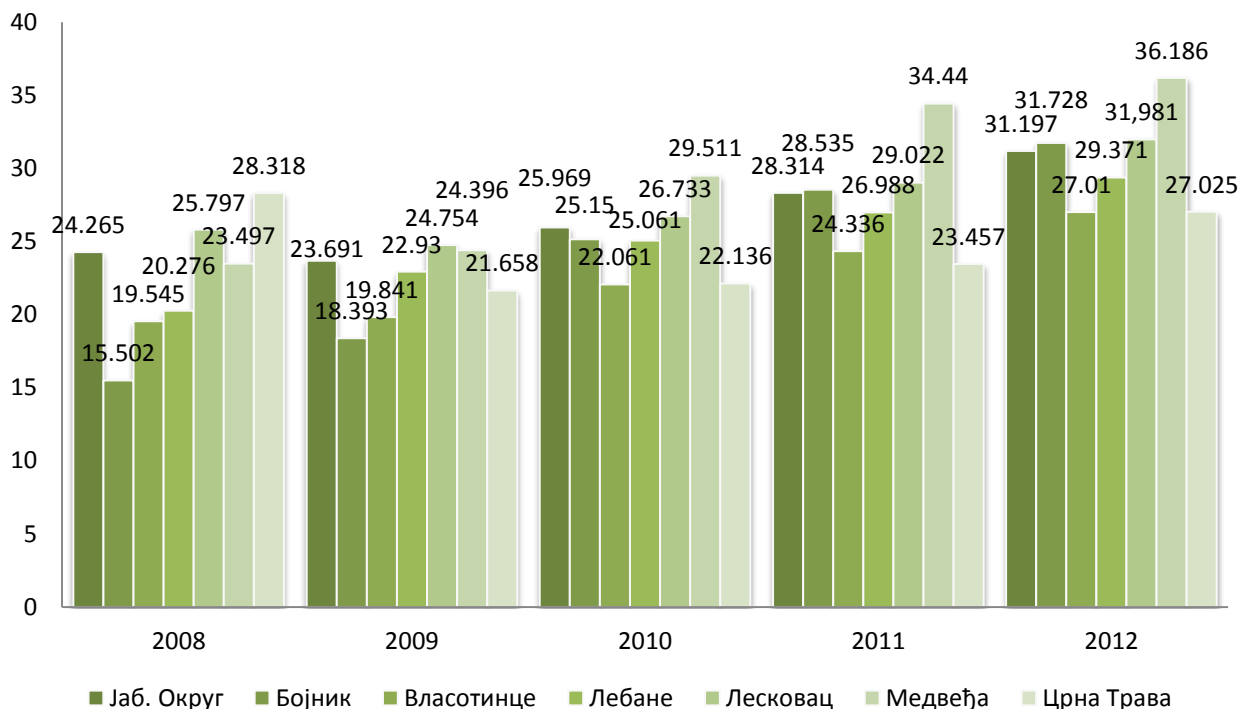
Извор: РЗС

Табела бр. 20: Просечна нето зарада у општинама Јабланичког округа

	2008	2009	2010	2011	2012
Јаб. округ	24.265	23.691	25.969	28.314	31.197
Бојник	15.502	18.393	25.150	28.535	31.728
Власотинце	19.545	19.841	22.061	24.336	27.010
Лебане	20.276	22.930	25.061	26.988	29.371
Лесковац	25.797	24.754	26.733	29.022	31.980
Медвеђа	23.497	24.396	29.511	34.440	36.186
Црна Трава	28.318	21.658	22.136	23.457	27.025

Извор: РЗС

Графикон бр. 27: Просечна нето зарада по општинама у Јабланичком округу.

Извор: РЗС

4.2.6. Образовна структура

На територији Јабланичког округа раде 44 основне школе са више од 100 подручних одељења, 18 средњих школа, две високе струковне школе и Технолошки факултет у склопу Универзитета у Нишу.

Мрежу образовних установа на територији града Лесковца чине предшколска установа, двадесет две основне школе са шездесет пет подружних одељења, једанаест средњих школа, две високе школе струковних студија и Технолошки факултет. Упркос На територији општине Власотинце мрежу образовних установа чине предшколска установа, девет основних школа са двадесет четири подручна одељења и две средње школе. Процент деце која нису обухваћена (обавезним) основним образовањем је 3,4%.

Мрежу образовних установа у општини Лебане чине предшколска установа, четири основне школе са двадесет једним подружним одељењем и две средње школе. Више од 9% деце није обухваћено системом (обавезног) основног образовања, а 14,7% не завршава основну школу.

У општини Бојник мрежу образовних установа чини предшколска установа, две основне школе са шеснаест подружних одељења и једна средња школа.

Табела бр. 21: Школска спрема становништва Јабланичког округа

	Укупно	Без школске спреме	Непотпуно основно образовање	Основно образовање	Средње образовање	Више образовање	Високо образовање	Непознато
Јаб. округ	184.703	10.621	28.687	37.254	87.179	8.094	11.127	931
Бојник	9.269	973	2.220	2.172	3.467	225	213	26
Власотинце	25.570	1.470	4.164	6.137	11.448	1.077	1.223	51
Лебане	18.716	1.387	3.523	4.189	8.091	686	793	47
Лесковац	123.201	6.095	17.320	22.696	61.120	6.621	8.616	733
Медвеђа	6.359	519	1.093	1.650	2.544	241	238	74
Црна Трава	1.561	177	367	410	509	54	44	-

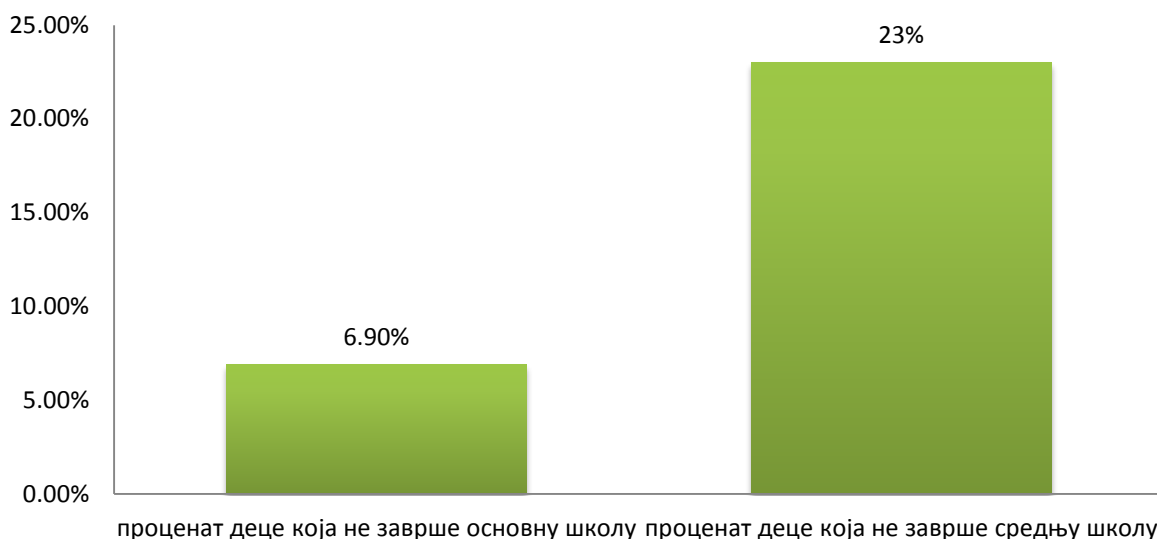
Извор: РЗС

На територији општине Медвеђа мрежу образовних установа чини предшколска установа, шест основних школа са седамнаест подружних одељења, једна средња школа и истурена одељења Економског и Правног факултета из Ниша. Процент деце који није обухваћен (обавезним) основним образовањем прелази 36%.

У општини Црна Трава мрежу образовних установа чини једна основна школа са четири подручна одељења и једна средња школа. Процент деце који није обухваћен (обавезним) основним образовањем прелази 40%.

Постојећа образовна инфраструктура на територији Округа се може оценити као адекватна. Упркос томе упозоравајући је збирни податак да у другој деценији XXI века, 6,9% деце на територији Округа не завршава основну школу,¹³⁷ док је проценат деце која не заврши средњу школу знатно већи и износи 23% (графикон бр. 28). Ови проценти говоре о великом проблему, који временом може да има још веће последице. Без образовања и било какве квалификације, радна снага остаје неквалификована и са мало шансе за упошљавање, тако да сама себи крчи пут ка сиромаштву (табела бр. 21). „Сиромашне земље нису ништа друго него земље сиромашних појединаца“.¹³⁸

Графикон бр. 28: Процентуални приказ деце која не завршавају основну и средњу школу у Јабланичком округу

Извор: РЗС

¹³⁷ Законом је основно образовање обавезно, предлаже се и увођење средњег образовања у категорију обавезног. То је, свакако, добро, али пре свега треба спровести обавезу да сва деца у Србији добију основно образовање.

¹³⁸ Grupa autora, „Od siromaštva ka prosperitetu: Tržišna rešenja za privredni rast“, Službeni glasnik, Beograd, 2009. god., str. 191.

4.2.7. Етничка структура становништва

„Етничка структура становништва обухвата структуру становништва према националној и конфесионалној припадности и структуру према говорном језику. Иако ове структуре имају претежно политичко-географско значење, оне су важне и за проучавање производње и потрошње. Под њиховим утицајем формиран су одређени културни и цивилизацијски оквири (кругови), у којима се, поред осталог, обликују у сасвим специфичне потребе становништва за одређеним врстама производа.“¹³⁹ Поред овога, значајан фактор размештања производње, посебно пољопривредне, има конфесионални фактор.

На територији Јабланичког округа може се констатовати висок степен хомогености националне структуре. Учешће Срба у укупном броју становника Округа је 91%, или, прецизно, од 218.304 становника њих 199.901 се изјаснио као Срби (табела бр. 22). Највећу групу националних мањина у Округу чине Роми са 11.434 становника или 5,2%.

Када је у питању конфесионална припадност, може се констатовати још већа хомогеност у односу на етничку припадност. Црногорци, Македонци и Бугари у огромној већини припадају православној вероисповести. Популација Рома последњих двадесетак година напушта, до тада претежну, муслиманску вероисповест и прелази у православну и евангелистичку.

Према говорном језику, структура је још хомогенија. Ромски језик није једини језик којим се користи ова национална мањина. Албански језик скоро да је и нестао, иако је до скоро (до 90-их година прошлог века), био сасвим равноправан на територији општине Медвеђа (по попису из 2002. године је на територији општине живело 2.816 припадника албанске националне мањине док је по попису из 2011. године тај број смањен на 527).

¹³⁹ Spasojević M., Šušić V., *Srbija i Crna Gora ekonomska geografija*, Ekonomski fakultet Niš, Niš, 2005, str 90.

Табела бр. 22: Етничка структура становника Јабланичког округа по попису из 2011. године

	Јаб. округ	Бојник	Власотинце	Лебане	Лесковац	Медвеђа	Црна Трава
Становника	218.304	11.104	29.893	22.000	144.206	7.438	1.663
Срби	199.901	9.197	28.613	20.398	133.623	6.429	1.641
Црногорци	386	17	14	20	192	143	
Југословени	96	1	3	4	88		
Албанци	548			1	20	527	
Бугари	107	1	4	2	91	4	5
Мађари	23	1	3	3	15	1	
Македонци	354	10	23	16	291	13	1
Горанци	27			7	4	13	3
Муслимани	28		3		19	4	
Роми	11.436	1.649	691	1.251	7.700	145	
Руси	25	2	2	5	13		2
Словенци	22		2	1	19		
Хрвати	78	2	11	8	55	1	1
Остали	2.212	5	29	8	161	10	2
Нису се изјаснили	1.573	48	344	127	965	86	3
Непознато	1.488	171	151	149	950	62	5

Извор: РЗС

4.3. ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ КАО ПОСЛЕДИЦА РАЗВОЈНИХ ПРОЦЕСА

Најзначајнији фактор насељавања неког простора, од вајкада је био егзистенцијалне природе, а опстанак на њему у прошлости био је везан, пре свега, за ратна дешавања и насилне промене граница и власти. Тако је иселјавање или пак насељавање неке нове територије од стране одређених етничких група зависило најчешће од исхода ратних или освајачких сукоба.

У данашње време економска егзистенција и могућност њене реализације превасходни су фактор промене станишта. Сразмерно развоју друштва, јављају се и потребе за додатним образовањем и културним развојем који се не може реализовати на простору рођења или насељења, па долази до нових миграција. Исељавања су најчешћа од стране најсиромашнијих, који у потрази за економском егзистенцијом напуштају дотадашња станишта, али исељавају се и богати, уколико окружење не може више да прати могућности њиховог оствареног економског стандарда.

Процес економске транзиције на подручју Округа проузроковао је и негативне демографске промене. Престанак рада индустријских погона оставио је део становништва без посла, али, исто тако, и без материјалне егзистенције оне који су зависили од њих или су пак на неки начин економски били везани за рад, сада несталих, предузећа. Број житеља округа је у периоду 1991 – 2011. године смањен са 250.773 на 216.304. Процентуално, за период од двадесет година, 16% мање становника живи на територији Округа. Од свих насељених места у Округу (336) само њих шеснаест бележи пораст броја житеља у периоду транзиције (табела бр. 22). На територији Лесковца то је девет насеља, у општини Власотинце четири, у општини Лебане два и у општини Бојник једно насељено место. Приметно лоша слика је у рубним подручјима Округа (карта бр. 12). Демографска пражњења, не ретко, прелазе 60% у периоду од 1991. до 2011. године. Карта која приказује демографска кретања у периоду транзиције експлицитни је доказ последица које је транзиција оставила за собом на територији Округа. Уништавање индустријског центра, какав је био Лесковац, али и погона и фабрика које су се налазиле на територијама других општина у Округу, проузроковало је исељавање са овог подручја.

Поред оних који се исељавају због најосновнијих егзистенцијалних потреба, знатан број је високообразованих или оних који се по завршетку свог образовања ван граница Округа – неће вратити. Сви они су из контингента радно способног становништва, што додатно отежава могућност привредног развоја, јер је недостатак квалитетне и образоване радне снаге једна од основа тога. Исто тако, због исељавања млађе популације, може се очекивати и даљи пад природног прираштаја.

Фотографија бр. 5: *Изглед фабричке хале „Летекса“ пре транзиције*

Фотографија бр. 6: *Иста фабричка хала после приватизације*

4.4. ТРЖИШТЕ РАДНЕ СНАГЕ

До 90-их година прошлог века Јабланички округ је био развијен индустријски центар. Највећа концентрација индустријских погона била је смештена у Лесковцу. Остатак производних и прерађивачких капацитета био је у Власотинцу, Лебану и Бојнику. Стопа запошљених била виша од просека у Србији. Тренутно је Јабланички округ један од најсиромашнијих у Србији. Највећи број запослених није више у индустрији као што је некада било, већ је у јавном сектору. Затим следе запослени у пољопривреди и услужним делатностима. Процес транзиције је довео до редуковања броја запослених у некадашњим индустријским гигантима, пошто су погони текстилне, хемијске, фармацеутске, прехранбене и грађевинске индустрије, запошљавале десетине хиљада радника у Јабланичком округу.

Лоше спроведена или још увек неспроведена приватизација оставиле су највећи број радника поменутих индустрија без посла. Рекапитулација својинске трансформације у Округу даје пре свега негативне резултате. Процес транзиције, који се може назвати и процесом девастације индустрије, оставио је највећи део индустријских радника без посла у Округу. Мали број њих је успео да нађе нови посао, док је велика већина завршила на тржишту рада. „Многим људима посао не доноси само доходак већ и осећај личног достигнућа. Губитак посла доноси нижи животни стандард у садашњости, страховање у погледу будућности и смањење самопоуздања.“¹⁴⁰ Великом броју незапослених на евиденцији Националне службе за запошљавање, филијала Лесковац, константно се придодају и млади који заврше школовање. Стопа незапослених је почетком 2014. године прелазила 28%, и једна је од највећих у Србији. Број незапослених на хиљаду становника је 179, док је просек у Србији 105 (графикон бр. 29).

¹⁴⁰ Mankiw N. G., Taylor P. M., *Ekonomija*, Data Status, Beograd, 2008. god. str. 561.

Образовна структура незапослених на евиденцији Националне службе запошљавања, која покрива подручје Округа, неповољна је (графикон бр. 30). Трећину незапослених на почетку 2014. године, тачније 33,1%, чине они који немају никаквих квалификација, односно имају само завршену основну школу. Другу трећину, 31,1% чине они који имају III степен образовања. Са IV степеном стручне спреме има 26,3% процената пријављених незапослених лица. У анализу образовне структуре и потенцијала радне снаге, која је тренутно незапослена, треба укључити и квалитет знања и вештина, као и стечених стручних компетенција и оспособљености незапослених. Важно је поменути да „је значајна корелација незапослености и ниског образовног нивоа становништва.“¹⁴¹ Велики број незапослених на евиденцији тржишта радне снаге дуго година чека, док су њихове стручне компетенције, као и образовни профили, апсолутно неадекватни потребама савременог пословног тржишта. Тако долазимо у парадоксалну ситуацију да и поред толиког броја незапослених, послодавци имају великих проблема у налажењу њима потребне радне снаге.

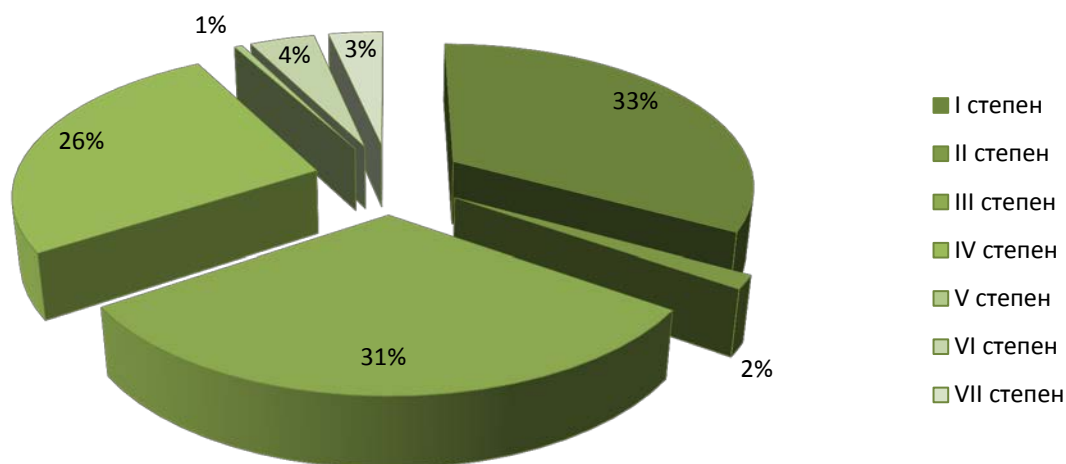
Графикон бр. 29: Просек незапошљених на 1.000 становника у неким подручјима у Србији.

Извор: *НСЗ*

¹⁴¹ Dr Jakopin E., *Izazovi regionalne politike u Srbiji*, Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope, Ekonomski fakultet, Niš, 2013. god., str. 25.

Графикон бр. 30: Процентуални приказ образовне структуре незапослених Јабланичког округа у 2014. години.

Извор: РЗС

4.4.1. Диверзификација радне снаге и концепт перманентног учења

Реформа образовања је једна од мера коју Влада Републике Србије предвиђа за јачање конкурентности у својој новој економској политици. „Савремене тенденције развоја земаља тржишне привреде показале су да се образовање и стварање људских ресурса налазе у врху приоритета националних стратегија и политика друштвеног, економског и технолошког напретка. Основни предуслов одрживог и конкурентног развоја индустрије Србије представља реконструкција и трансформација образовања, посебно стручног, јер једино образовано становништво може земљи да омогући вишу фазу одрживог развоја. Појам стручног образовања обухвата све нивое образовања којима се стичу унапред утврђене стручне компетенције”¹⁴²

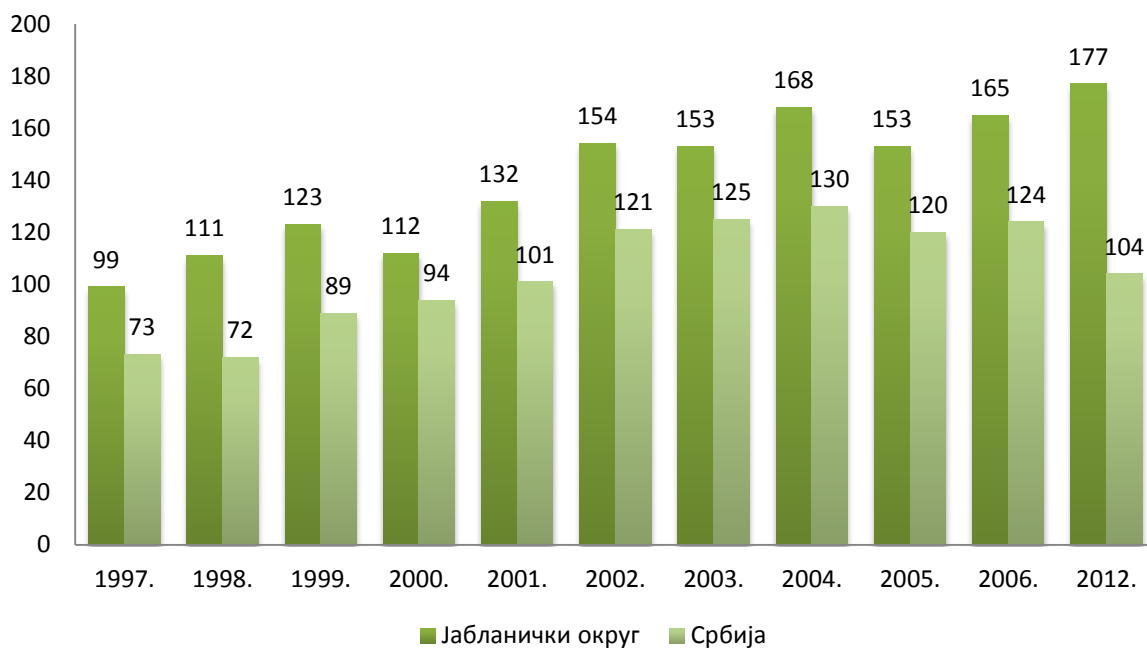
Поред лоше политике формалног, односно, редовног образовања, недовољно је обраћање пажње неформалном образовању, као јединој могућности да се овако лоши ефекти хиперпродукције непотребних кадрова ублаже.

Хиперпродукција тренутно непотребних кадрова у Јабланичком округу говори у прилог апсолутне неусаглашености између образовних институција и стварних потреба тржишта радне снаге. Тај проблем бива све већи, нарочито у последње две деценије.

¹⁴² Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011 - 2020, Влада Републике Србије, Београд, 2011. год., стр. 59.

У граду Лесковцу, на пример, образовни профили који се школују су по правилу вишак на тржишту радне снаге, попут текстилних, технолошких, економских, техничких и хемијских струка. Тренутна понуда образовних профила одговара потребама Лесковца из седамдесетих година прошлог века, као јаког индустријског центра (графикон бр. 31).

Графикон бр. 31: Број незапослених на 1.000 становника у Србији и Јабланичком округу на дан 01.01.2013. год.

Извор: РЗС

Помоћ овако незавидној, економској и кадровској ситуацији у овом делу Србије јесте веће искоришћавање могућности перманентног, то јест, доживотног образовања одраслих. Неопходна је примена добре праксе по овом питању које има у ЕУ. Преквалификације и доквалификације радне снаге су тамо свакодневица и имају пуну подршку свих заинтересованих и одговорних чинилаца. На пример, пре него што је у Данској дошло до гашења једног бродоградилшта и претварања тог простора у нову индустријску зону, упошљеници су послати на преквалификацију, о трошку државе, то јест тамошње службе запошљавања. Наравно, преквалификовали су се у она занимања за којима ће постојати потреба у тој индустријској зони. Треба поменути да је у Немачкој у току радног века један индустријски радник има бар две доквалификације (столар–машински столар–столар на с&с машинама). У Великој Британији је привреда имала велике кризе, као последица тога радници су морали да мењају комплетне гране индустрије, а самим тим и да пролазе кроз процес неколико преквалификација

(текстилна–кожарска–машинска). Напоменимо да „нису предузећа та која имплементирају и спроводе стратегије, већ људи.“¹⁴³ Исто тако, треба истаћи да „образовање није више обавеза и привилегија оних на вишим позицијама и стручним пословима него постаје обавеза свих.“¹⁴⁴

Појам перманентног образовања је још увек препознатљив ширем становништву, како у Србији тако и у Јабланичком округу, јер када се говори о образовању одраслих још увек се прво помисли на такозване „вечерње школе“ из прошлог века.

Национална служба запошљавања је последњих година на територији Округа једини наручилац обука за стручно оспособљавање у име државе, и ту заиста има добрих резултата. По процени Националне службе за запошљавање, после завршене преквалификације 30% полазника је успело да дође до посла. Очекивано, уколико прихватимо да „учење укључује промену“.¹⁴⁵ То залагање треба подржати и чинити све да се број обука и полазника увећа. Са садашњим системом средњег образовања и турбуленцијама у привреди неформално образовање је једно од решења које може применити лошу квалификациону и образовну структуру незапослених.

Искуства земаља у окружењу показују да је у процесу транзиције велики допринос дало, управо, неформално образовање одраслих. А да би ефекат био већи, неопходне су законске регулативе, финансијска помоћ државе у преквалификацијама и доквалификацијама незапослених, али и промене у самим установама које се баве овом делатношћу. Промене се морају одвијати у смислу стварања капацитета за брзу израду и спровођење што краћих, али ефектнијих програма обука, како за своје потребе, тако и за потребе познатог послодавца.

Једино тако могу се за кратко време добити радници са одређеним компетенцијама које су потребне потенцијалним послодавцима.

Незапосленост у Јабланичком округу (као и у већини других подручја) има дугорочни карактер. Знатан број запослених, када једном остану без посла и постану незапослени, веома дуго остају у том статусу. Искуство указује на то да се могућност доласка до запошљења смањује пропорционално дужини стажа у статусу незапосленог. То директно води до дугорочног, па чак и трајног искључења са тржишта рада, а самим тим се увећава ризик од сиромаштва.

¹⁴³ Mankiw N. G., Taylor P. M., *Ekonomija*, Data Status, Beograd, 2008. god. str. 318.

¹⁴⁴ Dr Bahtijarević Š., *Menadžment ljudskih potencijala*, Golden marketing, Zagreb, 1999. god., str. 723.

¹⁴⁵ Robbins P. S., Judge A. T., *Organizacijsko ponašanje*, Mate, Zagreb, 2009. god., str. 53.

5. СИРОВИНСКА ОСНОВА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

5.1. РАЗМЕШТАЈ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ И ЊЕН ДОСАДАШЊИ РАЗВОЈ

Пољопривредна производња је једна од најстаријих делатности људског друштва, којом се и данас бави значајан део становништва. Дуго уназад она је била основно занимање људи, да би, временом, посебно током прошлог века, то место у извесној мери уступила индустрији.

Историјски посматрано, индустрија се одвојила од пољопривреде да би касније, сама пољопривреда постала део индустрије. Некада је баш пољопривреда, диктирала темпо привредног развоја и својом акумулацијом омогућавала развој индустрије, да би у једном периоду дошло до тога да у развијеним земљама индустрија буде та која повлачи пољопривреду напред, то јест индустријализира је. Садашњи ниво привредног развоја у великој мери везује развој пољопривреде за развој индустрије. Привредни развој не само да обезбеђује развој индустрије већ неминовно са собом повлачи напред и пољопривреду. „Савремени развој све више намеће земљорадничким газдинствима захтев да потребни обим продукције постигну бољим опремањем пољопривредном механизацијом.“¹⁴⁶

Иначе, пољопривреда је „привредна делатност у којој се искоришћавањем земљишта и гајењем корисних биљака и животиња добијају примарни производи

¹⁴⁶ Др Бировљев Ј., др Томић Р., *Менаџмент у пољопривреди*, Економски факултет, Суботица, 1996. год., стр. 156.

биљног и животињског порекла и врши њихова прерада у оквиру пољопривредних газдинстава ради задовољења личних и друштвених потреба.“¹⁴⁷

Пољопривредну производњу одликују бројне специфичности и условљавају да се по много чему разликује од других привредних делатности. Неке од тих карактеристика су:

- висока зависност од природних услова
- органски карактер производње
- власништво над земљом, као најбитније средство рада
- везаност развоја пољопривредне производње за друштвене и

економске факторе.

Пољопривреда у свету и код нас је доживела три велике технолошке револуције а у току је четврта.

„Основа четврте технолошке револуције јесте економичност производње. Њен смисао је у томе да се добије што већи доходак уз што мање ангажовање рада и капитала. Захтеви савременог тржишта су што већа количина понуђене робе са најмање могућим трошковима, као и доходак произвођача који ће стварати економску мотивисаност и чинити привлачним бављењем пољопривредним производњом.“¹⁴⁸

Нова технолошка револуција захтева максималну економичност употребе механизације и хемизације, прилагођавање појединих селекција биљака и стоке у одређеној клими, земљишту и рељефу. У таквим условима оптимални регионални размештај појединих производњи има изузетан значај за економичност производње и доходак произвођача. Пољопривреда има једну специфичност – она има бесплатне инвестиције и субвенције, а то јој даје природа, односно клима, ако се добро регионално размести. Рејонизација пољопривреде поставља се као услов успешног развоја појединих производњи, и добар модел за успешност на тржишту.

Регионални размештај претпоставља развијено тржиште, производно-економско и доходовно повезивање свих учесника у производњи одређених роба (хране) од примарне до финалне производње, тржишно вредновање у свим сегментима репродукционих целина (примарна производња, прерада, дорада), до потрошње. У таквим условима нема потребе да се производи сунцокрет тамо где су природни услови повољни за узгој воћа.

¹⁴⁷ Марковић П., *Аграрни развој Југославије*, Економика, Београд, 1989. год., стр. 23.

¹⁴⁸ Исто.

Налазимо се у времену када економија пословања избија у први план, а са њом и улога економских и тржишних законитости у привредном развоју и привређивању уопште. Веза пољопривредне производње и даље прераде добијених производа је битнија него икада до сада. Развој капацитета прехранбене индустрије, на темељима остварених приноса у пољопривреди, логичан је след радњи, ка добрим резултатима привредног развоја.

Аграрна структура такође има изузетан значај за адекватне резултате у пољопривредној производњи. „Под аграрном структуром подразумевају се форме власништва и владавина земљом, величина пољопривредног газдинства, величина и облик парцела и њихова просторна структура.“¹⁴⁹ У Јабланичком округу немогуће је спровести оптималну организацију пољопривредне производње, услед неадекватне величине, већине пољопривредних газдинства, а пре свега, због малих просечних величина парцела које се налазе у поседу. „Величина поседа представља значајан чинилац рационалности пољопривредне производње. Наиме, уситњен посед може умањити дејство позитивних природних и друштвених фактора пољопривредне производње. Рентабилна пољопривредна производња на уситњеним поседима захтева интензивнију обраду пољопривредног земљишта и специјализовану пољопривредну производњу (на пример производњу поврћа).“¹⁵⁰

Основа садашње поседовне структуре почиње са формирањем крајем XIX века. „Ослобађањем од Турака 1877. године и доношењем Закона о „Аграрним одношајима у новоослобођеним крајевима“ 1880. године, измењени су имовинско-правни односи и поседовна структура у Лесковачкој котлини. Обавезним откупом од читлук-сахибија сељаци су постали власници читлучког земљишта“.¹⁵¹ Постојала су правила за поделу земљишта. „Величина добијеног земљишног поседа зависила је од броја чланова домаћинства. Тако нпр. род Митића из Доњег Трњана, чија је патријархална задруга бројала 20 чланова, имао је 80 дулума (око 13 хектара) пољопривредног земљишта“.¹⁵² Поред равничарског дела Округа, који је био већ насељен, ишло се ка томе да се насели

¹⁴⁹ Јаћимовић Б., „Утицај депопулације становништва на промене аграрне структуре у Јужноморавском региону“, *Зборник радова Географског факултета*, бр. XXXII, Београд, 1989. год. стр.46.

¹⁵⁰ М. Спасојевић, „Економска географија СР Југославије“, Економски факултет, Универзитет у Нишу, 1998. год., стр.125.

¹⁵¹ Ј. Јовановић, „Из историје аграрне својине у Лесковачком Поречју“, Лесковачки зборник, књ. I, Народни музеј Лесковац, Лесковац, 1961. год., стр. 29.

¹⁵² М. Костић, Т. Трајковић, „Доње Трњане – Прилог географском проучавању специјализованих повртарских насеља“, Лесковачки зборник, књ. V, Народни музеј Лесковац, Лесковац, 1965. год. стр. 66.

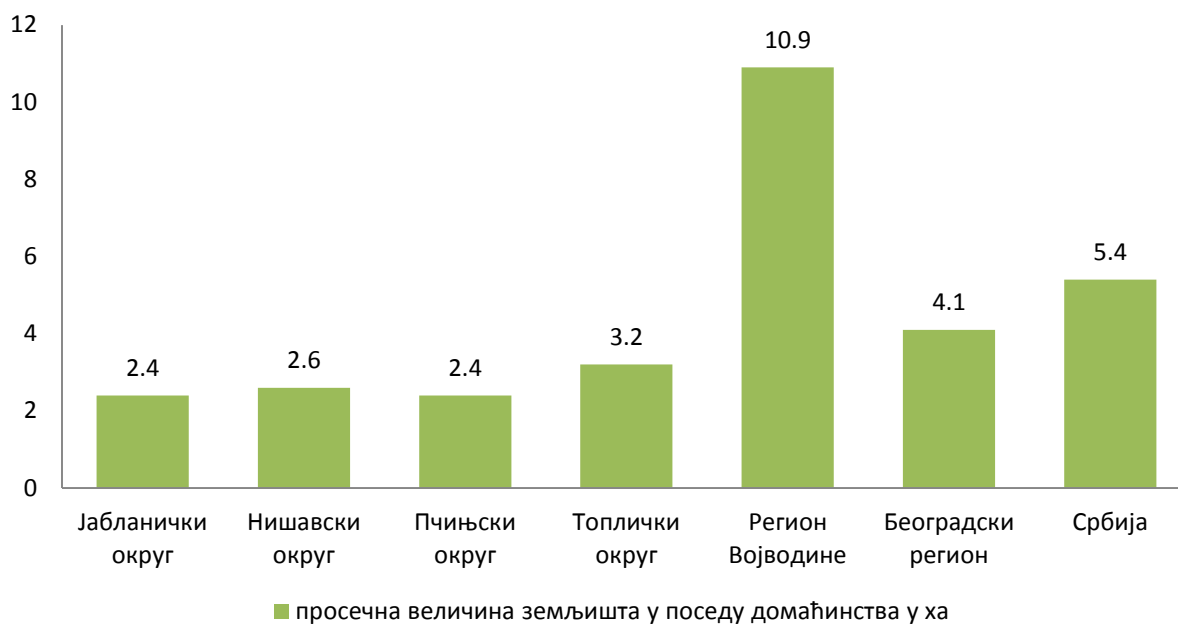
и брдско-планински део који је већином био пуст. Краљевина Србија је организовано насељавала те крајеве становништвом из Херцеговине, Црне Горе, Баната, са Власине и из околине Враћа (делова који нису у саставу Србије после Берлинског конгреса 1878. године). Резултат тога је досељавање „Враћанаца“ у Душаново, Банаћани формирају села Косанчић и Миланово,¹⁵³ а Црногорци оснивају Петровац и Обилић.

У каснијем периоду пресудан утицај на величину поседа имало је проглашење аграрне реформе и ограничење величине поседа на максимум од 10 ha обрадивог земљишта, 1953. године. Међутим, ни аграрна реформа, ни национализација, ни експропријација, као ни арондација, нису имали толико утицаја на уситњавање поседа као што има наследна деоба домаћинства. Напустило се обичајно право да земљу наслеђује онај који остаје да је обрађује већ законско, и ново обичајно право, каже да заземљу подједнако деле и они који је обрађују и они који више не живе на селу. После свих тих дељења и распарчавања, тренутно је веома мала величина земљишних поседа у Округу (графикон бр. 32). По попису пољопривреде из 2012. године, 27.920 газдинстава обрађује 65.750 ha земље. Просек је 2,4 ha по газдинству. Овако лош резултат додатно се умањује јер се просечно 16 парцела налази у власништву једног газдинства. Долази се до податка да је просечна величина парцеле око једног дулума (16 ара). „Велики број ситних парцела утиче на екстензивну примену агротехнологије, на традиционалну структуру производње, на ниске приносе и производњу.“¹⁵⁴ Величине парцела не пружају могућност за било какву економичност у производњи. Цена њихове обраде по ару земљишта је знатно већа него код већих парцела, док су приноси мањи, и то пре свега због велике количине граничног подручја (међа) који се не третирају истим интензитетом квалитета као и средишњи део, те су сразмерно томе и приноси слабији. Поред уситњености парцела, додатни проблем представља и њихова међусобна удаљеност. Све то резултира и великим процентом некористишћења пољопривредог земљишта (графикон бр. 33). Безмало 25% земљишта се не обрађује, што је знатно изнад републичког просека који је 11%.

¹⁵³ Ова два села су до данас успела да сачувају изворни начин просторног организовања и планске изградње, тако да више сличе селима из Баната неголи што имају сличности са селима у својој непосредној близини.

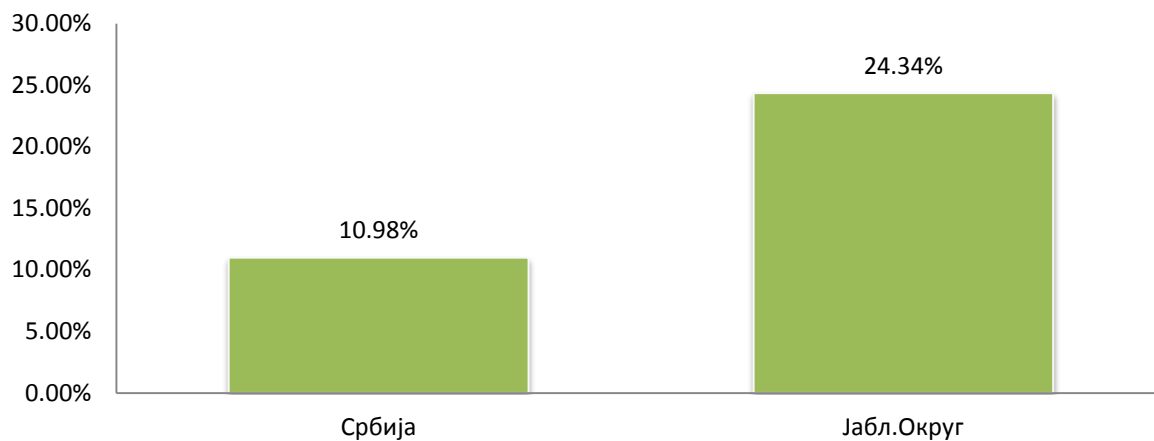
¹⁵⁴ Dr Babović J., Radojević V., *Menadžment*, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad, 2008. god., str. 113.

Графикон бр. 32: Просечна величина земљишта у поседу домаћинства у ха у Србији и појединим окрузима и регионима.

Извор: РЗС

Графикон бр. 33: Процент пољопривредног земљишта који се не обрађује у Србији и Јабланичком округу

Извор: РЗС

Морамо да поменемо и некадашњи „друштвени сектор“, који је до периода пре транзиције по величини земљишног посуда био врло моћан. Највећу површину пољопривредног земљишта је поседовало ДП „Пољопривреда“ из Лесковца, тачније 1.505 ха ораничног земљишта. Затим:

„ПИК „Пуста Река“ из Бојника располаже са 1.134 ха пољопривредног земљишта. На оранице отпада 590 ха, воћњаке 118 ха, винограде 105 ха, ливаде 25 ха и пашњаке 196 ха...

ДП „Аграр“ поседује 1.103 ha пољопривредног земљишта, од чега на оранице долази 642 ha, воћњаке 186 ha, ливаде 87 ha и пашњаке 98 ha...

Навип-ВВК „Плантаже“ располаже са 636 ha обрадивог земљишта, од чега на земљиштима под виноградом отпада 473 ha, на земљишта под воћњацима 143 ha, док оранице обухватају око 20 ha...

ДП „Поречје“–Вучје је специјализовано пољопривредно предузеће које се бави производњом и прерадом воћа и поврћа. Зато ово предузеће располаже са око 460 ha земљишта под воћњацима а само 38 ha под ораницама...

ДП „Елан“–Косанчић је друго пољопривредно предузеће у општини Бојник. У поседу овог предузећа налази се око 400 ha пољопривредног земљишта. Поред ораничних површина у власништву овог предузећа је и око 150 ha плантажних воћњака. Ово предузеће има највећу плантажу дуња у Лесковачкој котлини (34 ha).

Највеће пољопривредно предузеће у Власотиначкој општини је ДП „Подруми“–Власотинце. Специјализовано је за производњу и прераду грождја, поседује 173 ha винограда... Сем тога, ово предузеће има 28 ha воћњака, 9 ha ораница и 50 ha пашњака.“¹⁵⁵

5.1.1. Ратарска производња

На територији Јабланичког округа ратарство, поред тога што је традиционална грана пољопривреде, уједно је и најзаступљенија. „Најзначајнији производни рејон ратарских култура је везан за алувијалну раван и речне токове Ј. Мораве, Пусте реке, Јабланице, Сушице, Ветернице и Власине, као и за котлинско побрђе изграђено од језерских седимената. Продуктивно земљиште, погодан нагиб за употребу механизације у свим фазама пољопривредне производње, могућност наводњавања алувијалних равни, традиција у производњи и добра саобраћајна повезаност утицали су да овај рејон има водећу улогу у ратарској производњи.“¹⁵⁶

Ратарске културе у Округу у структури коришћеног пољопривредног земљишта по попису пољопривреде из 2012. године учествују са 60,8% од укупних површина (графикон бр. 17). Тачније, од 65.750 ha коришћеног пољопривредног земљишта, 39.996 ha је учешће ораница и башти (табела бр. 23).

¹⁵⁵ Др Шушић М., *Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини*, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, 2000. година, стр. 114.

¹⁵⁶ Исто стр. 177.

Табела бр. 23: Број пољопривредних газдинстава и структура коришћења пољопривредног земљишта у Јабланичком округу 2012. год.

	Пољопр. газдинства	Укупно ха	Оку- ћнице	Оранице и баште	Ливаде и пашњаци	Воћњаци	Вино- гради	Раса- дници
Јаб. округ	27.813	65.750	486	39.996	17.134	6.819	1.254	62
Бојник	2.680	8.133	51	5.313	2.014	697	58	0
Власотинце	4.108	6.623	54	3.753	1.686	718	411	2
Лебане	3.673	11.874	111	6.959	3.618	1.083	102	0
Лесковац	15.447	30.659	231	22.448	3.814	3.435	673	56
Медвеђа	1.651	6.266	37	1.353	4.027	841	8	0
Црна Трава	254	2.194	2	170	1.974	45	2	1

Извор: РЗС

5.1.1.1. Житарице

Житарице су процентуално најзаступљеније у структури ораничних површина у Јабланичком округу. На територији Округа по попису пољопривреде из 2012. године од 27.813 пољопривредних газдинстава, 24.002 газдинства узгаја житарице на 29.282 ха, кукуруз се гаји на 15.067 ха а пшеница на 12.897 ха (табела бр. 24). Остале врсте жита су незнатно заступљене: јечам (600 ха), овас (279 ха), раж (41 ха) и остала жита (310 ха).

Последњих деценија перманентно долази до смањења површина под житарицама. Прва смањења су забележена средином седамдесетих година, али у том периоду се почело са применом агротехничких мера које за резултат имају повећање приноса по ха, па самим тим смањења у роду није било, напротив. На мање засађеним површинама укупан принос је био већи. Изузетно велико смањење површина засејаних пшеницом и кукурузом се дешава последњих неколико година. Процентуално смањење засада од 2009. године до 2012. године је око 25%. Засејане површине под кукурузом су са 21.171 ха спале на 15.067 ха, а код пшенице тај пад је са 18.635 ха на 12.897 ха.

Табела бр. 24: Засејане површине под житарицама у Јабланичком округу 2012. год.

	Пшеница засеј. ха.	Раж засеј. ха.	Јечам засеј. ха.	Овас засеј. ха.	Кукуруз засеј. ха.	Остала жита	Укупно
Јаб. округ	12.987	41	600	279	15.067	310	29.282
Бојник	1.853	7	111	73	1.923	130	4.097
Власотинце	1.147	3	41	19	1.624	14	2.849
Лебане	2.120	7	106	65	2.941	54	5.292
Лесковац	7.476	17	320	95	8.111	99	16.118
Медвеђа	371	6	22	26	463	10	899
Црна Трава	19	1	0	1	4	4	28

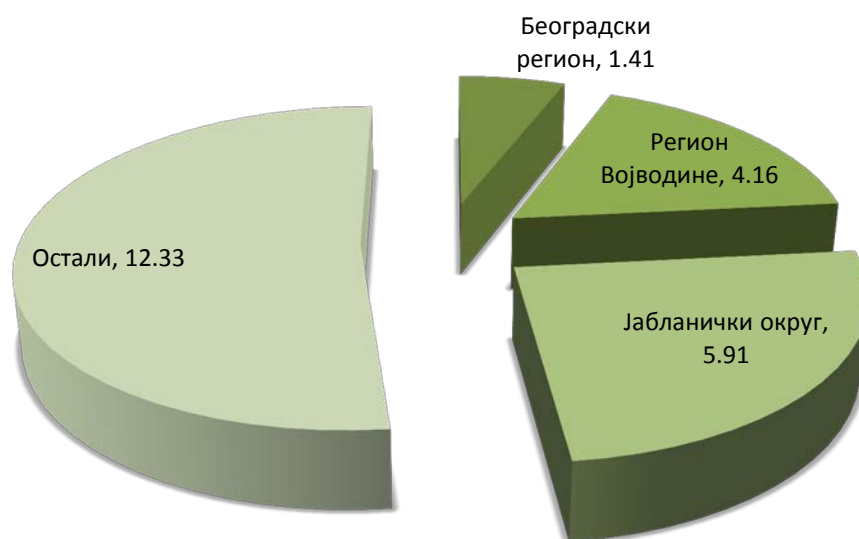
Извор: РЗС

5.1.1.2. Повртарска производња

На територији Јабланичког округа повртарска производња је заступљена на око 9.500 ха, што чини 14,5 % коришћеног пољопривредног земљишта. Повртарство представља најинтензивнији вид пољопривредне производње у Округу, са активном применом савремених агротехничких мера и употребом висококвалитетног садног материјала познатих домаћих и светских произвођача. Више од 85% површина на којима се обавља повртарска производња је под режимом наводњавања. Осим производње на отвореном пољу, на територији Јабланичког округа изузетно значајне су и површине под пластеницима. Четвртина пластеничке производње у Србији је смештена у Јабланичком округу. (графикон бр. 34). Узгој повртарских култура у заштићеним условима је резултат борбе за конкурентност и повећање продуктивности, ако се узме у обзир тренутно неповољна поседовна структура земљишта (просек 2,4 ха по газдинству). Решење за мале парцеле произвођачи траже у интензивној производњи у заштићеним условима. „Сем тога, ова грана ратарства је изразито радно интензивна, са ограниченом могућношћу примене савремене механизације, па се интензивнијом повртарском производњом баве домаћинства са већим бројем чланова. Економски најача пољопривредна домаћинства (са три и више генерација у домаћинству) имају и преко 3 ха под повртарским културама.“¹⁵⁷

¹⁵⁷ Др Шушић М., *Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини*, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, 2000. година, стр. 195.

Графикон бр. 34: Површине под пластеницима у Србији у мил. m^2

Извор: РЗС

На територији Округа из године у годину приметна је замена семенског материјала. Тежи се семенском материјалу који даје веће приносе, тако да је тренутни сортимент без мало потпуно другачији него ли што је био на крају прошлог века. Земљиште је различито, у зависности од рејона, а могућа побољшања везана су за квалитетну обраду и примену савремене механизације за одређене врсте земљишта. Површинске воде су добра основа за наводњавање, а постоји и могућност коришћења бунарске воде, као и термалних вода. Слабост ове производне гране, међутим, представља то што се вода не користи довољно и поред постојања канала и бунара. Проблем са бунарском водом је присуство гвожђа и њена ниска температура.

Носиоци производње у повртарству су мали произвођачи који добро раде, али нису сви тржишно оријентисани. Неки од њих правовремено примењују новине, али, за разлику од већих, мањи произвођачи имају проблем са пласманом робе. Застарела механизација (20-25 година), застарела технологија производње, слаба организованост произвођача како у сфери производње тако и маркетинга јесу неки од основних проблема са којим се повртари суочавају. То указује на потребу за удруживањем, чиме би произвођачи постали кредитно способни и затим улагали у унапређење пласмана робе. Такође, удруживањем би се лакше усвајале и примењивале нове технологије, уз пратећи систем едукације у производњи, то би поред осталог могло да доведе и до продаја робе ван граница, јер би се стекли услови да се понуди респектабилна количина производа. На крају, треба напоменути и да је неконтролисани увоз поврћа велика препрека за даљи развој домаћег повртарства.

У повртарској производњи постоји дуга традиција, а највећи број запослених су жене. Неопходно је успостављање едукације произвођача преко стручних служби и приватних саветодаваца који би своје услуге наплаћивали. Тренутно, на терену, продавци семенског и заштитног материјала су најчешћи едукатори.

Савремена технологија гајења поврћа захтева коришћење садног материјала врхунског квалитета. Производња расада поврћа један је од најважнијих сегмената у производњи поврћа, јер од њега зависи и успех целокупне производње. Пољопривредни произвођачи са подручја Јабланичког округа су познати и искусни повртари. На том поднебљу се повртарске културе најчешће производе у заштићеном простору (пластеници и стакленици) за рану производњу, а за касну производњу на отвореном пољу. Присутни појам „рана пролећна производња“ у стварности се променило у „касну зимску производњу“. Захваљујући напредном гајењу у заштићеном простору, и његовом осавремењавању, први повртарски производи сада већ у фебруару крећу ка тржишту. Пластеничка производња је знатно заступљенија од стакленичке. Нова генерација пластеника се умногоме разликује од претходних, који су били кратког века трајања и мањег формата. Квалитет фолије, двоструки омотач, могућност загревања простора, величина (могуће је употребљавати механизацију), вишегодишње гаранције које дају произвођачи разлози су потпуне доминације пластеника у односу на стакленике. Чак се и произвођачи цвећа све више одлучују за пластенике нове генерације него за стакленике. „Међутим, ова производња захтева доста људског рада, велика материјална улагања и укључује велике ризике, па је зато поврће типичан производ индивидуалног сектора. Она на крају резултира раном производњом, раним изласком на тржиште и значајним економским ефектима. Коришћењем домаћих и страних раних, средње раних и касних сорти поврћа високе биолошке предности, као и гајењем у заштићеном и отвореном простору, омогућена је дистрибуција на тржиште појединих врста поврћа у свежем стању током дужег временског периода.“¹⁵⁸

Јабланички округ има добре климатске услове за развој повртарства, а опасност представљају нагле осцилације температуре које доводе до појаве стреса. У превазилажењу ових проблема, значајна је примена система за наводњавање, одабир различитих сорти и врста поврћа, као и примена агротехнике. „На основу обима

¹⁵⁸ М. Спасојевић, „Економска географија СР Југославије“, Економски факултет, Универзитет у Нишу, 1998. год., стр.134.

повртарске производње, степена специјализације и начину производње могу се издвојити два рејона на територији Округа:

1. Рејон интензивне повртарске производње,
2. Рејон екстензивне повртарске производње.

Рејон интензивне повртарске производње обухвата алувијалну раван Ј. Мораве, Јабланице, Ветернице, Власине, као и алувијалну раван у доњем делу тока Сушице и Пусте реке.¹⁵⁹ Професор Шушић даље овај рејон дели на четири подрејона.

Моравско-пусторечки подрејон - који обухвата алувијалну раван доњег тока Пусте реке и Ј. Мораве кроз Јабланички округ. Производња се реализује у отвореном и заштићеном простору. Значајне површине под повртарским засадима се налазе у атарима села Г. Бријање, Д. Бријање, Међа, Кутлеш, Шарлинце, Драшковац и Брестовац.

Јабланички подрејон - који обухвата алувијалну раван средњег и доњег тока Јабланице. Повртарске културе се производе у отвореном и заштићеном простору. Значајне површине под повртарским засадима се налазе у атарима села Бошњаце, Пертате, Турековац, Г. Стопање, Д. Стопање, Винарце, Богојевце, Прибој, Залужње, Печењевце и Чекмин.

Моравско-власински подрејон - који обухвата алувијалну раван средњег тока Ј. Мораве кроз Округ и доњи ток Власине. Као и код претходна два подрејона и у овом је присутна производња повртарских култура како на отвореном тако и у заштићеном простору. Значајне површине под повртарским засадима се налазе у атарима села Стајковце, Крајинце, Велика Биљаница, Манојловце, Мрштане, Буниброд, Бадинце и Номаница.

Ветернички подрејон - који обухвата алувијалну раван средњег и доњег тока Ветернице и доњег тока Сушице. За разлику од претходних подрејона, у овом се већина повртарске производње одвија на отвореном простору, док је врло мало засада у заштићеним условима. Значајне површине под повртарским засадима се налазе у атарима села Доња Јајна, Велико Трњане, Шишинце и Стројковце.

Рејон екстензивне повртарске производње простире се изван алувијалних равних већих река и обухвата котлинско и ободно побрђе, као и брдско планински део Округа. Општине Медвеђа и Црна Трава се са својом целокупном територијом налазе у овом

¹⁵⁹ Др Шушић М., *Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини*, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, 2000. година, стр. 203.

рејону. Сем присутне, већински, екстензивне производње кромпира, на овим територијама мало је присутна производња повртарских култура, а и то се производи за задовољење сопствених потреба а врло мало вишкова се пласира на локалном тржишту.

У структури повртарске производње најзаступљеније културе су: кромпир, паприка, парадајз, купус, краставац и црни лук (табела бр. 25). Неке од култура из ове групе се гаје као међуусев или као пострни усев (краставац, купус). Услед различитих статистичких података који се јављају када су засађене површине и постигнути приноси у питању, определили смо се за податке Пољопривредне саветодавне и стручне службе у Лесковцу за 2013. године.

Кромпир спада у групу најважнијих повртарских култура. На територији Округа производња ове културе има одлике озбиљне и успешне производње за потребе националног тржишта (2.700 ha). Присутан је већи број произвођача који се бави производњом кромпира на површинама већим од 5 ha. Поред интензивног, и екстензивни начин узгоја је од посебног значаја за брдско-планинска подручија, где се кромпир гаји у плодореду са житарицама и вишегодишњим травама (приноси су знатно испод просека)

Фотографија бр. 7: Сателитски снимак повртарске производње у заштићеним условима у атару села Буниброд из 2010.година.

Фотографија бр. 8: *Савремена стакленичка производња породице Спасић из Г. Крајинца*

Приноси у зависности од врсте семена и подручја у којем се узгаја доста варирају, од 3 t/ha по ободним подручјима Округа до 25-30 t/ha у селима Моравско-пусторечког подрејона. Највеће површине под овом културом се налазе у атарима села Печењевце, Богојевце и Навалин. „Печењевачки кромпир“ је познат и прихваћен на територији целе Србије па и шире, тако да се десетак година уназад привредно-туристичка манифестација „Кромпиријада“ традиционално одржава у овом селу.

У тренутном сортименту нису присутне сорте за даљу индустријску прераду већ само конзумне. Најзастуљеније су *аризона*, *ривијера* и *бела роса*. Све мање се саде. До пре десетак година доминантне, *кондор*, *караера* и *дезире*. Док је *јерла* потпуно избачена из сортимента.

Паприка је значајна повртарска култура која се традиционално гаји на територији Округа (1.900 ha). Дуго година уназад површине под паприком су непрекидно расле и до појаве високородних домаћих и страних сорти овај крај је био познат по аутохтоним врстама као што су *лесковачка туришјара* и *лесковачка љута папричица „џинка“*. Плодови паприке се користе за свежу потрошњу, али значајни део иде у даљу прераду (кисељење, печење, замрзавање и припрема ајвара).

Произведена паприка из Округа је због доброг квалитета цењена и тражена на територији целе државе, а и шире. Паприка је једна од најпрофитабилнијих култура за

производњу у заштићеним условима, како за рану пролећну тако и за касну јесењу производњу. Поред пластеника, паприка се гаји и на отвореном пољу. Највећа количина засада се налази у Јабланичком подрејону, затим у Моравско-власинском и Моравско-пусторечком.

Произведене количине вишеструко надмашују потребе локалног тржишта, тако да се највећи део рода пласира на националном нивоу. Значај који ова култура има у Округу потврђује и традиционална привредно-туристичка манифестација „Дани паприке“ која се одржава сваке године у селу Доња Локошница. Најзаступљенија семена су *камелеон*, *бобита*, *мерак* и *каптур*. Значајно је присуство аутохтоних домаћих семена *куртовке* и *локошничке љуте*. До скоро примарне *жупска рана*, *дуга бела*, *паланачка бабура* и *слоново ува* има из године у годину све мање.

Парадајз је најчешће гајена повртарска култура у заштићеном простору у Округу, како за рану пролећну тако и за касну јесењу производњу. Поред овог, он се гаји и на отвореном пољу (1.500 ha). Приноси, у зависности од агроколошких услова, сорте, хибрида и начина производње варирају и крећу се између 30-80 t/ha. Највеће засејане површине се налазе у Јабланичком и Моравско-власинском подрејону.

Произведене количине вишеструко превазилазе потребе локалног тржишта, па је пласман већином усмерен ка националном тржишту. Карактеристично је да је производња усмерена ка конзумним врстама а да индустријских уопште нема. Ка откупу за индустријске потребе се усмерава део производње III и IV класе.

Садни материјал је и код парадајза последњих 10-20 година претрпео значајне промене. Некада доминанта сорте *хектор*, *медено срце*, *балка*, *топкапи* и *амати* више се не узгајају. Све је мање и *гардела*, *воловског срца*, *беле* и *магнуса* док су тренутно најзаступљеније *атија*, *матијас* и *пинк рок*.

Купус је повртарска култура која се последњих година све више узгаја на територији Округа (2.300 ha). Као и код других повртарских култура, производња умногоме премашује локалне потребе па се највећи део дистрибуира на националном тржишту. Производња купуса заступљена је у сва четири подрејона на територији Округа, како у заштићеним условима тако и на отвореном простору. Производи се рани пролећни, као и касни јесењи. Када је реч о сортименту, приметна је промена у односу на период од пре 10-20 година. Нова семена и адекватно третирање су вишеструко подигли приносе ове културе (иду и до 70 t/ha). Нестале су сорте *српски мелез*, *не-футошки* и *парел*. Тренутно најприхваћеније су сорте *браво*, *проктор* и *грандијер*.

Краставац се производи како у заштићеном тако и на отвореном пољу (400 ha). Креће се са раном пролећном производњом па све до касне јесење. Поред салатног производе се и корнишони који иду у даљу прераду. Сортимент је претрпео битне промене, што је директно утицало на повећање приноса коју је сада у просеку безмало 60 t/ha. Сорте *дарина* и *адријан* су тотално нестале иако су до пре 15-ак година биле најзаступљеније. Сада су њихово место заузеле *солицид*, *екрон* и *рајдер*, док су се у мањој мери задржале *едона* и *каман*.

Црни лук је још једна од култура која се производи на значајној површини (400 ha). Он се конзумира као млади лук или као зрела луковица. Присутан је подједнако у свим подрејонима на територији округа. Значајно је поменути и промене које су настале у периоду и начину вађења, као и складишћења ове културе, што је за циљ имало смањење губитка готовог производа. Када је реч о сортименту примећује се да је ово једна од ретких повртарских култура где није дошло до битних промена. У производњи најзаступљенији су *холандски жути* и *мајски сребрњак*.

Остале повртарске културе шаргарепа, пасуљ, грашак, боранија, лубеница, карфиол, празилук, бели лук и друге не учествују значајно у структури засада и приноса. Процењене површине под свим овим културама, као основним усевима, не прелазе 400 до 500 ha.

Повртарство у Округу, засађеним површинама и приносима које постиже, је релевантан производни и економски потенцијал. Произвођачи су као у ретко којој другој грани успели да прате савремене трендове у производњи и адекватном применом агротехничких мера достигну значајне резултате. Производња вишеструко премашује локалне потребе, па се усмерава ка националном тржишту. Обим производње који се дешава у заштићеним условима је вредан помена. Подаци којима располаже ПССС у Лесковцу за 2013. годину, 1.800 ha под површинама које се користе за повртарску производњу у заштићеним условима се умногоме разликују од података из пописа пољопривреде РЗС из 2012. год. Као што је већ поменуто, производња у заштићеним условима је био један од начина да се анулира неповољна поседовна структура земљишта. Вероватно је та условљеност малим земљишним површинама и разлог што је највећа количина произведеног поврћа намењена директној конзумној употреби, а мањи део даљој индустријској преради.

Табела бр. 26: Приноси одређених повртарских култура у Јабланичком округу укупно и по хектару површине у 2013. год.

	Укупно ha	Производња у t.	Принос kg по ha
Кромпир	2.700	40.500	15.000
Парадајз	1.500	67.500	45.000
Паприка	1.900	37.050	19.500
Краставац	400	23.280	58.200
Црни лук	400	12.100	30.250
Купус	2.300	112.240	48.800
Шаргарепа	80	3.840	48.000

Извор: ПССС-Лесковац

5.1.1.3. Крмно и сточно биље

Производња крмног и сточног биља на територији Јабланичког округа може се сматрати релативно незадовољавајућом. Потенцијал за повећање производње постоји и он релативно лако може бити искоришћен. Тренутно највећи значај у исхрани стоке у Јабланичком округу, иако је дошло до промене у начину узгоја, задржала је кабаста сточна храна са природних травњака и ораница под крмним биљем. Поред тога, за исхрану крупне стоке се користи и кукурузовина, као кабаста сточна храна.

Велики проблем представљају осцилације у приносима детелине и луцерке. „Основни разлог осцилација и опадања просечног приноса по јединици површине је слаба примена агротехнике, неодговарајући избор сорти и заштитних мера. Сем тога у годинама са дефицитом падавина у другој половини вегетационог периода, учешће другог и трећег откоса у укупној производњи је занемарљиво. Зато су приноси по хектару у алувијалној равни, где се наводњавају површине под овим културама, знатно већи. Тако на пример, приноси детелине у статистичким јединицама алувијалне равни прелазе 7 t/ha (статистичка јединица: Бобиште, Кумарево 7,7 t/ha; Бадинце, Номаница, Злоћудово 7.5 t/ha итд.). Насупрот томе, на плитким земљиштима планинског обода Лесковачке котлине приноси су мањи од 2 t/ha.“¹⁶⁰

¹⁶⁰Др Шушић М. *Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини*, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, 2000. година, стр. 189.

Производња сена на природним травњацима је у сталном смањењу. Највећи део површина се не третира агротехничким мерама, као што су: ђубрење, обрада, сузбијање корова и друго. „На производњу и квалитет сточне хране на природним травњацима у великој мери утиче и начин коришћења произведене хране.“¹⁶¹ Појава касног кошења ливада и коришћење пашњака без икаквог система, напасањем, доводи до појачаног размножавања коровских биљака и смањења квалитета добијене биомасе. „Повећањем приноса мелиоризацијом природних травњака, ослободио би се знатан део обрадивих површина за другу производњу.“¹⁶²

5.1.1.4. Индустијско биље

Производња индустријског биља на територији Јабланичког округа минимална је. Сем индустријске паприке, нешто мало сунцокрета, дувана и последњих година лековитог и ароматичног биља, друге производње индустријског биља нема. Разлог, свакако, лежи у великој удаљености првих прерадних капацитета. Уљара из Крушевца је осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог века имала повољне уговоре са произвођачима из Округа. Давала је квалитетан садни материјал и потребна средства за заштиту.¹⁶³ Некада традиционална и најзаступљенија култура на овим просторима, конопља, дуги низ година се уопште не сади. Потреба за њом је престала, своје место у индустријској преради је уступила вештачким материјалима, уз то су транзициона чињења довела до промене власничке структуре над фабриком за производњу ужарије, па је, после извршене приватизације, фабрика „Будућност“ из Лесковца престала са радом.

Дуван који се такође некада интензивно гајио на овом поднебљу сада се готово и не сади, а производња са двадесетак хектара под овом биљком пласира се на пијацама. Дуванске индустрије из Ниша и Врања већ неколико година немају уговоре са произвођачима у овом крају што се јавља као последица приватизације у процесу економске транзиције. Наиме, ове мултинационалне компаније Philip Morris и Britis

¹⁶¹ Поповић М., *Производња и потрошња сточне хране 1966-1981*, Југословенски преглед, бр. 6, Београд, 1986. год. стр. 309.

¹⁶² М. Спасојевић, *Економска географија СР Југославије*, Економски факултет, Универзитет у Нишу, 1998. год., стр.128.

¹⁶³ Највећа засејана површина под сунцокретом је била 1993. године и износила је 1.449 хектара. Неколико година касније, све док је уљара из Крушевца била присутна на овом терену, није падала испод 1.000 хектара. Престанак сарадње са уљаром је у исто време значио и престанак гајења ове индустријске културе.

American Tobacco, које су постале власници ових дуванских индустрија потребну сировину за свој производни процес набављају из увоза.

Индустријска паприка је врло позната и по квалитету призната далеко ван граница Округа. Она испуњава довољно услова за брендирање. Поменимо да је 15 заинтересованих произвођача ове индустријске културе из Доње Локошнице и околине, 16. 07. 2009. године, формирало удружење под називом „Удружење произвођача паприке“. По подацима самог удружења, ова индустријска култура се узгаја на 250–300 хектара на подручју неколико села која су најпознатија по тој производњи (Доња Локошница, Брејановце, Печењевце, Чекмин, Чифлук Разгојнски).

Фотографија бр. 9: Сушење индустријске паприке на традиционалан начин у селу Доња Локошница

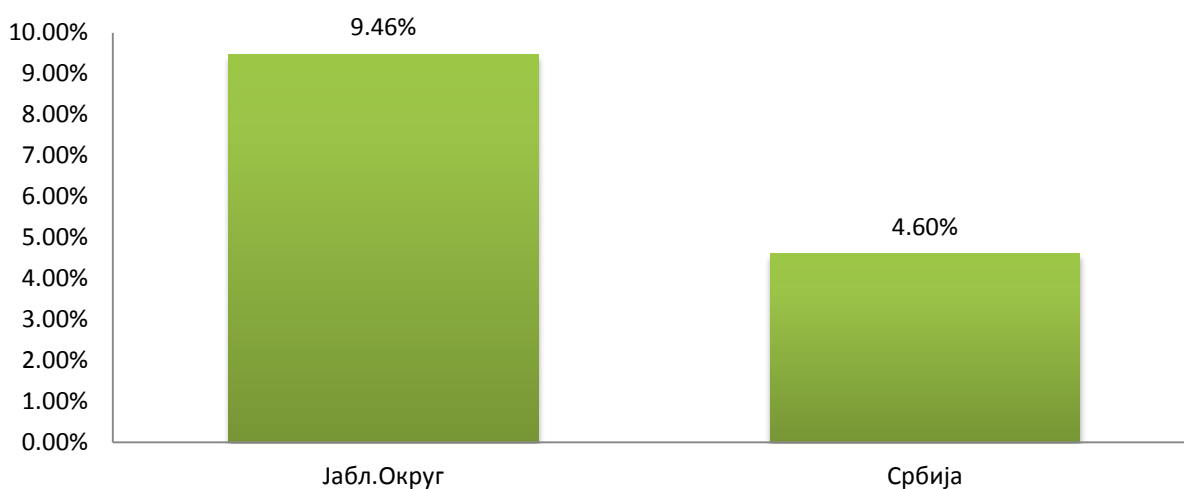
5.1.2. Воћарство

На територији Округа, по попису из 2012. године, воћњаци заузимају 6.219 ха или 9,46% коришћеног пољопривредног земљишта (графикон бр. 35), односно 7,16% пољопривредног земљишта. Под плантажним засадима је 4.347 ха, док је 2.472 ха површина од под екстензивним засадима.

Земљишни и климатски услови су повољни за узгајање великог броја воћних врста. Воћарство спада у најпродуктивније гране пољопривреде, поседује своју компаративну предност у погледу могућности узгоја воћака и на земљишту са слабијим хемијским и физичким особинама. Процене стручњака указују на то да се по

хектару земљишта може остварити и двадесет пута већа вредност производње у односу на производњу житарица. Поред горе наведеног, у пракси је ситуација нешто другачија. Остварена производња не прати адекватно повољне услове. Утицај на то сигурно има и појава киселих киша, града и пролећних мразева који наносе велику штету, али већа препрека за остварење много бољих резултата је нешто друго. Структура и површина већине засада је неповољна. Велики део у структури засада представљају стари и амортизовани засади. Мале површине воћњака такође представљају препреку.

Графикон бр. 35 : Уде површина под воћем у укупној пољопривредној површини у Србији и Јабланичком округу.

Извор: РЗС.

Битна промена у воћарској производњи у Округу настаје почетком седамдесетих година прошлог века. Наиме, тада долази до изградње прве хладњаче у Округу. У Лесковцу 1971. године почиње са радом хладњача, десетак година касније расхладни капацитети почињу са радом и у Вучју, Бојнику и Лебану. Поред хладњаче, у Вучју почиње са радом и фабрика за топлу прераду воћа, као и дестилерија. Изградња тих погона директно утиче на промене у структури воћарске производње. Промена се огледа у повећању броја стабала јабуке, вишње и крушке, као и повећању засађених површина јагодичастим воћем и прелазак са екстензивне на интензивну производњу. Упоредо са тим, нови засади плантажних воћњака имају квалитетнији сортни састав, другачији систем узгоја који се огледа у гушћој садњи, нижим облицима круне стабала, наглашеним учешћем механизације и др.

„Значај воћарске производње је вишеструк: поред обезбеђења нутриционистички високовредних прехранбених производа, воће је значајна сировина

за развој прехранбене индустрије, рационалније искоришћавање радне снаге и потенцијала брдско-планинских подручја.“¹⁶⁴

Шљива, по површини засада од 3.099 ha, као и по броју родних стабала од 1.324.000, доминантна је воћарска култура у Округу. Број стабала је до 70-их година прошлог века био знатно већи и кретао се око 2.000.000. „Опадање броја стабала детерминисано је напуштањем воћњака на ободу котлине, заменом засада шљиве другим профитабилнијим врстама воћа на котлинском побрђу, као и заменом домаћих сорти (пожегача) другим домаћим (чачанска лепотица, чачанска рана) и страним сортама (стенлеј). По броју родних стабла истичу се статистичке јединице на источном брдско-планинском ободу (статистичке јединице: Г. и Д. Ломница, Липовица, Средор, Скрапеж 36.000), јужном (статистичке јединице: Барје, Калуђерце 25.000) и југозападном ободу (статистичке јединице: Кљајић, Липовица 31.000).“¹⁶⁵

Вишња, која се узгаја на 1.739 ha, друга је по заступљености воћна култура у Јабланичком округу, али је по количини плантажних засада на првом месту. После периода одређене стагнације и запуштања одређених површина под засадом,¹⁶⁶ 2004 – 2007. године, поново долази до консолидације у узгоју ове културе. Појава нових расхладних капацитета и консолидација откупа су узроковале обнављање воћњака, па и садњу нових.

Највећи број плантажних засада вишње налази се у подручју међудолинских коса између Пусте реке и Ветернице (у непосредној близини некада моћних расхладних капацитета у Бојнику и Вучју).

Крушка, која се гаји на 532 ha, трећа је по производњи воћна култура у Јабланичком округу. Изградња фабрике за топлу прераду воћа и дестилерије у Вучју утицала је на вишеструко увећање површина плантажних засада под крушком на овом подручју. Последњих година откуп, ради даље продаје на руском тржишту, доноси добре финансијске резултате узгајивачима. Највећа концентрација плантажа су међудолинске косе са обе стране реке Ветернице (у непосредној близини Вучја). Међу сортама крушке доминантно је учешће виљамовке. Заслуга за то припада некадашњем

¹⁶⁴ Група аутора, *Економика пољопривреде*, Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет, Београд, 2011. год. стр. 399.

¹⁶⁵ Др Шушић М., *Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини*, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, 2000. година, стр. 210.

¹⁶⁶ Тај период карактерише пропадање хладњача у друштвеном власништву, неорганизован откуп, изузетне осцилације цена у трајању откупне сезоне (8-40 динара), повлачење откупљивача пре завршетка откупа, неплаћање преузете робе, што је резултирало напуштањем узгоја на великим површинама.

гиганту прехранбене индустрије, ДП „Поречје“ из Вучја. Подела квалитетног садног материјала заинтересованим произвођачима почела је још седамдесетих година прошлог века. Почетни садни материјал је унапређиван, и сада је већ четврта генерација тог почетног садног материјала у засађивању.

Табела бр. 27: Род неких врста воћа у Јабланичком округу и просек по родном стаблу и хектару обраног рода у 2012. год.

	Број родних стабла	Укупно ha	По једном стаблу у kg	Производња у t
Шљива	1.324.000	3.099	23	30.045
Јабука	310.730	530	19	5.904
Крушка	412.225	532	15	6.183
Вишња	1.463.495	1.739	10	10.463

Извор: РЗС и ПССС-Лесковац

Јабука, са површином од 530 ha, четврта је по засађеној површини воћна култура на територији Јабланичког округа. Код узгоја јабука дошло је до битних промена, пре свега узрокованих девастацијом друштвених предузећа из сектора аграра. Изузетно квалитетни засади под јабукама су се налазили у власништву тих предузећа.

Највећа концентрација плантажних засада под јабуком је концентрисана на благим падинама међудолинских коса између Ветернице, Сушице, Јабланице и Пусте реке. Сортимент јабука је доста измењен увођењем у производњу високородних страних сорти: ајдаред, јонаголд, златни делишес и црвени делишес. Код екстензивних воћњака, велике старости, задржане су старе аутохтоне сорте, највећи број њих се налази у брдско-планинском делу Округа.

5.1.3. Јагодичасто воће

Производња јагодичастиг воћа у Округу је у овом веку претрпела одређене промене. Ту, пре свега, мислимо на смањивање површина под засадом јагоде са упоредни повећањем површина под малином.

Малина је у 2013. години, по подацима ПССС Лесковац, са засађеном површином од 267 ha најзаступљенија култура јагодичастиг воћа у Округу. Повољна откупна цена коју су плаћале хладњаче неколико година уназад, довела је до

планирања нових засада на терену. Може се очекивати да ће засади под овом културом ускоро премашити 400 ha. Најзаступљенија сорта је *виламет* која, иако је једнородна, има дугачак период зрења (20-30 дана). Много мање има *микер* сорте, коју карактеришу крупни плодови, па се пласира чешће за конзумну потрошњу него ли што се даје у откуп хладњачама. Најмлађи засади који су подигнути или они који се тек формирају су под *полком* и *поланом*. Ове две сорте су ремонтантне, имају род у дугом периоду, тако да током целог лета траје берба.

Највеће површине под засадом малине се налазе у атарима села Бабичко, Црковница и Голема Њива. Род углавном откупљују хладњаче које малину даље извозе, а мањи део се продаје на локалном тржишту.

Јагода на овом подручју почиње да се интензивније гаји седамдесетих година прошлог века, када се пуштају у погон прве хладњаче. На почетку тог периода, 1971. године, под засадом јагоде је било само 122 ха. Највеће засађене површине су биле 956 ha у 1991. години да би већ у 1995. години спале на 525 ha а 2013. године свега 250 ha. Најзаступљенија сорта је *зенга зенгана* коју хладњаче откупљују ради даље индустријске прераде. Као конзумна врста, у мањој мери, сади се *мармолада* коју карактеришу крупни плодови. Највеће површине под засадом овог воћа се налазе у атарима села Душаново, Подримце и Миланово. У селу Душанову се традиционално одржава привредно-туристичка манифестација „Јагодијада“.

Купина, се по подацима из 2013. године, узгаја на 64 ха. Најзаступљенија сорта је *торх фри*, а у мањој мери *лок нес* и *чачанска бестрна*. Нестабилна откупна цена је проузроковала смањење засада под овом културом и лошу перспективу када је увећање тренутно засађених површина у питању. Највеће засађене површине се налазе, као и код малине, у атарима села Бабичко, Црковница и Голема Њива.

5.1.4. Виноградарство

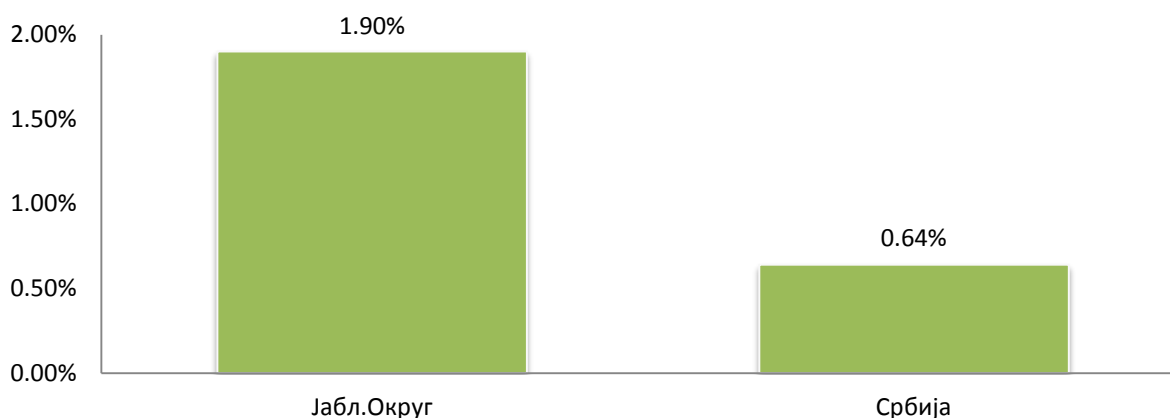
Виноградарство је традиционална¹⁶⁷ пољопривредна грана у већем делу Јабланичког округа (ту не спадају подручја општина Медвеђа и Црна Трава). Битне промене у виноградарству овог краја су се десиле шездесетих година прошлог века, када почиње дизање плантажних засада са квалитетнијим стоним и винским сортама

¹⁶⁷ Најновија археолошка истраживања су открила трагове узгоја винове лозе на подручју византијског насеља Царичин град из VI века. Доказа за континуитет узгоја још увек нема.

грожђа, као што су: хамбург, афусали, гаме, црни бургундац и друге (графикон бр. 36). Негде у то време почиње и флаширање вина у Власотиначком подруму.

„Винова лоза као термофилна култура осетљива је на позне мразеве и слану па се гаји изван алувијалне равни река. Међутим, села алувијалне равни, чији атари местимично обухватају међудолинске косе и ободно побрђе имају на њима веће или мање површине под виноградима. Насупрот томе нека села алувијалне равни Ј. Мораве и доњег тока Ветернице имају симболичне површине под виноградима (нпр. статистичке јединице: Бобиште, Кумарево, Богојевце, Навалин итд.). Виногради у Лесковачкој котлини просторно су везани за побрђе на источном и југоисточном ободу и међудолинске косе између Ветернице и Пусте реке. Благи нагиби страна, добра експонираност, смањена опасност од мразева и повољна физичко-хемијска својства земљишта (доминантност гајњаче) омогућавају интензивну виноградарску производњу.“¹⁶⁸

Графикон бр. 36: Процентуални приказ површина под виномом лозом у Србији и Јабланичком округу.

Извор: РЗС

На територији Јабланичког округа се налази Лесковачки виноградарски рејон који чине четири виногорја: Власотиначко, Винарачко, Бабичко и Пусторечко.

- Власотиначко виногорје обухвата благо заталасано побрђе између Власине, Козарачке реке и Јужне Мораве и побрђе са леве стране Власине, између Стајковца на западу и Крушевице на истоку. Некада доминантне сорте прокупац и пловдина уступиле су место сортама за производњу квалитетних белих и црних вина: италијански ризлинг, рајнски ризлинг, гаме и црни бургундац.

¹⁶⁸ Др Шушић М., *Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини*, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, 2000. година, стр. 214.

Табела бр. 28: Род грозђа у Јабланичком округу укупно, по хектару и по родном чокоту у 2012. год.

	Површина у ha	Број родних чокота	Укупно род у t	Род по једном чокоту
Јаб. округ	1.466	5.724.689	10.395	1,8
Бојник	194	641.949	973	1,5
Власотинце	474	1.897.960	3.421	1,8
Лебане	118	471.960	594	1,6
Лесковац	670	2.681.040	5.362	2
Медвеђа	8	25.680	35	1,4
Црна Трава	2	6.100	10	1,6

Извор: РЗС и ПССС-Лесковац

На територији Округа, у овом виногорју се налази највећи број винограда.

На територији од 446 ha под засадима винове лозе 2.595 пољопривредних газдинстава има винограде. Просечна величина винограда је 17,2 ара.

- Винарачко виногорје се простире на побрђу у централном и југозападном делу Округа. По броју винограда оно је највеће, тачније 2.092 газдинства има своје засаде на 398 ha земљишта. Просечна величина винограда је 19 ари.

- Бабички виноградарски рејон обухвата ободно побрђе у језерским седиментима са десне стране Јужне Мораве. Последњих година се тек почело са променом сортимента винове лозе и заменом, на овом рејону, још увек доминантних прокупца и пловдине. Укупна површина од 195,75 ha под виноградима у поседу је 1.571 газдинства.¹⁶⁹ Просечна величина винограда је 12,5 ари.

- Пусторечко виногорје обухвата побрђа са десне и леве стране тока Пусте реке. По површини засада од 78 ha, коју чине 711 индивидуалних газдинстава, оно је најмање виногорје на територији Округа. Просечна величина винограда је 10,9 ари.

Треба поменути и појас између Рударске чуке и Грабовничког рида и Рудара и Велике Грабовнице. На тим подручјима се, такође, налазе површине под виноградима.

Као карактеристике треба издвојити мале просечне величине винограда али велику заступљеност винских сорти грозђа која достиже 90% у укупном засаду.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Део ових засада се налази ван граница Округа. Бабичко виногорје по РЗС припада Лесковачком виноградарском рејону, али део засада се налази на територији Нишког округа.

¹⁷⁰ Др Иванишевић Д., др Кораћ Н., *Попис пољопривреде 2012. год. Виноградарски атлас*, РЗС, Београд, 2015. год., стр. 141.

На подручју Округа послују три регистроване винарије: „Стари дани“, „Филипајац“ и „Ћирковић“.

Винарија „Стари дани“ је регистрована 2008. године у Лесковцу, али већ 2009. године своје седиште сели у Раковац поред Бујановца. На територији Округа има сопствених 13 ha под засадима винове лозе у катастарској општини Живково, и 30 ha под закупом дела бившег винограда „Плантаже“. Све ове површине се налазе у Винарачком виногорју. Капацитети прераде су 50 t грожђа или 30.000 литара вина. Производи Црвена вина „Дерт“ (купажа: кабарне совињон и мерлот) и „Басма“ (црни бургундац). Бела вина „Абер“ (совињон бланк) и „Алал“ (шардоне), као и розе „Калабалак“ (црни бургундац). Вина „Дерт“ и „Алал“ се налазе у поступку заштите географског порекла.

Винарија „Филипајац“, смештена у Власотинцу, почела је са званичним радом 2012. године и поседује капацитете прераде 20 t грожђа и производње 12.000 литара вина. У свом поседу има свега 0,8 ha засада под виновом лозом. Грожђе за своју производњу набавља са подручја Власотиначког виногорја. Производи црвено вино „Агнино“ (купажа: франковке, гамеа и кабарне совињона), „Драгино“ (купажа: франковка, прокупац и гаме), розе „Босино“ (купажа: франковка, гаме, кабарне совињон и совињон бланк), бела вина „Кристино“ (купажа: совињон бланк и шардоне) и „Донино“ (купажа: совињон бланк, жупљанка и ризлинг).

Винарија „Ћирковић“ из Козара је регистрована 2011. године и поседује прерадне капацитете за 20 t грожђа и производњу 15.000 литара вина. Поседује скромних 0,3 ha под сопственим засадом винове лозе док остатак грожђа за производњу набавља на територији Власотиначког виногорја. Највећи део производње, 70% је бело вино „Совињон бланк“. Производе и „Розе“ (купажа: франковка, пловдина, прокупац, гаме и вранац) као и „Црвено“ (купажа: франковке, гамеа и прокупац).

5.1.5. Сточарска производња

„Сточарство представља другу грану пољопривреде која се тесно наслања на биљну производњу. Зато је развој ове пољопривредне гране детерминисан квалитетом и продукцијом биомасе са природних травњака, с једне стране, и производњом сточне хране са ораница, с друге стране. Сем тога, на карактер и обим сточарске производње

велики утицај имају друштвени услови и кретања (квалитет радне снаге, величина поседа, тржиште итд.).“¹⁷¹

У периоду који је дуго за нама, у првој половини XX века, сточарство у Округу се везивало пре свега за коришћење природних травњака, када су говедарство и овчарство у питању, а шумске површине су биле основа исхране за свињогојство. Брдске ливаде и пашњаци, долинске ливаде, планински пашњаци антропогеног порекла на планинском ободу коришћени су за испашу говеда, оваца и бивола (којих сада на територији Округа више нема). Храстове шуме су биле основа за прехрану свиња у том периоду. Испаша на ливадама и пашњацима би се најчешће дешавала после првог откоса са тих површина. За исхрану стоке у зимском периоду коришћење зоба, јечма, ражи и кукуруза, као сточне хране са ораница, било је сведено на минимум. Исхрана стоке у зимском периоду је, пре других, била усмерена на сено, лисник и жир.

Период после Другог светског рата карактеришу квантитативне и квалитативне промене у сточарству Јабланичког округа. Долази до битних бројчаних разлика у појединим сточарским гранама. Изразити пад броја грла се јавља у овчарству, а пораст у живинарству. Гајење бивола, као сточарска грана, потпуно је изумрло, а по попису стоке из 1949. године, на територији лесковачког среза било је 3.078 бивола. Потреба за њима, преваходно као средства за вучу и превоз терета, нестала је. У говедарству видно опада број грла, пре свега радне стоке неголи друге.

Квалитативне промене, пре свега, дају резултате у начину гајења стоке и измени расног састава. Последње деценије карактерише прелаз са екстензивног на интензивни начин гајења стоке. Број условних грла стоке¹⁷² по пољопривредном газдинству у округу можемо сматрати неуједначеним (табела бр. 29).

Подручја алувијалне равни река и нижи котлински обод везују се за интензивнији начин гајења стоке. Долази и до промена у начину исхране стоке, па се повећавају површине под сточним крмним биљем. У исхрану стоке почиње да се користи највећи део произведеног кукуруза, јечма, ражи и овса.

¹⁷¹ Др Шушић М., *Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини*, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Институт за географију, 2000. година, стр. 216.

¹⁷² Условно грло, стандардна је обрачунска јединица којом се број грла различитих врста и категорија своди на упоредну вредност. Коефицијент који се користи за израчунавање условног грла у Србији примењује се и у ЕУ.

Табела бр. 29: Условна грла стоке по броју и пољопривредним газдинствима у Јабланичком округу 2012. год.

	Газдинства	Условна грла стоке	4 и мање	5 - 9 грла	10-14 грла	15-19 грла	20-49 грла	50-99 грла	100-499 грла	500 и више грла
Јаб. округ	27.920	48.005	26.081	1.466	197	74	85	14	2	1
Бојник	2.698	6.123	2.461	174	33	11	16	0	2	1
Власотинце	4.130	5.019	4.009	99	13	5	3	1	0	0
Лебане	3.660	7.268	3.244	363	44	5	3	1	0	0
Лесковац	15.507	23.987	14.658	673	80	36	50	10	0	0
Медвеђа	1.654	3.107	1.464	152	25	8	5	0	0	0
Црна Трава	255	501	245	5	2	0	1	2	0	0

Извор: РЗС

Промене су уследиле и у измени расног састава стоке, али не у потпуности. На подручју Округа и даље су најзаступљеније расе настале укрштањем домаћих и страних пасмина. Још увек је недовољно присуство високопродуктивне стране расе стоке. Напоменимо да је у живинарству дошло до комплетне замене расног састава, и код интензивног узгоја чувају се најпродуктивније расе.

5.1.5.1. Говедарство

Свакако, најбитнија грана сточарске производње је говедарство. Њен значај и потреба наступају из два основна разлога – као извор месне и млечне сировине неопходне за прехрану становништва. Као што смо већ рекли, потреба говеда за вучом и превозом је нестала. У периоду друге половине XX века долази до битне промене расног састава, промена исхране и начина чувања у говедарству. Приметан је пад броја грла, али појава квалитетнијег расног састава надомештава то, макар када је у питању количина добијеног млека. Почетак вештачког осемењивања на овом терену се везује за 1957. годину, када се на подручју лесковачког среза званично осеменило 947 плоткиња. Тај број се из године у годину повећава, тако да 1962. године достиже 5.133 осемењених плоткиња.¹⁷³ После осцилација у прихватању овог правца, резултати узгајивача са оплемењеним сортним материјалом дефинитивно се намећу и ова мера

¹⁷³ Др Тодоровић Д., *Пољопривреда Лесковца и околине 1878-2012*, Филекс, 2013. год., стр. 88.

постаје редовна у репродукцији. Некада најзаступљенија раса говеда у овом крају, буша, постаје реткост (табела бр. 30).

Табела бр. 30: Број и расе говеда у Јабланичком округу у 2012. год.

	Буша	Heleford	Holstein Friesian	Montafonska	Сименталац	Мешана раса	Укупно
Бојник	23	25	161	5	1.277	868	2.359
Власотинце	10	1	37	1	1.834	130	2.013
Лебане	0	2	105	0	4.841	148	5.096
Лесковац	30	43	440	13	10.874	1.647	13.047
Медвеђа	0	0	9	15	1.743	21	1.788
Црна Трава	34	0	0	0	66	61	161
Јаб. округ	97	71	752	34	20.635	2.875	24.464

Извор: Републичка ветеринарска инспекција

Поред тога што је, без мало, дошло до комплетне промене расног састава, то је и даље далеко од квалитета и количине приноса који се може остварити у говедарству. Побољшања у даљој промени расног састава пре свега треба да иду у правцу побољшања млечности кржава. Количина млека коју у просеку дају кржаве на територији Округа је знатно испод републичког просека.

Од већих производних капацитета из предтранзиционог периода треба истаћи фарму за тов јунади у Пертату која је пословала у оквиру комбината „8. новембар“ из Лебана. Фарма је пуштена у рад 1987. године, и била је грађена по тада потребним стручним нормативима са неопходно потребним пратећим објектима за рад. Капацитет фарме од 1.700 грла у турнусу никада није остварен, највише се стизало до 1.300 грла у турнусу. Пласман није био споран, део је ишао ка извозу (Грчка, Италија), а део је био пласиран „Месокомбинату“ из Лесковца. У склопу фарме налазила су се, између осталих, и 10 сило-тренчева, капацитета 50 вагона силаже, као и мешаона за концентровану храну и много других пратећих објеката. „Фарма је пројектована и урађена са решеткастим подом, није коришћена простирка већ је прикупљан течни стајњак; затим изграђен је систем за изјубривање са посебним објектом за сепарацију чврстог дела и осоке.“¹⁷⁴ Сада је све то уништено и запуштено, као резултат још једне од спорних приватизација учињених 2003. године, која се завршила раскидом уговора 2006. године, а касније стечајем уведеним 2011. године (фотографија бр. 10).

¹⁷⁴ Др Тодоровић Д., *Пољопривреда Лесковца и околине 1878-2012*, Филекс, 2013. год., стр. 101.

Фотографија бр. 10: *Фарма за тов јунади у Пертату након трнзиције.*

5.1.5.2. Свињарство

Носилац свињарства на подручју Јабланичког округа је дуго година била фарма свиња „Репроцентар“ (задње име које је носила) у Турековцу. Капацитет фарме је био 20.800 товних грла у турнусу, 1.200 свиња прасиља и 9.500 прасића. Напоменимо да је дански ландрас био најзаступљенија раса у узгоју фарме. Седамдесетих и осамдесетих година, захваљујући расном саставу на фарми, долази до промене у расном саставу свиња и у лесковачкој, лебанској и бојничкој општини. Најчешће се користио назив полуландрас када се говорило о раси свиња. Проблеми у раду настају 90-их година прошлог века. „Посртање фарме и предузећа настављено је негде до почетка овог века, а онда је, уз сталне проблеме и промене, у предузећу 2002. године фарма дефинитивно расформирана, уништена и затворена. Пре би се могло рећи да је фарма свиња, ликвидирана, што се стоке и сточарства тиче. Сада и уназад неколико година, фарма је пренамењена у азил за псе.“¹⁷⁵

¹⁷⁵ Др Тодоровић Д., *Пољопривреда Лесковца и околине 1878-2012*, Филекс, 2013. год., стр. 98.

Фотографија бр. 11: Некада фарма „Репроцентар“ а након транзиције, – азил за псе

Чувањем свиња у Округу се бави 16.632 газдинства (табела бр. 31). Од расног састава на терену најзаступљенији је ландрас, затим јоркшир и пијатрен, као и дурок, али у незнатним количинама. Нажалост, још увек има моравке, која успева да опстане, иако је проценат масти које даје у односу на месо већи.

Табела бр. 31: Број свиња по општинама Јабланичког округа за 2012. год.

	Пољ. газдинства	Број свиња
Јаб. округ	16.632	62.251
Бојник	1.586	7.081
Власотинце	2.391	7.034
Лебане	2.120	9.115
Лесковац	9.664	35.841
Медвеђа	789	3.038
Црна Трава	82	142

Извор: Републичка ветеринарска инспекција

Приметно је повлачење пијатрена, пошто се показао „нежан“. Последњих година вештачко осемењивање постаје већинско, и битно се поправио расни састав набоље.

5.1.5.3. Овчарство

Овчарство после дуго година стагнације почиње да се јавља у брдско-планинским областима (Црна Трава, Медвеђа, Бојник). Одређене субвенције су поново пробудиле ову некада јаку грану. Приметно је да је то несразмерно мало у односу на потенцијал који постоји у природним условима на ободним деловима Округа (табела бр. 32).

Табела бр. 32: Број оваца по општинама Јабланичког округа за 2012. год.

	Пољоп. газдинства	Број оваца
Јаб. Округ	936	15.789
Бојник	146	3.573
Власотинце	246	2.045
Лебане	75	1.451
Лесковац	219	3.900
Медвеђа	200	3.532
Црна Трава	50	1.288

Извор: РЗС

5.1.5.4. Живинарство

Транзициони процеси и монополско понашање почетком овог века неколико произвођача, у спреси са великим трговинским ланцима, довели су до затварања многих фарми на територији Округа. Најупечатљивији је пример пропадања фарме „Елан“ Косанчић, некада највеће живинарске фарме у Округу. Капацитет фарме је био 200.000 кока носиља, тржишту се годишње испоручивало 45 милиона конзумних јаја. Високорасни састав јата је био сачињен од: холандског хисекса, немачког ломана и америчког харлеума. Фарма је била једна од већих у Србији и остваривала је носивости од 85%. У процесу транзиције њу је закупио „Крмиво-Продукт“ из Сурчина, тада неприкосновени лидер живинарства у Србији. Почиње се са смањењем капацитета, а на крају 2009. године фарма се затвара.

По попису пољопривреде из 2012. године, на територији Округа је регистровано 441.464 кокоши (табела бр. 33). Тренутно по подацима ПССС Лесковац највеће фарме кока носиља у Округу су: фарма „Кокода“ власника Воје Цакића из Лапотинца (општина Бојник), са око 40.000 кока носиља, фарма Драгана Рајковића из Стубле (општина Бојник) са око 7.000 кока носиља, фарма Зорана Милошевић из села Доње Бријање (општина Лесковац) са 3.000 кока носиља и још неколико њих које имају капацитете веће од 1.500 кока носиља. Приметан је појачан број кокоши у општини Бојник, где се налазе и највеће фарме.

Када је у питању остала живина, ту су резултати без неког битног значаја (табела бр. 33).

Табела бр. 33: Број и врста живине по општинама Јабланичког округа 2012. год.

	Кокоши	Ћурке	Патке	Гуске	Остала живина
Јаб. округ	441.464	5.738	2.990	1.265	3.549
Бојнок	118.445	1.749	709	321	792
Власотинце	56.658	475	300	89	248
Лебане	46.655	1.169	438	242	353
Лесковац	198.299	1.790	1.393	529	1.904
Медвеђа	18.500	508	91	84	249
Црна Трава	4.907	47	59	0	3

Извор: РЗС

5.1.6. Органска производња

На територији Округа, закључно са 2013. годином, једини органски сертификовани производ је „Органски ајвар“, произвођача „Стреле-Кљајић“. Али, битно је напоменути да сировину, то јест паприку за тај производ набавља ван територије Округа, тачније довози је из Војводине. Непостојање сертификованих површина за производњу органске хране можемо тражити у више праваца. Разговор са потенцијално заинтересованим произвођачима наводи на закључак да су основне препреке:

- Дуг период конверзије земљишта (најмање три године),

- Непостојање гарантованог дистрибутивног ланца како за инпуте тако и за аутпуте
- Недостатак инвестиција
- Недовољно практичног знања и вештина за тај вид производње
- Незаинтересованост локалних, регионалних и републичких органа и институција за помоћ.

Све горе наведено представља проблем због којег нема ни сертификованих органских произвођача на терену Округа. Потребно је рећи да ситуација у органској производњи на територији Србије није значајно боља. У 2012. години било је регистровано само 317 сертификованих органских произвођача, од тога 275 у биљној, а свега 42 у анималној производњи. Површине на којима се користе мере органске производње су 6.237 ha, где је 2.602 ha сертификовано а 3.635 ha се налази у процесу конверзије земљишта из конвенцијалне у органску производњу. Када је анимална производња у питању, резултати су такође скромни, свега 3.320 оваца, 746 говеда и 1.053 кошница пчела је сертификовано.

Помак у органској производњи на територији Јабланичког округа може се очекивати у скоријој будућности. Заслуге за то ће понети Центар за развој Јабланичког и Пчињског округа, као носилац, и аустријска развојна агенција, као финансијер пројекта „Подршка производњи органске хране на југу Србије“. Наиме, седам заинтересованих произвођача са овог подручја је прошло обуку за производњу и пласман органске хране и добило финансијску и логистичку подршку у процесу конверзије и сертификације. Охрабрујућа је заинтересованост страних агенција али и приметна је индиферентност домаћих надлежних институција за развој овог вида производње.

5.2. Сировински потенцијал пољопривредне производње

Квалитет земљишта и климатски услови ималу велики значај за квалитет производа биљне производње. Продуктивност која се постиже по хектару засејаних култура најчешће није задовољавајућа. Узгој поврћа у заштићеним условима карактерише се као конкурентан када је национално тржиште у питању, али не и када бисмо то упоредили са неким пољопривредним регионима ван националних граница. Код воћарства продуктивност је проблематична у поређењу и са неким регионима

унутар националног тржишта, а далеко је од резултата који се постижу у развијеним воћарским регијама у Европи. Приметан је и недостатак развијене корелације произвођач – други делови вредносног ланца. Постоји потреба увећања продуктивности у свим гранама биљне производње, као и побољшање сарадње како између самих произвођача тако и са прерађивачима и извозницима. Један од пожељних праваца је и увођење новог сортимента, како у повртарству тако и у воћарству. Тренутни сортимент је усмерен ка производњи конзумних врста, док је врло мало или у неким областима уопште не постоје производи за даљу индустријску прераду. Приметно је и да производња за конзумну употребу није усмерена ка оним врстама које имају дужи век трајања и као такве могу да издрже дужи транспортни циклус, што представља проблем када је извоз у питању. У производњи постоји потреба за едукацијом у свим сегментима, од одабира сорти за сађење, ђубрења, наводњавања, обраде након бербе, сортирања, складиштења, транспорта али и о контроли квалитета и безбедности произведене хране. Избор сорти је врло важан како би се предупредили губици због избора оних које не дају адекватне резултате или лакше оболевају и захтевају већу употребу заштитних хемијских супстанци. Исправним одабиром повећавају се квалитет и продуктивност.

Пут који води ка повећању прихода и запослености у сектору производње воћа и поврћа је повећање приноса и квалитета самих производа, што би проузроковало и повећање саме конкурентности на тржишту. Не мањи значај има и учешће самог произвођача у вредносном ланцу производње. Врло често су пословни односи произвођача и трговаца или извозника оптерећени неповерењем и условљавањем. Последица тога су нестабилне цене иако увек не постоје тржишно оправдани разлози за то. Често пољопривредници продају своје производе прерађивачима или посредницима на дан саме бербе и због не постојања смештајних капацитета и немогућности да их унајме произвођачи често не могу да остваре добру цену већ су принуђени да прихвате ону која им се тог дана нуди. Могуће решење за такве проблеме је изградња нових смештајних капацитета или и формирање дистрибутивних центара. Не мање значајна би била улагања у рехабилитацију постојећих воћњака или нових плантажних засада, повећање производње поврћа у заштићеним условима, инвестирање у механизацију и наводњавање, као и у опрему за калибрацију и паковање.

Резултати који се постижу у производњи воћа и поврћа далеко надмашују локалне потребе и треба их позитивно посматрати у перспективи даљег развоја прехранбене индустрије. Инвестирање у прерађивачке погоне воћа и поврћа на територији Јабланичког округа је пожељан правац за његов даљи привредни развој.

Сточарска производња на територији Округа је далеко од конкурентне у националном оквиру, јер не задовољава ни потребе становништва на подручју самог Округа. Квалитативне промене које се огледају у измени расног састава и начину гајења стоке су допринеле интензивном начину узгоја. С друге стране, квантитативне промене огледају се у континуираном смањењу броја грла говеда и свиња, као и изразитом опадању броја оваца. Са тржишно оријентисаном сточарском производњом у природним условима могуће је подмиривати потребе локалног становништва и део вишкова пласирати на национално тржиште.

5.3. СТРУКТУРА, ВЕЛИЧИНА И ЛОКАЦИЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ У ЈАБЛАНИЧКОМ ОКРУГУ

Највећи део капацитета прехранбене индустрије Јабланичког округа је концентрисан у раније изграђеним фабричким погонима некадашњих гиганата ове индустрије. „Поречје“ из Вучја, „Месокомбинат“ Лесковац, „Уми-Пек“ Лесковац и „Млекара“ Лесковац су, понаособ, у својој бранши били лидери производње у Округу. Неповољна привредна и друштвена дешавања, као и транзиција, умногоме су променили индустријску слику Округа последњих двадесетак година. После извршених приватизација „Млекара“ и „Месокомбинат“ раде, док су „Уми-Пек“ и „Поречје“ тренутно у стечају. Постоји наговештај нових приватизација ова два предузећа и покретање производње у њима.

Позитивна кретања у транзиционом циклусу су настала као резултат изградње нових капацитета прехранбене индустрије. Многа новоотворена предузећа су успела да својим резултатима утичу на укупне резултате производње на нивоу Округа.

За потребе ове дисертације, урадили смо анализу релевантних произвођача из следећих грана прехранбене индустрије у Јабланичком округу: прерада млека, прерада меса, прерада воћа и поврћа и млинско-пекарска грана.

5.3.1. Индустрија прераде млека

Прерада млека је први крак прехранбене индустрије, који се наслања на сточарство, као своју сировинску основу. Начин коришћења и прераде млека може да буде значајан показатељ развоја и организације млекарско-сточарске привреде на неком подручју.

Приватизација лесковачке млекарне може се сматрати једном од успешно спроведених приватизација индустријских предузећа на територији Јабланичког округа. После извршеног процеса приватизације, АД „Млекарна“ Лесковац модернизује своју производњу и набавља нове машине и уређаје, што за резултат има повећање обима производње и повећање асортимана готових производа. Тренутни производни програм чине: пастеризовано млеко, јогурт, павлака, кисело млеко, полутврди сиреви и млечни намази (табела бр. 34). Очекује се пуштање линије за производњу чоколада и сладоледа.

Друга по производњи млекарна у Округу је Млекарна „Гложане“ из Гложана. Ова, прва приватна млекарна на територији Округа, је почела са радом септембра месеца 1992. године. Основни производи су пастеризовано млеко, ферментисани производи и тврди и полутврди сиреви. Потребна сировина се набавља на територији Округа, где се и највећи део производње пласира, док се један део произведених производа продаје на тржиштима суседних округа (Пчињски, Топлички; Пиротски и Нишавски).

Млекарне „Петровић“ из Доњег Крајинца и „Биомлек“ из Тулова такође треба поменути. Тренутни производни програм ових млекарна се заснива на пастеризованом млеку и јогурту. Ове млекарне планирају повећање асортимана производа, пре свега увођењем линија за производњу још неких ферментисаних производа, као и за производњу качкаваља. Заједничка карактеристика ових млекарна је и умањење производње у односу на 2011. годину за око 20%. Прецизније исказано, млекарна „Петровић“ је са 503.400 литара производње пастеризованог млека и јогурта у 2011. години пала на 413.400 литара, док је „Биомлек“ са 839.000 литара смањио производњу на 689.000 литара у 2012. години.

Табела бр. 34: *Производња млекара са највећим капацитетима у Јабланичком округу у 2012 години.*

	Пастеризовано млеко	Ферментисани производи	Качкаваљ	Фета сир и оста. производи
АД "Млекара" Лесковац	2.014.616	1.634.730	187.652	526.927
Млекара "Гложане"	1.687.550	1.189.233	108.761	311.439
"Биомлек" Тулово	462.000	318.000		
ЗЗ "Петровић" Тулово	222.600	190.800		

Извор: Управа за привреду и пољопривреду Град Лесковац

5.3.2. Индустрија прераде меса

Производња и прерада меса у Јабланичком округу, до транзиционог циклуса, била је лоцирана, изузев малог броја приватних месарских радњи, у оквиру тада моћног ДП „Месокомбинат“. Већ поменута транзиција доноси другачију слику у индустрији производње меса и прерађевина од меса. Моћни Месокомбинат крајем деведесетих година прошлог века вишеструко је смањио производњу и дошао до руба егзистенције. После процеса приватизације, настала је консолидација и поновно оснаживање овог некада гиганта месне индустрије. Производни потенцијал је далеко испод оног из најбољих година, али нови власници, под новим именом фирме „Месокомбинат-промет“, постају опет лидери на подручју Округа у области производње и прераде меса.

На основу података(табела бр. 35) може се видети стање производње и прераде меса, као и инсталирани капацитети у „Месокомбинат-промету“.

Опо предузеће има сопствену кланицу, запошљава 140 радника и има три малопродајна објекта. Највећи део сировина набавља са територије АП Војводине, четвртину (20-30%) из увоза, и то највећим делом из Мађарске и само мали део (5-10%) на територији Округа.

Друго по снази предузеће месне индустрије на територији Округа је Д.О.О. „МК“ Лесковац. На основу резултата производње, дат је табеларни приказ инсталираних и искоришћених капацитета у овом предузећу, као и учешће појединих производа у укупној производњи(табела бр. 35).

Ово предузеће поседује сопствену кланицу, запошљава 50 радника и поседује 4 малопродајна објекта. Потребну сировину набавља на територији Округа, као и суседних округа (Нишавски, Пиротски, Топлички и Пчињски), а један део и из увоза.

Следеће предузеће по инсталираним капацитетима и искоришћености истих је Д.О.О. „Браћа Ђокић“ из Лесковца. На основу добијених података табеларно је приказан производни потенцијал у овој фирми (табеле бр.35).

У саставу овог предузећа се налази и кланица која је лоцирана у Крушевцу. Број радника у производњи је 35 (без упуслених у кланицу), а у три малопродајна објекта и у велетрговини је упушљено 29 радника. Набавка сировине се врши на територији округа, суседних округа и у Расинском округу, где је смештена кланица. Део потребних сировина за своју производњу ово предузеће набавља из увоза.

МЗЦ Плус „Маринковић“ Д.О.О. Лесковац је следећа по капацитетима и оствареној производњи. На основу преузетих података, дат је табеларни приказ производних капацитета ове фирме (табела бр. 35).

Ово предузеће поседује кланицу, два малопродајна објекта и упушљава 30 радника. Сировину набавља на територији округа и суседних округа.

Следеће по снази је предузеће „Симаг-мес“ Д.О.О. Лесковац, на основу преузетих података о овом предузећу, дат је табеларни приказ инсталираних и искоришћених капацитета, као и структура производа (Табела бр. 35).

Ово предузеће упушљава 17 радника, поседује два малопродајна објекта а потребну сировину набавља на територији Округа и суседних округа. Сопствену кланицу не поседује и користи услуге кланице МЗС Плус „Маринковић“ Д.О.О.

Од значајнијих произвођача, даћемо табеларни приказ и СМР „Јовић“ из Шишинца (табела бр. 35).

Месара упушљава 23 радника и поседује два малопродајна објекта. Потребну сировину набавља на територији округа и суседних округа. За услуге клања користи кланицу МЗС Плус „Маринковић“ Д.О.О.

Поред горе обрађених произвођача меса и месних прерађевина, који имају највеће капацитете у Јабланичком округу, значајне резултате постижу и СМР „Месопродукт“ Вучје, СМР „Лескомес Плус“ Лесковац, „Месопром-Траде“ ДОО Лесковац, „Лесковачки мерак“ Залужње, СМР „Валчић“ Власотинце, „Тодоровић“ Лесковац, као и други. У табеларном приказу смо дали укупне инсталиране и искоришћене капацитете свих анкетираних битнијих произвођача и прерађивача меса у округу (табела бр. 35).

Табела бр. 35: Капацитети прераде меса у кг. и производња већих произвођача у Јабланичком округу 2012. год.

	Капацитет	% Искористићености капацитета	Производња свежег меса	Производња роштиљског меса	Остали производи од меса	Пласман	
						Домаће тржиште	Страно тржиште
„Месокомбинат-промет“	4.390.338	75	813.765	2.114.897	571.338	3.220.000	280.000
„МК“	778.571	75	102.000	260.000	183.000	545.000	0
„Браћа Ђокић“	486.250	80	39.000	164.000	186.000	389.000	0
„Маринковић“	406.000	81	33.400	229.200	66.000	328.000	0
„Симаг-мес“	223.636	75	25.343	46.050	96.334	167.727	0
СМР „Јовић“	150.000	93	19.000	72.000	49.000	140.000	0

Извор: Управа за привреду и пољопривреду Град Лесковац

5.3.3. Прерада воћа и поврћа

Јабланички округ располаже одговарајућим инсталираним прерадним и складишним капацитетима у хладњачама. Добру слику стварају нови, последње деценије саграђени капацитети, који је чине повољном и поред застоја у раду „Поречје“ Д.О.О. из Вучја, доскорашњег лидера у преради воћа и поврћа у Округу. После дуго одлагане, а затим неуспешно извршене, па потом поништене приватизације, ово предузеће се налази тренутно у поступку реструктурирања. Постоје наговештаји да ће се ускоро извршити нова приватизација овог некадашњег гиганта. Његови расхладни капацитети чине трећину капацитета, а инсталирани прерадни капацитети половину укупних капацитета на територији Округа. Зато ћемо прво детаљно обрадити пословање овог предузећа.¹⁷⁶

„Поречје“ Д.О.О. из Вучја је предузеће са највећим инсталираним капацитетима за прераду воћа и поврћа на подручју Јабланичког округа. Инсталирани капацитет хладњаче је 7.000 тона, а инсталирани капацитети за топлу и хладну прераду воћа и поврћа су 21.491 тона (табела бр. 36). Ово предузеће, поред

¹⁷⁶ У току 2013. године долази до знатног пада у производњи, што се наставља и касније, тако да у 2014. години скоро и да нема производње.

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

примарне производње крушака, вишања, шљива, јабука, кајсија, трешања и бресака, у наставку циклуса обрадом прерађује поменуто и откупљено воће и поврће путем дубоког замрзавања и топле прераде. Поред овог, предузеће поседује и сушару, као и дестилерију за производњу ракија и вишњи у акохолу. Најпознатији бренд овог предузећа је виљамова ракија „Виљамовка“. Годинама су одређене количине ове ракије пласиране на тржиште са плодом виљамове крушке унутар флаше.¹⁷⁷ Квалитет топле прераде воћа и поврћа је био на високом нивоу. „Поречје“ никада није имало проблем са пласманом производа.

Табела бр. 36: Капацитети прераде већих хладњача у Јабланичком округу 2012. год.

	Расхладни капацитет у тонама	% Искоришћености капацитета	Производни капацитет у тонама	Количина производње у 2011. години	Количина производње у 2012. години	% Искоришћености капацитета у 2011.	% Искоришћености капацитета у 2012.	Пласман у 2012. години у %	
								Домаће тржиште	Страно тржиште
Највеће хладњаче у Јаб. округу	21.700	65	41.291	23.907	18.317	58	44	12,65	87,35
„Поречје“	7.000	10	21.491	6.475	41	30	0	2	98
„Југпром“	4.000	100	8.000	8.251	7.828	103	97,85	5	95
„Моравац“	1.500	80	2.500	2.381	1.890	95,24	75,6	18	82
„Стрела Клајић“	1.700	90	4.000	2.065	2.510	62,75	51,62	23	77
„Фунгојуг“	1.000	100	2.400	2.405	1.818	100	75	5	95
„Sonder-dux“	1.000	100	2.500	2.375	2.508	94,3	100	27	73

Извор: Управа за привреду и пољопривреду Град Лесковац

У склопу предузећа се налази и 403 хектара висококвалитетних воћњака. Значај „Поречја“ је велики и због везаности коопераната за ову фирму. Наиме, „Поречје“ је најзаслужније за прелазак са екстензивног на интензивно воћарство у овом делу Округа. Годинама уназад су пољопривредни произвођачи бесплатно, или уз минималну надокнаду, добијали најквалитетнији расадни материјал и директно мењали сортимент и количину произведеног воћа набоље.

¹⁷⁷ Поступак је наслеђен од претходних генерација. Док би плод био у цвату, флаша би се навлачила преко њега и осигуровала увезивањем. Плод крушке би израстао у флаши, потом би та флаша била пуњена ракијом. Касније је овај начин замењен убацивањем плода у флашу којој би се накнадно усађивало дно.

Изразац из процеса реструктурирања и поновни почетак рада са резултатима од раније, свакако ће позитивно утицати на даљи развој воћарства и повртарства у поречком крају. Поновно покретање производње ће упослити део незапослених из тог краја, али ће дати сигурност и великом броју бивших и нових коопераната.

„Југпром“ Д.О.О. из Лесковца бави се производњом и продајом замрзнутог воћа и поврћа. Ово предузеће је 2005. године купило „Улпин“ – хладњачу лоцирану у Лесковцу са комплетном опремом за замрзавање воћа и поврћа. Предузеће послује применом стандарда квалитета (ISO 9001:2000) и система безбедности производње хране (НАССР). По оствареним извозним резултатима у 2012. години, ово предузеће се нашло на трећем месту хладњача у Србији (табела бр. 37).

Табела бр. 37: Хладњаче из Јабланичког округа на листи највећих извозника из Србије у 2012. години.

Место на листи извозника	Предузеће	Место	Извоз у 2012.
3	Југпром	Лесковац	7.516.730
37	33 „Моравац“	Лесковац	1.353.310
38	„Стрела Клајић“	Лесковац	1.345.728
40	Фунго југ	Лесковац	1.300.873
49	Lemex-Gamakom	Лесковац	920.578
60	Sonder Dux	Лесковац	753.921

Извор: Удружење воћара Србије.

Производна линија је опремљена технолошким линијама за јагодичасто и коштуњаво воће и линијом за паприку. Предузеће поседује и 80 хектара сопствених плантажа воћа. Бави се и производњом садног материјала за сопствене плантаже. Највећи део производње пласира на страно тржиште.

3.3. „Моравац“ у Лесковцу је земљорадничка задруга која се бави откупом, прерадом, замрзавањем и паковањем воћа и поврћа. Поред овога, бави се и откупом, прерадом и дистрибуцијом свежих шумских и пољопривредних производа. Као и све до сада набројане хладњаче, и ова ради по ISO 9001 стандарду и НАССР систему безбедности хране.

„Стрела Клајић“ Д.О.О. је предузеће које се бави откупом, прерадом и продајом замрзнутог воћа, поврћа и шумских плодова. Поред напред наведеног, предузеће на традиционалан начин производи: лесковачки домаћи цепкани ајвар, лесковачку домаћу љутеницу и лесковачку домаћу ловачку салату. Производња искључује употребу

адитива и конзерванса, тако да носе ознаку здраве хране. У асортиману се налази и ајвар прављен од органски произведене паприке за који постоји велико интересовање. Тренутно се паприка за овај ајвар довози из Војводине јер на терену Округа не постоји, макар не у овом моменту, органска производња паприке. Битан сегмент производње је прерада печурака (вргањ и лисичара). Највећи део производње, око 77%, ово предузеће пласира на инострана тржишта.

Д.О.О. „Фунгојуг“ из Чукљеника се бави замрзавањем и прерадом воћа и поврћа. Квалитет производа је у складу са стандардима ЕУ на чијем тржишту се и највећа количина пласира. Поседују око 20 ha сопствених засада малине, купине, јагоде и шљиве. Сарађују са више од стотину уговорених добављача са којима унапред договарају производњу и на неке начине им помажу у истој. Дневни капацитет замрзавања прелази 40 тона. Предузеће, поред стандардних линија за прераду воћа, поврћа и шумских плодова, поседује и линију за производњу џемова и воћних колача (америчке пите). Новина у производном асортиману је и производња џемова за дијабетичаре. Највећи део пласмана производа, 95%, намењен је тржишту Холандије и Немачке. Када је пласман њихових производа на домаћем тржишту у питању, имају лоше пословно искуство са великим ланцима супермаркета.

„Sonder Dux“ Д.О.О. је српско-холандско предузеће лоцирано у Турековцу. Предузеће ради складиштење воћа и поврћа, прање, прераду, дубоко замрзавање и паковање. Највећи део производње, око 73%, пласира сена инострано тржиште.

Поред обрађених већих капацитета за прераду воћа и поврћа на територији Округа, значајни су и „Маив“ Д.О.О. из Мирошевца са 700 тона инсталираних расхладних капацитета, „Хемофриго“ Д.О.О. из Јелашнице са 400 тона инсталираног расхладног капацитета и „Маринковић С“ Д.О.О. из Карађорђевица са инсталираних 400 тона расхладних капацитета.

Распоред и број хладњача су задовољавајући за територију Јабланичког округа. Извозни резултати су добри и износе 16.000 тона у 2012. години. Узмемо ли да је два евра просечна цена килограма извезене робе, долазимо до збирног износа од 32.000.000 евра. Још бољи податак је да највећа количина новца који се оствари од извоза воћа, поврћа и шумских плодова остаје на територији производње, то јест, на територији Јабланичког округа.

5.3.4. Млинско-пекарска индустрија

До почетка транзиције „Уми-Пек“ из Лесковца је био највеће предузеће млинско-пекарске индустрије на подручју Јабланичког округа. Деведесетих година прошлог века долази до битних редукција у производном капацитету овог предузећа. Неуспели процес приватизације, први 2005. а потом и други 2008. године, довео је ово предузеће у стечај и до престанка рада 2010. године. Постоје наговештаји да ће доћи до нове приватизације и почетка рада овог некадашњег гиганта. Складишни капацитети силоса за сву зрнасту робу су 30.000 тона, капацитет линије у силосима је 100 t/h, док је капацитет силоса за брашно 3.500 t. Поред млина, предузеће поседује и сушару чији је капацитет 30 t/h. Готови производи овог млина су били брашно, сточно брашно и мекиње.

Стагнација „Уми-Пека“ и транзиција су довели до отварања нових млинских капацитета и њиховог продора на тржишту. Споменимо следеће:

Млин „Падеж“ из Доњег Буниброда, који поред три силоса капацитета 1.000 тона у 2012. години изграђује још два силоса, капацитет линије у силосима је 1.000 kg/h. Готови производи су брашно свих типова и мекиње.

Млин „Стојковић“ из Губеревца, са капацитетом силоса од 600 тона. Силос поседује четири хелије капацитета свака појединачно 150 kg/h. Готови производи овог млина су хлебно брашно, сточно брашно и мекиње.

Млин „Брдар“ из Горњег Буниброда поседује два силоса капацитета 600 тона. Готови производи овог млина су: типска хлебна брашна, сточно брашно и мекиње.

Млин „Гамаком“ у Печењевцу поседује два силоса складишних капацитета 100 тона и подно складиште капацитета 500 тона. Готови производи овог млина су типска брашна, сточно брашно и мекиње.

Млин „Новолес“ у Горњој Слатини има један силос капацитета 300 тона за чување зрнасте робе. Готови производи су брашно и мекиње.

Непосредно на млинску, ослања се пекарска индустрија, која је, као што смо рекли, до транзиције била интегрисана у „Уми-Пек“ и држала је већи део тржишта пекарских производа. После деведесетих година прошлог века, слика у овој области се мења појавом нових пекара. Од 2010. године, када „Уми-Пек“ престаје са производњом хлеба, долази до додатног повећања производних капацитета код других пекара. Тренутно на територији Округа послује десетак пекара са респектабилним капацитетима.

Највећи производни капацитет има пекара „Дон-дон“ из Лесковца, која дневно преради 13.320 kg брашна и произведе 27.500 векни различитог хлеба. Друга по капацитету је пекара „Бадем“ са прерадом 10.000 kg брашна и производњом 20.000 векни хлеба. Следећа по снази је пекара „Сунце“ која дневно преради 5.000 kg брашна и произведе 10.000 векни хлеба.

Више од 2.000 векни хлеба дневно производе: ЗР „Деликатес-Плус“ из Лесковца, ПР „Пекара Михајловић“ из Лесковца, ПР „Ђокић“ из Лесковца, ПР „Пека“ из велике Копашнице, ПР „Сања“ из Власотинца, ПР „Переца-С“ из Лесковца, ПР „Пекара Тома“ из Грделице, ПР „Дубочица“ из Лесковца, ПР „Брдар“ из Доњег Буниброда и СЗР „Ушће“ из Доњег Крајинца.

6. ПРАВЦИ И ЦИЉЕВИ ДАЉЕГ РАЗВОЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

6.1. ПРОПУЛЗИВНЕ ГРУПАЦИЈЕ ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ

За даљи развој прехранбене индустрије на територији Јабланичког округа утврђено је да постоје реалне економске основе. Разлог томе су развојни ресурси које прехранбена индустрија поседује у округу али, свакако, и тренутни резултати које постиже. Након тога, анализирајући сировинску базу и прерадне капацитете који раде на територији округа, прелажемо пропулзивне групације унутар саме прехранбене индустрије. То би биле оне групације које могу да буду конкурентне, тржишно привлачне и могу да покрену друге индустријске гране, као и свеопшти привредни развој округа.

Предочени материјал нас наводи да су пропулзивне гране даљег привредног развоја унутар прехранбене индустрије:

- производња и прерада воћа
- производња и прерада поврћа
- узгој говеда, прерада млека и говеђег меса
- узгој свиња и прерада свињског меса

6.1.1. Производња и прерада воћа

Повољни услови за гајење воћарских култура, као и традиције у том послу, свакако су битне предности за даљи развој воћарства на територији Јабланичког

округа. Прерадни капацитети постоје и распоређени су релативно равномерно у подрејонима Округа, где је најзаступљенија интензивна воћарска производња. Радне снаге има довољно, а приметна је и заинтересованост млађих пољопривредника за интензивну воћарску производњу. Завршетак процеса реструктурирања и нова приватизација „Поречја“ из Вучја, због великих производних и смештајних капацитета, као и линије за топлу прераду воћа и поврћа, даће позитиван допринос. Приметно је планско подизање нових засада као договор између хладњача и заинтересованих произвођача, као и смањење употребе хербицида а интензивнија и квалитетнија употреба механизације.

Слабост је, свакако, уситњеност газдинства која оптерећује могућност интензивне и конкурентне производње. На територији Округа је и даље присутно „сваштарење“ у воћарској производњи које се огледа у великом броју различитих воћних култура, као и у разноврсном сортименту код појединих газдинства. Са таквом позицијом постижу се ниски приноси и неконкурентност на тржишту, али то је у великој мери условљено неквалификованом и необразованом радном снагом, али и власничком структуром засада. Поменимо и непостојање дистрибутивног центра за даљи пласман воћа, као и неорганизованост произвођача на терену. Постојећи Задружни савез мора да узме активнију улогу него ли што је има сада. Неопходо је да постане заступник интереса пољопривредних произвођача у правом смислу те речи. Уосталом, као слабост морамо да наведемо и неадекватну државну политику према газдинствима.

Када говоримо о могућностима, оне се огледају пре свега у укрупњавању производње, специјализацији и удруживању ради постизања бољих резултата у производњи и продаји. Органска производња је, свакако, велика могућност у овој области, у смислу информисања и образовања радне снаге и власника засада. Подизање нових интензивних засада и постављање противградних мрежа, као и увођење система наводњавања су такође правци исправног деловања, као и промена сортиmenta садашњих засада, новим сортама које имају издашнији род и бољи пласман на тржишту. Повећање степена прераде воћа и изградња адекватних погона зато су још једна од могућности за даљи развој воћарства у Округу.

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Предности	Слабости
<ul style="list-style-type: none"> - традиција у производњи - изузетно повољни услови за одређене воћне врсте (јабука, вишња, крушка) - довољно радне снаге - спремност младих да улажу у интензивну воћарску производњу - нови интензивни засади под трешњом - смањење употребе хербицида и појачана употреба механизације - прерадних капацитета и хладњача има довољно - приватизација прерадних и складишних капацитета - планско подизање нових воћњака 	<ul style="list-style-type: none"> - уситњеност газдинстава - сваштарење -неадекватна државна политика према газдинству -неквалификована и необразована радна снага, -постојање задружног савеза који не представља произвођаче -непостојање дистрибутивног центара за пласман воћа -ниски приноси који условљавају малу конкурентност -недовољна топла прерада
Могућности	Претње
<ul style="list-style-type: none"> - укрупњавање производње - специјализација - боља организација кроз удруживање зарад производње и продаје - стручно усавршања - задржати младе на селу - дефинисање квалитета и стандарда органске производње, - могућност пласмана сушеног воћа, - извоз свежег воћа, - организовање семинара (едукација), - топла прерада без шећера, - подржавање хладњача кредитима и логистиком - подизати нових интензивних засада - потребна једна фабрика за сушење воћа - промена засада квалитетнијим и тржишно исплативијим сортама 	<ul style="list-style-type: none"> - неконкурентна производња, нарочито недостатак стручног кадра - одлив радне снаге - старачка домаћинства - немамо финални производ - даља набавка садног материјала на црно без сертификата о здравственој и сортној исправности - недостатак маркетинга и организације - несигурност снабдевања, - нерегистрована производња - скуп сертификат објекта - трговачки лобији - споро судство

Одлив радне снаге, старачка домаћинства и неконкурентна производња као последица недостатка стручног кадра основне су претње за даљи развој воћарства у Округу. Приметан је недостатак производа са вишим степеном обраде, као и јак трговачки и увозни лоби чији интереси су директно супротстављени интересима домаћих воћара.

6.1.2. Производња и прерада поврћа

За повртарство, као што смо напоменули и код воћарства, климатски услови и традиција су међу главним предностима у овој производњи. Задовољавајући квалитет земљишта, довољно воде и могућност наводњавања, као и до сада препознатљив квалитет произведеног поврћа са овог поднебља, додатне су предности које постоје за даљи развој ове производње. Поред постојања довољно расположиве радне снаге, напоменимо, да тренутну већину у броју упшљених чини женска радна снага.

Као слабости ове производње означимо температурне осцилације, уситњеност поседа, неповољну старосну структуру, недовољну улогу саветодаваца али и недостатак радне снаге у неким селима. Посебну слабост представља непостојање откупно-дистрибутивног центра, као и непостојање адекватних складишних капацитета, што за последицу има примитиван начин чувања готових производа и неминовну појаву губитака у току складиштења. Поменимо и даље присутно „сваштарење“ и велике осцилације у приносима.

Када је реч о могућностима, оне се, пре свега, налазе у повећању површина које се наводњавају, унапређењу агротехнике, генетског материјала, едукацији произвођача и удруживању са циљем постизања бољих резултата у производњи и продаји производа. „Удруживање је однос којим се покушава створити међуовисност, повећати координација, побољшати тржишна позиција или постићи друге заједничке циљеве. Оно такођер подразумева дијелење и користи и оптерећења...“¹⁷⁸ Могућности леже и у специјализацији појединих села за одређену производњу и интензивирање касне производње. Садња пострних усева је пут ка рационалном искоришћавању пољопривредних површина и обезбеђивању додатних финансијских прихода. Поред

¹⁷⁸Bloomberg D., LeMay S., Hanna J., *Logistika*, Zagrebačka škola ekonomije I menagmenta, Zagreb, 2006. god., str. 25.

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

набројаног, велику могућност представља и увођење органске и интегралне производње за којом ће у будућности бити увећана потражња.

Предности	Слабости
<ul style="list-style-type: none"> - добри климатски услови - препознатљив квалитет (кромпир, купус, индустријска паприка) - прилагођене сорте домаћем поднебљу - довољно воде и могућност за наводњавање из бунара - традиција - углавном су жене запослене у повртарству - релативно јефтина радна снага - развијена пластеничка производња - хладњаче имају високу технологију, - уведени стандарди - домаће тржиште које препознаје квалитет домаће робе - квалитет домаћих производа - постојање великих робних произвођача поврћа 	<ul style="list-style-type: none"> - осцилације температуре - уситњени поседи - нема довољно система за наводњавање - у бунарима је вода богата <i>Fe</i> - неповољна старосна структура - занемарљива улога саветодаваца - у неким селима је проблем пронаћи радну снагу - неодговарајући складишни капацитети, - примитиван начини чувања - јављају се губици у складиштењу - непостојање откупно - дистрибутивних центара, - присутне осцилације у приносима и квалитету - појава сезонских вишкова - осцилације у ценама - сваштарење

Могућности	Претње
<ul style="list-style-type: none"> - повећати површине које се наводњавају - унапредити агротехнику - квалитетнија обрада земљишта - унапређење генетског материјала - укрупњавање поседа и удруживање; - едукација у производњи, - шанса у касној производњи за прераду - изградити брендове - унапређење механизације и технологије - специјализовати поједина села за одређену производњу, - уводити органску и интегралну производњу 	<ul style="list-style-type: none"> - недостатак средстава за инвестициона улагања - неспремност за удруживањем - неспремност за едукацијом - саветодавна служба није у пуној мери сервис произвођачима - немогућност продаје неких производа услед малих произведених количина за велике купце

Као претње издвојили смо неспремност произвођача за едукацију и удруживање, као и непостојање капитала за инвестициона улагања. Такође, и рад саветодавне службе који није адекватан на терену и не пружа одговарајући сервис произвођачима.

6.1.3. Узгој говеда, прерада млека и говеђег меса

Повољни климатски услови, задовољавајући квалитет земљишта и довољне количине воде предности су како директно за само говедарство тако и посредно за производњу неопходне хране. Поред традиције, у овој пољопривредној грани присутан је и генетски материјал за узгој млечних раса, као и довољан број прерађивачких капацитета у млечној и месној индустрији. Тренутно узгој говеда у Округу не задовољава потребе прерађивача па се прерадни капацитети упошљавају набавком говеда ван граница Округа.

Уситњеност поседа, летње суше и пролећни мразеви као проблем у производњи потребне хране слабости су са којима се сусреће говедарство у Округу. Пашњачки систем узгоја скоро да и не функционише, због недостатка радне снаге и миграционих кретања из руралних средина. Уситњена производња и недостатак генетског потенцијала за узгој товних раса су следеће слабости у говедарству на територији Јабланичког округа. Поред набројаног, постоји и сиво тржиште које се огледа у шверцу смрзнуте говедине са територије Косова и Метохије, чије су порекло и санитарна исправност више него спорни. Самим тим, као слабост морамо истаћи недовољно ангажовање инспекцијских служби.

Могућности које постоје се превасходно огледају у поправљању услова и приноса за производњу потребне хране, али и повећање квалитета производње, као и преласку на апсолутно планско осемењивање и обележавање говеда и њихову селекцију. Рурални развој и повећана улагања у инфраструктуру села још једна су од могућности за развој говедарства у Округу.

Супротно овом, претње даљем развоју говедарства у Округу су: лоше одгајивачке навике, загађење земљишта и воде, непланска производња, нестанак аутохтоних раса и сиво тржиште. На крају бисмо истакли, по нама, и највећу претњу која се огледа у миграцијама радно способног становништа на релацији село–град.

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Предности	Слабости
<ul style="list-style-type: none"> - повољни климатски услови за ефикасну производњу - задовољавајући квалитет земљишта - довољне пашњачке површине - има довољно воде - има довољно генетског материјала за узгој млечних раса - имамо традицију у говедарству - постоје прерађивачки капацитети у млечној и месној индустрији 	<ul style="list-style-type: none"> - летње суше и пролећни мразеви су проблем у производњи хране - уситњеност поседа - пашњачки систем узгоја не функционише због недостатка радне снаге - пашњаци запуштени, оранице деградиране, земља кисела - недостатак генетског потенцијала за узгој товних раса - уситњена производња - механизација је застарела - висока цена по јединици производа јер производња није масовна - нисмо конкурентни у млечним производима - постојање сивог тржишта - недовољно ангажовање инспекцијских служби
Могућности	Претње
<ul style="list-style-type: none"> - апсолутно планско осемењавање - обележавање стоке и селекција - рурални развој - повећање инвестиција у инфраструктуру села - јачати квалитет производње - стимулација произвођачима који инвестирају у заштиту животне средине - брендирање производа - диверзификација производње 	<ul style="list-style-type: none"> - загађење земљишта и воде - лоше одгајивачке навике - нестанак аутохтоних раса - миграције према граду радноспособног становништва - непланска производња - конкуренција - значајне инвестиције за заштиту животне средине - јако сиво тржиште

6.1.4. Узгој свиња и прерада свинског меса

Задовољавајући климатски услови, квалитет земљишта, довољне количине воде и традиција основне су почетне предности за даљи развој свињогојства. Поред тога, постоје поред природних и расни услови који омогућавају производњу здравог меса; на

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

руку иде и велика просечна потрошња свињског меса у Србији по глави становника. Прерадних капацитета има довољно и равномерно су распоређени. Део сировина набављају ван територије Округа.

Предности	Слабости
<ul style="list-style-type: none"> - задовољавајући климатски услови - задовољавајући квалитет земљишта - имамо довољно воде - традиција у свињарству - има услова за јачање газдинстава - има довољно прерађивачких капацитета - велики стратешки значај - започет рад на стандардизацији - велика потрошња по глави становника - природни и расни услови омогућавају производњу здравог меса 	<ul style="list-style-type: none"> - постојање два климатска екстрема - уситњени поседи - старосна структура радне снаге на газдинствима је неповољна - традиција као негативни фактор због не прихватања новог - нема стимулације произвођача - постојање сивог тржишта - слаб рад инспекцијских служби - увозимо основне компоненте за премиксе - није искоришћена могућност производње здравог меса
Могућности	Претње
<ul style="list-style-type: none"> - доношење комплекса еколошких мера као и контрола њиховог спровођења - увести стимулацију произвођача, и стимулисати изградњу репродукционих фарми - унапредити генетски материјал - удруживање одгајивача - специјализација прерађевина од меса - декларисање и контрола производа - бољи рад инспекцијских служби 	<ul style="list-style-type: none"> - нерешавање проблема отпадних вода - фарме су потенцијални загађивачи - здравствено стање животиња - уситњеност газдинстава - монопол трговачких ланаца и њихов директни утица на цене - рад на црно - висок порез код меса и прерађевина поспешује сиву економију

Уситњеност поседа и производње, уз неповољну старосну структуру радне снаге на пољопривредним газдинствима, основне су слабости свињогојства у Јабланичком округу. Томе морамо додати и постојање сивог тржишта и слаб рад инспекцијских служби. Поменимо и традицију, али овог пута у негативном контексту, због неспремности за прихватање новог.

Као могућности пре свега видимо стимулацију произвођача, као и стимулисање изградње репродуктивних фарми које би умногоме унапредиле генетски материјал и повећале квалитет и конкурентност у производњи. Удруживање одгајивача, као и

обавезно декларисање порекла свежег меса, уз бољи рад инспекцијских служби, неке су од могућности за даљи развој свињогојства у Округу.

Насупрот томе, претње које су изражене за даљи развој свињогојства огледају се у следећем: нерешавање проблема отпадних вода са фарми, уситњеност газдинстава и рад на црно. Истакнимо и по нама највећу претњу која се огледа у монополском понашању трговинских ланаца и њиховом директном утицају на цене и саме капацитете производње.

6.2. КОНКУРЕНТНОСТ И РЕПОЗИЦИОНИРАЊЕ КАО УСЛОВ ЗА УСПЕШНОСТ НА ТРЖИШТУ

До пред сам крај XX века, када се говорило о конкурентности, у центру пажње се налазио међународни успех неке државе. Као последица тога било је више објашњења термина конкурентности, од којих су нека била сасвим противуречна.

„Тако на пример, конкурентност је била објашњавана висином девизног курса, висином камата и висином буџета. Ипак, пракса је показала да су поједине земље имале високу стопу раста животног стандарда и поред тога што су имале: раст девизних курсева – Немачка и Швајцарска; високе каматне стопе – Италија и Кореја; дефицит државног буџета – Јапан и Кореја. Други су пак тврдили, да конкурентност зависи од јефтине и бројне радне снаге. Ипак земље, као што су: Немачка, Швајцарска и Шведска, су се брзо развијале и поред тога што су имале високе наднице и дугорочни недостатак радне снаге. Такође, Јапан, чији се развој базирао на јефтиној и бројној радној снази, је прошао кроз фазу недостатка радне снаге. Јапанска предузећа су постигла успех у међународним размерама, тек када су аутоматизацијом рационализовали многа радна места. Изгледа да је за једну нацију идеално да буде конкурентно способна, упркос високим надницама.“¹⁷⁹

Методолошки прелаз са макро на микро анализу основ је новог приступа објашњења конкурентности, средиште анализе се фокусира на бранше, предузећа, поједине актере и њихов процес одлучивања. „Суштину конкуренције представљају структура и развој индустрије, као и начин на који компаније стичу и одржавају

¹⁷⁹ Porter M., *Nacionalne konkurentske prednosti*, FEFA, Beograd, 2003. god., str. 23.

конкурентску предност. Темељно разумевање ових питања основа је на коју се све надовезује.¹⁸⁰ Свакако, битан утицај на фокусирање конкурентности на микро плану чине радови М. Портера (Michael E. Porter), „Конкурентске предности“ из 1980. године, „Конкурентске стратегије“ из 1985. године, „Националне конкурентске предности“ из 1993. године, „О конкуренцији“ из 2007. године и други.

Светски економски форум сваке године објављује ранг-листу земаља према индексу глобалне конкурентности. По извештају за 2013. годину, Србија се налази на 101 месту од 148 земаља које су анализирани, и најслабије је рангирана у поређењу са земљама из непосредног окружења (табела бр. 38 и 39). Карактеристичан је и пад који нас прати из године у годину када је конкурентност у питању.

Табела бр. 38: Рангирање земље из окружења према индексу глобалне конкурентности за период 2007-2013. год.

Година	Албанија	Босна и Херцегов.	Хрватска	Грчка	Мађарска	Македонија	Црна Гора	Румунија	Словачка	Словенија	Србија
2007	109	106	57	65	47	94	82	74	41	39	91
2008	108	107	61	67	62	89	65	68	46	42	85
2009	96	109	72	71	58	84	62	64	47	37	93
2010	88	102	77	83	52	79	49	67	60	45	96
2011	78	100	76	90	48	79	60	77	69	57	95
2012	89	88	81	96	60	80	72	78	71	56	95
2013	95	87	75	91	63	73	67	76	78	62	101

Извор: WEF¹⁸¹

Када говоримо о Индексу глобалне конкурентности (ИГК), напоменимо да се ради „о композитном индексу заснованом на дванаест (носећих) стубова конкурентности који су организовани у три групе. Прва група су тзв. *Основни захтеви* који укључују стубове (1) Институције, (2) Инфраструктура, (3) Макроекономска стабилност, (4) Здравство и примарно образовање. Другу групу чине тзв. *Фактори повећања ефикасности* који формирају стубови: (5) Високо образовање и обука, (6)

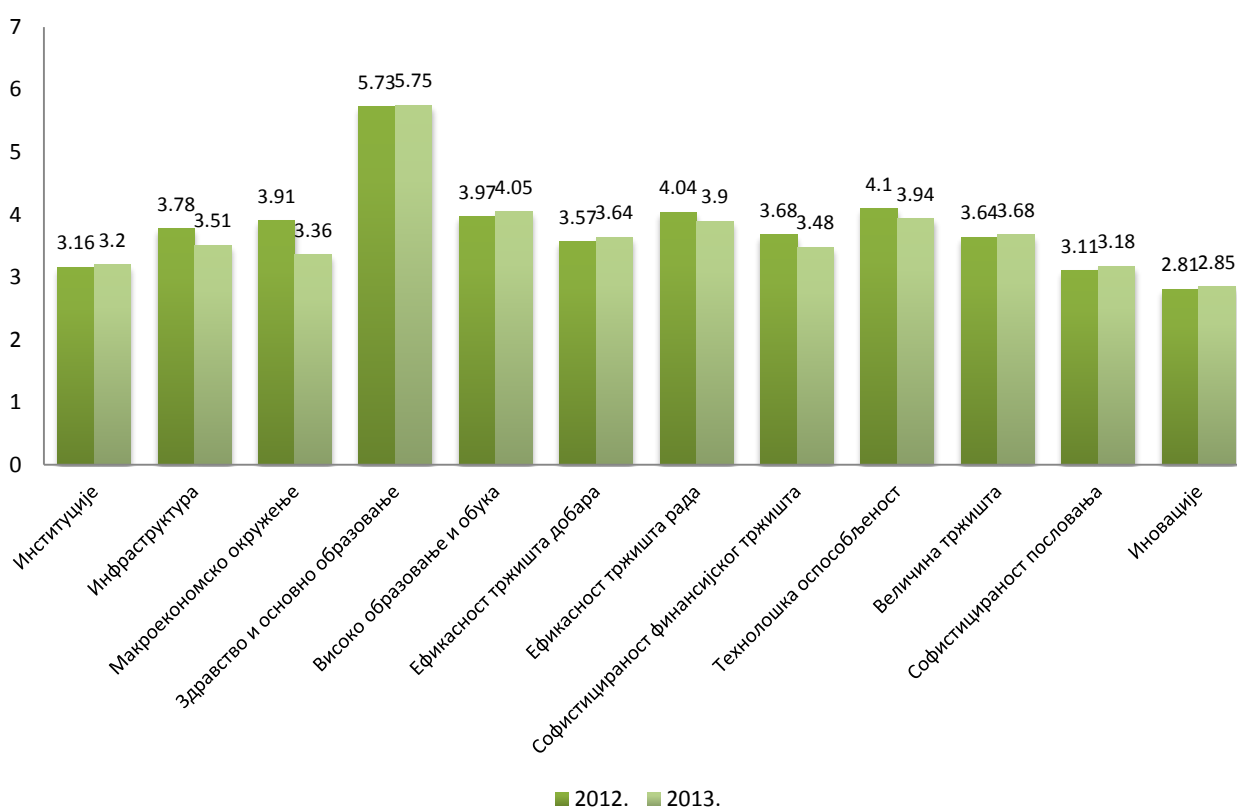
¹⁸⁰ Porter M., *O konkurenciji*, FEFA, beograd, 2007. god., str. 87.

¹⁸¹ Извештај у овом периоду се разликовао у броју земаља које су биле оцењиване. Тако да је 2007. године извештај обухватао 131 земљу, 2008. год. обухвата 134 земље, 2009. год. обухвата 133, 2010. год. 139, 2011. год. 142, 2012. год. 144 и 2013. год. 148 земаља.

Ефикасност тржишта добара, (7) Ефикасност тржишта рада, (8) Софистицираност финансијског тржишта, (9) Технолошка спремност и (10) Величина тржишта. Трећа група су *Фактори иновативности и софистицираности* коју формирају два последња стуба, (11) Софистицираност пословних процеса и (12) Иновације.¹⁸²

Имајући горе наведено као сазнање, неопходно је чинити потребне радње да се суморна ситуација, када је у питању конкурентност, мења на боље. У односу на 2012. годину Србија је у пет од укупно 12 стубова конкурентности успела да оствари побољшање, док је у преосталих седам дошло до смањења вредности ИГК (графикон бр. 37).

Графикон бр. 37 Оцене по стубовима конкурентности Србије за 2012. и 2013. годину.

Извор: WEF

¹⁸² Ristić B., Tanasković S., Konkurentna prednost Srbije u 2013. godini prema Izveštaju Svetskog ekonomskog foruma, FREN, Beograd, 2013. god., str. 5.

Табела бр. 39: Индекс глобалне конкурентности земље из окружења и Србије за период 2007-2013. год.

Година	Албанија	Босна и Херцегов.	Хрватска	Грчка	Мађарска	Македонија	Црна Гора	Румунија	Словачка	Словенија	Србија
2007	3,48	3,55	4,20	4,08	4,35	3,73	3,91	3,97	4,45	4,48	3,78
2008	3,55	3,56	4,22	4,11	4,22	3,87	4,11	4,10	4,40	4,50	3,90
2009	3,72	3,53	4,03	4,04	4,22	3,95	4,16	4,11	4,31	4,55	3,77
2010	3,94	3,70	4,04	3,99	4,33	4,02	4,36	4,16	4,25	4,42	3,84
2011	4,06	3,83	4,08	3,92	4,36	4,05	4,27	4,08	4,19	4,30	3,88
2012	3,91	3,93	4,04	3,86	4,30	4,04	4,14	4,07	4,14	4,34	3,87
2013	3,85	4,02	4,13	3,93	4,25	4,14	4,20	4,13	4,10	4,25	3,77

Извор: WEF

„За национални просперитет мање је важно у којој се грани нека нација такмичи већ је далеко важније на који начин она конкурише.“¹⁸³ Упознавање и примена оваквог начина размишљања је стратешки исправан правац за унапређење српске конкурентности. Пренешено на нижи ниво, може се рећи да „предузеће остварује одрживу конкурентску предност када атрактиван број купаца радије одабере његове производе и услуге него понуду конкурената, те када су темељи тих преференција трајни.“¹⁸⁴

Морамо да напоменемо и проблем присутан у широј јавности и у медијима, а то је поистовећивања појмова конкуренције и конкурентности. Потребно разграничити ова два појма и образложити ширину и садржај појма конкурентности, као и његов значај у укупном развоју и благостању како сваког појединца тако и целокупне заједнице у будућим временима.

Репозиционирање је, свакако, један од неопходних правца даљег развоја јер оно „представља ревизију текућег позиционирања производа и пратећег маркетинг микса и тражење нове атрактивније позиције како би се продужио животни циклус

¹⁸³ Porter M., *Presentation: Regional Competitiveness in a Global Economy*, The Brookings Institution, Washington, June, 2008. год.,

¹⁸⁴ Thompson, Jr. A. A., Strickland III, A. J., Gamble E. J., *Strateški menadžment*, Mate, Zagreb, 2008. год., стр. 7.

производа и исправиле грешке оригиналног позиционирања.“¹⁸⁵ Чињеница је да у овој дефиницији има довољно упозоравајућег, мислимо на то да је транзициони циклус донео са собом нови начин пословања и неопходност другачијег наступа произвођача на тржишту.

6.3. ТЕХНИЧКО-ТЕХНОЛОШКА ОПРЕМЉЕНОСТ И НЕОПХОДНОСТ ПРОМЕНА У КОРПОРАТИВНОМ РАЗМИШЉАЊУ

Постоје два основна извора привредног раста: први је, свакако, акумулација производних фактора, док други чини повећање продуктивности. Узмемо ли у обзир деловање закона о опадајућим приносима, где већим ангажовањем капитала долази до мање продуктивности његове додате јединице, долазимо до сазнања о потенцијалној ограничениости акумулације производних фактора као основе привредног развоја. С друге стране, повећање продуктивности које се пре свега огледа у техничко-технолошком напретку може довести до значајних позитивних резултата.

Свесни значаја које има техничко-технолошки прогрес, наглашавамо га као битан правац даљег развоја. Не треба заборавити ни значај иновација у претходна два века. Индустрijske револуције у основи су промениле живот савременог човека. Асортиман производа које данас конзумирамо је до скоро био незамислив, а ако неке и јесте – онда је била несхватљива његова масовна производња и потрошња коју данас има. Један од бенефита глобалних процеса у економији свакако је и дифузија нових технологија која се одвија на линији богате према сиромашним привредама. Глобално гледано, у најбогатијим светским земљама је и највећа концентрација научно-истраживачког рада, сразмерно количини новца који се издваја за ту намену (графикон бр. 3).

Поред инвентивности, техничко-технолошка опремљеност је следећа по значају када је реч о повећању понуде броја производа. Ништа мање није значајна када говоримо о новим производима са већом додатом вредности. На тржишту је приметна појава диверзификације потрошње као последица промене навика у потрошњи

¹⁸⁵ Milisavljević, M., Maričić, B., Gligorijević, M., *Osnovi marketinga*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2007. god., str. 287.

производа и повећању платежне моћикод купаца. Позитиван одговор на то је увођење нових производа у производном асортиману.

Техничка оспособљеност комплетне српске привреде је на ниском нивоу, на шта упућује и извештај о конкурентности наше земље (графикон бр. 37). Када погледамо конкретно прехранбену индустрију Јабланичког округа, примећујемо заосталост у техничко-технолошкој опремљености која за главну последицу има недовољну конкурентност, али и недостатак адекватне количине финалних производа.

Имплементација праксе корпоративног управљања је следећи битан правац у постизању позитивних резултата привреде како у Србији тако и на територији самог Јабланичког округа. „Власничка структура је важна за разумевање деловања фирми, јер су циљеви предузећа највећим делом дефинисани структуром власништва.“¹⁸⁶ Досадашње лоше дефинисање односа у власништву, вођењу и контроли како институција тако и предузећа у приватном и државном власништву имало је за последицу велике губитке у пословању и појаву неповерења код потенцијалних инвеститора или улагача из иностранства. Велики број неуспелих приватизација, проблеми са предузећима која се налазе у процесу реструктурирања (пре других „Поречје“ из Вучја) и нестручно и недовољно транспарентно управљање јавним сектором су, између осталог, проузроковани недостатком добре праксе корпоративног управљања. Закон о привредним друштвима из 2011. године намеће обавезу увођења кодекса корпоративног управљања, али то је само један од степеника ка формирању здравих односа на тржишту. За постизање циља, успешно вођена предузећа која имају исправно дефинисане стратегије, један од кључних фактора је и пракса корпоративног управљања.

„Корпоративно друштвеном одговорношћу сматрамо обавезу управе да предузме мере заштите и унапређења добробити и друштва као целине и интереса организације.“¹⁸⁷ Даље напредовање предузећа и постизање задатих циљева су у директној вези са добром праксом корпоративног управљања, и оно директно доноси стварне користи истом том предузећу, као и друштву. Самим тим и потреба за друштвено одговорним понашањем постаје обавеза у пословању. „Људи све више захтевају информације о друштвеној одговорности компанија и њиховој одговорности

¹⁸⁶ Porter M., *The Competitive Advantage of Nations*, Macmillan Press Ltd, London, 1992. Str.127.

¹⁸⁷ Certo C. S., Certo S. T., *Moderni menadžment*, Mate, Zagreb, 2008. god., str. 50.

према окружењу, које им може да се одлуче од које ће компаније куповати, у којој од њих инвестирати и за коју радити.“¹⁸⁸

6.4. УВОЂЕЊЕ СТАНДАРДА КВАЛИТЕТА И КОНТРОЛА БЕЗБЕДНОСТИ ХРАНЕ

Сертификација производа и процеса производње су постали један од битнијих фактора конкурентности када је реч о пољопривреди и прехранбеној индустрији. На својој важности сертификација добија последњих деценија, када су се дешавали проблеми проузроковани болестима животиња, проблеми са генетски модификованим организмима, али и афере око санитарне исправности производа. Поред наведеног, временом уназад „потрошач се удаљио од произвођача и пошто га више не познаје „лично“, он захтева да му неко гарантује да је производ здравствено безбедан.“¹⁸⁹ Произвођачи применом сертифицивања производа и процеса, када је у питању безбедност хране, трасирају себи боље позиционирање на тржишту. Платежно способни потрошачи желе да себе обезбеде куповином сертифициваног и безбедно исправног производа. Трговински ланци у својим продајним објектима желе себе да заштите од потенцијалног ризика, па врше набавку и продају само оних производа за које произвођачи гарантују безбедност и исправност хране. Српско тржиште пољопривредних и прехранбених производа се, када је у питању безбедност хране, такође мења и усаглашава са прописима и захтевима који важе на тржиштима ЕУ. Велики трговински ланци: *Идеа*, *Метро*, *Рода*, као и други, условљавају велике добављаче поседовањем адекватних сертификата и гаранцијама безбедности хране. Очекивано приступање Србије Европској унији условило је прихватање и имплементацију стандарда који постоје тамо. Навешћемо најважније и најзаступљеније стандарде када је у питању храна:

НАССР¹⁹⁰ концепт обухвата систем који идентификује, оцењује и контролише ризике битне за исправност хране. Основа је да се превентивним деловањем обезбеди

¹⁸⁸ Alsop J. R., *Perils of Corporate Philantropy*, Wall Street Journal, 16. januar 2002. god., str. B1.

¹⁸⁹ Dr Anufrijev A., dr Dašić G., *Komparativne prednosti poljoprivrede Srbije i održivi razvoj*, Socioeconomija, No 2, Novi Sad, 2012. god., str. 146.

¹⁹⁰ *Hazard Analysis and Critical Control Points*, енг. - *Анализа ризика и критичне контролне тачке*

сигурност хране интегрисаним видом контроле. У овом концепту произвођач преузима главну одговорност на себе.

„НАССР концепт се састоји од 7 принципа:

Принцип 1. Спровести анализу ризика (биолошки, хемијски, физички) и дефинисати превентивне мере.

Принцип 2. Утврдити критичне контролне тачке (ккт) у процесу.

Принцип 3. Успоставити граничне вредности за сваку ккт.

Принцип 4. Успоставити систем праћења за сваку критичну контролну тачку.

Принцип 5. Успоставити контролне мере које треба предузети када праћење покаже да посматрана критична контролна тачка није под контролом.

Принцип 6. Дефинисати и успоставити поступне верификације у циљу потврђивања ефикасности НАССР концепта.

Принцип 7. Дефинисати и успоставити документацију која садржи све поступке и записе који одговарају успостављању НАССР концепта.¹⁹¹

Напоменимо да на подручју Јабланичког округа сви анкетирани производни капацитети прехранбене индустрије примењују НАССР концепт.

HALAL¹⁹² стандард је изузетно присутан у свету, а последњих година произвођачи и на домаћем тржишту почињу са пословањем по овом стандарду. Производи са овим стандардом су, пре свега, намењени потрошачима муслиманске вероисповести, али и јевреској популацији. Стандард се примењује на велики број производа и услуга, иако највећу примену има у прехранбеној индустрији, а све је присутнији у фармацеутској, као и код производње козметичких производа. Велики број захтева овог стандарда је идентичан са НАССР-ом но комплекснији је пре свега када је у питању месна индустрија. Основа је да у процесу производње и припреме хране не сме бити присуство меса, масти или било каквих прерађевина свињског порекла, као ни алкохола. Цео производни процес мора да буде изолован од недозвољених сировина или радњи (харам). Тржиште HALAL производа је огромно, само на простору ЕУ живи више од 30 милиона становника муслиманске вероисповести. Процењено тржиште за робу са овим сертификатом је у стотинама милијарди евра. „Тренутна вредност тржишта на којем се тргује Халал

¹⁹¹ Смернице за пословање са Европском унијом, *Пољопривреда и прехранбена индустрија*, Фонд за европске интеграције, Београд 2006. год., стр. 21.

¹⁹² Потиче из Курана и означава дозвољено, супротно *хараму* који означава забрањено.

сертификованом храном и прехранбеним производима у целом свету се процењује на 547 милијарди долара.“¹⁹³Напоменимо да по званичном попису на територији Србије живи више од 200.000 конзумента овог стандарда.

ISO¹⁹⁴22000:2005, Међународна организација за стандарде након глобалног прихватања стандарда квалитета ISO 9001 ради на стандардизацији у оквиру индустрије хране. Као резултат тога ствара се систем управљања безбедношћу хране, са ознаком ISO 22000. Прва објављена верзија овог стандарда датира из септембра 2005. године. У ЕУ он још увек није обавезан, али извоз робе ка овој организацији умногоме је отежан без његовог поседовања.

Конкретна намена овог стандарда је између пословних партнера а не ка крајњем купцу. То је и разлог због којег се ознака стандарда не налази на амбалажи завршног производа.

EUGAP,¹⁹⁵ „Министри ЕУ су 2003. године донели нову политику за област пољопривреде (**CAP** – *Common Agricultural Policy*), којом је пружена подршка и малим фармерима и њиховом изласку на тржиште. Овом политиком се подвлачи значај одрживости пољопривреде и безбедности хране коришћењем добре праксе (**GP** – *Good Practices*), добре произвођачке праксе (**GMP** – *Good Manufacture Practices*), добре хигијенске праксе (**GHP** – *Good Higiylene Practices*), добре пољопривредне праксе (**GAP** – *Good Agricurtural Practices*), прописа и стандарда. У Европској унији ови документи воде се као **EUGAP**.¹⁹⁶

6.5. РАЗВОЈ ЗАДРУГАРСТВА

Задружно удруживање је један од праваца даљег наступа на тржишту, понајпре када су у питању ситни пољопривредни произвођачи.

„Имајући у виду постојећу аграрну структуру, највећи део породичних пољопривредних газдинстава, пре свега малих и средњих произвођача, немају дугорочну перспективу у самосталном наступу на тржишту, удруживање представља

¹⁹³ Ćurković V., *Finansijska podrška države proizvodnji organske hrane – velika razvojna šansa Srbije*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013. god., str. 99.

¹⁹⁴ International Organization for Standardization, енг. - Међународна организација за стандарде.

¹⁹⁵ *EU Good Agricultural Practices*, енг. – Европска унија - Добре праксе у пољопривреди.

¹⁹⁶ Смернице за пословањем са Европском унијом, *Пољопривреда и прехранбена индустрија*, Фонд за европске интеграције, Београд 2006. год., стр. 23.

неминовност за њихову одрживост.“¹⁹⁷ Основу и тренутно највећу количину производње пољопривредних производа у Јабланичком округу остварују мали произвођачи. Сразмерно томе, сусрећу се индивидуално са истим или сличним проблемима, којих не би било да наступају заједно и организовано. Недовољна количина робе за великог купца, немогућност пласмана на удаљена тржишта, неадекватни складишни капацитети, непостојање „познатог купца“ и други присутни проблеми који оптерећују већину ситних произвођача више су него довољан разлог за њихово удруживање. Величина парцела у поседу произвођача такође значајно условљава количину производње и доводи у питање економску исплативост. Уситњеност поседа је, генерално, проблем на целој територији Србије, а једно од подручја са најмањом просечном површином по парцели је сам Јабланички округ. По попису пољопривреде из 2012. године, на територији Округа просечна величина парцеле износи 17 ари, док се у власништву произвођача у просеку налази 16 парцела. Пратећи величину својих поседа, произвођачи прибегавају диверзификацији производње и тиме још више умањују своју конкурентност.

До скоро се заговарало удруживање због могућности евентуалног извоза веће количине одређеног производа и избегавања условљавања откупљивача ниским ценама. Нови трендови на тржишту прете да мале произвођаче доведу у још гори положај. Наиме, начин живота потрошача свакодневно умањује значај зелених пијаца а све више их усмерава ка маркетима. Појава већег броја ланаца хипермаркета са изузетно богатом понудом воћа и поврћа доприноси промени потрошачких навика код становништва. Број тезги на зеленим пијацама је из године у годину све мањи, а промет врло неуједначен и стихијско-сезонског карактера. Зато је време да дође и до промене размишљања код малих пољопривредних произвођача, како би избегли потенцијалне опасности које носи са собом промена настала у понашању потрошача и ситуација на тржишту. „Пољопривредни произвођачи углавном нису добро интегрисни у тржишта и немају довољну маркетиншку моћ, а чак и ако долази до стварања вредности, то се дешава на вишим нивоима ланаца вредности, а не на примарном нивоу.“¹⁹⁸ Адекватан одговор који они могу да пруже је удруживање и формирање задруга које ће имати за циљ да их заштити на тржишту и да побољшају њихов економски положај и омогуће даље оснаживање.

¹⁹⁷ Група аутора, *Стратегија развоја земљорадничког задругарства у Републици Србији*, Друштво аграрних економиста Србије, Футура, Нови Сад, 2012. год., стр. 3.

¹⁹⁸ Група аутора, *Organska poljoprivreda u Srbiji 2013*, *Serbija organica*, Beograd, 2013. год., стр. 20.

Чињеница је да је за то потребна и помоћ државе и самих општина на чијој територији би се формирала одређена задруга. „Код нас је задругарство стагнирало, назадовало, а некада било и искомпромитовано.“¹⁹⁹ Промоција задружног организовања је зато потребна, као и едукација потенцијалних задругара. То, свакако, у овом тренутку, макар не овако како је конципиран, не би требало да ради Задружни савез. Својим досадашњим чињењем на терену јасно је показао сву своју нефункционалност и немогућност адекватног деловања и рада. Један од приоритета у даљем раду задружног савеза би требало да буде међусобно пословно повезивање формираних задруга и артикулисање заједничких интереса пре свега у погледу сарадње са њиховим зависним пословним и привредним субјектима. То се односи како на обезбеђивање потребних инпута тако и на пласман производа.

6.6. ФОРМИРАЊЕ АГРОКЛАСТЕРА

На самом почетку овог поглавља поновимо дефиницију кластера²⁰⁰ једног од најпознатијих глобалних стручњака из области конкуренције Мајкла Портера, који кластер посматра као „групу међусобно повезаних компанија и одговарајућих институција лоцираних у близини, који се баве одређеном делатношћу, а повезују их заједничке карактеристике и комплементарност. У географском смислу, кластер може да обухвата један град, али и целу земљу, па чак и читаву мрежу суседних земаља“²⁰¹ Такође се може рећи и да „Кластер представља концентрацију фирми из једне или неколико индустрија, у оквиру кога се постиже синергија креирана од густих мрежа конкурената, продаваца и купаца.“²⁰²

Формирање кластера на територији Србије почиње од 2006. године, уз подршку Министарства економије и регионалног развоја које је све до 2010. године спроводило Програм за подршку развоја кластера. У том пројекту су узеле учешће: Канцеларија за европске интеграције, Национална агенција за регионални развој и Привредна комора Србије. Међутим „не постоји ни један надлежни орган на националном и локалном

¹⁹⁹ Dr Babović J., Radojević V., *Menadžment*, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad, 2008. god., str. 119.

²⁰⁰ Порекло речи кластер је из енглеског језика: *Cluster* – скуп, свежањ, група, јато.

²⁰¹ Porter M., *O konkurenciji*, FEFA, Beograd, 2008. God., str.202.

²⁰² Dr Savić Lj., *Ekonomika industrije*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2010. god., str. 47.

нивоу који брине о развоју кластера.“²⁰³ Процес развоја кластера се дешавао, а и даље се дешава, уз доста проблема и препрека. Разлоге за то треба тражити у држави, али и у приватном сектору који се доста лагодно понашао у овом процесу, не схватајући још увек значај тог повезивања у својим развојним стратегијама. „У савременој литератури, као основни елемент конкурентске предности кластера наводе се: ефикасност, иновативност, висок квалитет, ниски трошкови инпута и цене оутпута, диференцирање производа у односу на конкуренцију, флексибилност, брзина и способност приближавања захтевима купаца.“²⁰⁴

Постојање потенцијала прехранбене индустрије на територији Јабланичког округа није само по себи довољно за постизање адекватних резултата, када су у питању резултати производње и степен конкурентности. Постојање расположивог пољопривредног земљишта, добри климатски услови и традиција нису једини предуслов добром пословању. Постоје други региони који са сличним или чак слабијим предиспозицијама постижу значајно боље резултате. Као што је задругарство добар пут даљег напредовања када су у питању ситни пољопривредни произвођачи, тако је формирање кластера исправан правац даљег напредовања малих и средњих предузећа прехранбене индустрије.

6.6.1. Агрокластер као вид подршке малим и средњим предузећима

Позитивна пословна пракса земаља у развоју,²⁰⁵ којој тежимо, кластере као врсту гранског удруживања препознаје у максимално исправном смеру. Кластери су ти који су мала и средња предузећа брзо и стабилно позиционирали на тржишту. Доскорашње надметање ових привредних субјеката је прерасло у сарадњу која се одвија и обезбеђује вишестрани интерес. Кластер је тај који повезује интересе својих чланица, било да је реч о набавци, продаји, промоцији, модернизацији производних процеса, наступа према државним субвенцијама или потенцијалним рестриктивним мерама државе. Групације стимулишу развој, пошто на концентрисаном простору долази до интензивирања комуникације, размене идеја, покретљивости радне снаге из

²⁰³ Mr Milojković D., dr Stojković N., *Klasteri – instrumenti za upravljanje privrednim razvojem i rastom*, Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope, Ekonomski fakultet, Niš, 2013. god., str. 676.

²⁰⁴ Dr Gligorijević Ž., dr Ilić M., dr Bošković G., *Industrijski menadžment*, Ekonomski fakultet, Niš, 2008. god., str. 181.

²⁰⁵ Развијене земље, то јест њихове привреде, дуго већ имају групе истородних произвођача који заједно наступају на тржишту, било да је реч о добављачима, купцима или промотивном наступу.

једне у другу фирму али настају и производи који се не би нашли у производњи да нема постојања групације. Самостално, ретко која од чланица кластера би могла да буде подједнако успешна према свим тренутним али и новонасталим дешавањима које са собом доноси тржиште. Истраживање и развој је једноставније спровести у групацији него појединачно због располагања већом количином финансијских средстава али и концентрацијом стручњака различитих профила. Као циљеве удруживања у кластер за мала и средња предузећа можемо препознати: прављење и развој мреже, заједничку сарадњу, заједнички наступ у лобирању, увођење нових технологија и, свакако, ширење и оснаживање кластера.

6.6.2. Агрокластер као инструмент унапређења конкурентности

Подизањем на виши ниво производње, као и непостојање застоја у пласману готових производа, исправна је стратегија сваког произвођача на путу достизања већег квалитета и продуктивности. Као што смо напоменули, искуства развијених привреда, а у скорије време и привреда у развоју, показују пуно добрих примера кластерског повезивања. Да би развој кластера био успешан, неопходна је повезаност три димензије, а то су: „снага кластера, акциона снага и функционална снага.

- Снага кластера – односи се на заједничку конкурентност потенцијалних партнера кластера и пословну јачину кластера (критична маса);
- Акциона снага – односи се на способност самоорганизовања кластера;
- Функционална снага – односи се на проверу у којој мери постоје предуслови за испуњење битних функција кластера.

Ове три димензије су међусобно повезане, и недостатак или недовољна развијеност једне од њих смањује успешност даљег развоја и рада кластера. Сваком кластеру је потребна конкурентност, сопствени акциони потенцијал и функционалност.²⁰⁶

„Снага кластера се састоји од анализе фактора тржишне снаге кластера, водећег предузећа, предузећа унутар гране и сродних привредних грана, комплементарних услужних установа и инфраструктуре и могућности регионалног повезивања.

²⁰⁶ Gunter S., Lukas Z., *Klaster menadžment*, Ministarstvo regionalnog razvoja i ekonomije i GTZ, Beograd, 2007. god., str. 5.

За анализу акционе снаге или способности имплементације неопходно је размотрити следећих пет фактора, јасно изражену корист за учешће у развоју кластера, потенцијал за управљање и координацију кластером, способност и спремност учесника кластера за сарадњу, како међусобну, тако и са осталим привредним учесницима, и људски потенцијал и политичко упориште.

Функционална снага обухвата анализу фактора унутрашњег и спољног повезивања кластера, усмереност на квалитет и иновације, као и маркетинг локације кластера у његовом региону.²⁰⁷

Треба и напоменути да „неки од бенефита који се остварују формирањем развојем кластера су: остваривање широког спектра локалних развојних циљева, умрежавање локалних стејхолдера, отварање нових радних места, развијање нових вештина, повезивање малих произвођача, размена искуства, стварање брендова производа и бољи наступ на тржишту и стварање интегрисане понуде.“²⁰⁸

Стварањем агрокластера на територији Јабланичког округа реализује се спајање појединачних ресурса, који очито постоје, а све то треба да има за циљ стварање, потом одржавање и у завршници, увећање конкурентске способности. Све то је много ближе реализацији неголи досадашњи парцијални наступи малих и средњих предузећа из прехранбеног сектора на територији Округа.

6.7. БРЕНДИРАЊЕ

Један од значајних праваца у даљем развоју прехранбене индустрије је и брендирање производа. То је један од начина да се искористи спремност потрошача да одвоји већу количину новца за производ који је квалитетнији, безбеднији али и познатији или карактеристичнији у понуди на тржишту. Диференцирањем производа у односу на конкуренцију и квалитетном презентацијом на тржишту испуњавају се предуслови за остваривање веће количине додате вредности. Појам „бренд“ се у свакодневном животу везује за масу асоцијација око нас, велики број робних марки

²⁰⁷ Budimljija Lj., *Klasteri kao strategijska forma nastupa srpskih preduzeća u prehrambenoj industriji na inostranom tržištu*, FEFA, Beograd, 2010. god., str. 13.

²⁰⁸ Janković Milić, Jovanović S., Anđelković Pešić M., *Podsticanje razvoja malih i srednjih preduzeća u ruralnim područjima*, Agrarna i ruralna politika u Srbiji nužnost ubrzanja reformi, Tematski zbornik, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Univerzitet u Novom Sadu – Ekonomski fakultet, Beograd, Novi Sad, 2011. god., str. 85.

или њихових појединачних производа. „Брендирање је данас толико битно да готово и не постоји ништа што није брендирано.“²⁰⁹ Дуго и агресивно присуство на тржишту, тих производа, код потрошача ствара, безмало, условни рефлекс куповине истих. Размишљање о квалитету често и не постоји, а иако га има – оно је посредно везано за моћ и снагу имена произвођача или производа, те му се без много размишљања приписују подразумевајућа квалитативна својства. Појединачна истакнутост бренда се огледа у томе „колико се често и лако купци сете бренда у различитим ситуацијама приликом куповине или потрошње.“²¹⁰ Често се догађа да квалитет производа широке потрошње не игра пресудну улогу на тржишту. Хиперпродукција производње, у свим сферама, произвела је на неки начин биполарност продаје производа. С једне стране, имамо огромну потражњу за производима који имају нижу цену, и то им је главни адут на тржишту. Насупрот њима су брендирани производи или производи са неком гаранцијом порекла сировине или начина производње, који по правилу код потрошача изазивају адекватну дозу поверења. Код производа прехранбене индустрије највећу вредност постижу „традиционални производи“ са стандардно добрим квалитетом и неком специфичношћу самог производа. Тада се купци, на основу своје емпирије и претходне провере квалитета, опредељују да већу суму новца издвоје за њих. То не мора обавезно да буде случај, и код тих скувих производа промоција може да буде пресудна да се неко одлучи за скупљи производ.

На територији Јабланичког округа постоје засада само два брендирана производа прехранбене индустрије, а то су „Лесковачко роштиљ месо“ и „Лесковачки домаћи ајвар“. За брендирање оба ова производа заслугу има Привредна комора Јабланичко–Пчињског округа. Тренутно је у завршној фази брендирање трећег производа прехранбене индустрије, реч је о традиционалном производу овог краја – спржи.

6.7.1. Заштићена ознака порекла

Појам заштићене ознаке порекла или PDO.²¹¹ гарантује да су се сви процеси производње и прераде дешавали само у једној географској области, и квалитет, као и карактеристике које производ има, резултат су природе и људског фактора те

²⁰⁹ Kotler P., Keller L. K., *Marketing menadžment*, Data status, Beograd, 2006. god., str. 297.

²¹⁰ Isto, str. 280.

²¹¹ Protected Disignation of Origin, енг. – Ознака заштићеног порекла.

географске области. Најбоље комерцијалне резултате са заштитом географског порекла у глобалним размерама постижу привреде Француске и Италије, чији извоз ових производа надмашује укупни извоз пољопривреде и прехранбене индустрије Србије. Уједно, у производњи је запошљен велики број становника, и то из претежно руралних средина. Тако материјализација постигнутог квалитета прехранбених производа даје вишеструке резултате, пре свега финансијске, али и друге, не мање важне сегменте, као што су развој руралних подручја и упошљавање локалног становништва.

6.7.2. Заштићена географска ознака

Појам заштићена географска ознака или GI²¹² гарантује да се најмање једна фаза у производњи или преради производа десила у одређеној географској области, па као резултат тога део квалитета или нека карактеристика производа су настале због географске средине, било да је у питању природни или људски фактор.

GI на тржишту има мању вредност у односу на PDO, али опет значајно већу у поређењу са производима без икакве географске заштите или било какве друге специфичности. Производња са GI заштитом је умногоме простија од PDO производње и омогућава шири спектар производа који се могу произвести и адекватно добро пласирати на тржишту. Такође, ангажује потенцијале руралних средина и умногоме може допринети њиховом економском оснаживању.

6.8. РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

Уколико прихватимо да је „регионални развој широк концепт који укључује регионалне заједнице у побољшању свог економског и социјално-културног благостања, као и очувању животне средине, користећи у потпуности потенцијал регионалног ресурса укључујући његове становнике.“²¹³ Да би се на адекватан начин дошло до реализације побројаног потребно је и спровођење адекватне регионалне политике са јасно прокламованим, и за имплементацију, реалним циљевима. „Циљ

²¹² Geographical Indication, енг. – Географска ознака.

²¹³ Coombs G., *Small Regional Economies*, Essays on Regional Economic Development, South Australian Centre for Economic Studies, Rundle Mall, 2001. год., стр. 5.

регионалне политике је да створи економски јаке, конкурентне регионе који ће успети да се интегришу у глобалне економске токове.“²¹⁴

До промене циљева регионалне политике није дошло, али је дошло до промене стратегије за њихово стварање. Редистрибуција богатства између сиромашних и богатих регија, као и једносекторски приступ, били су основа традиционалне стратегије регионалне политике. Последњих деценија у ЕУ долази до напуштања тог приступа и иде се ка јачању ендогених и аутохтоних потенцијала, а једносекторски приступ све више уступа место мултисекторном.

„Регионални развој, односно, регионално планирање у Србији, предуго је био маргинализован, никада није у хијерархији развојних циљева имао место које заслужује, стално су потискивани проблеми регионалног развоја, несинхронизованим мерама су се краткорочно амортизовали конфликти (нпр. подстицањем развоја појединих неразвијених подручја). Транзициони процеси од 2001. године само су додатно потенцирали и мултипликовали негативне регионалне ефекте. Подстицајна политика, као нека врста развојне компензације, није успевала да спречи даље заостајање неразвијених подручја. Такав приступ је неминовно водио продубљивању регионалних и структурних развојних проблема. Последице на простору Србије су евидентне.“²¹⁵

Сложеност бројних наслеђених регионалних проблема из прошлости, као и појава нових, насталих у транзицији, у Србији су направили изузетно велике међурегионалне разлике. По свим статистичким показатељима, долази до издвајања богатих региона на северу (дунавско–савски појас) и сиромашних на југу. Највећи део индустријских региона у Србијије погођен је транзиционим променама. Девастација индустрије и нестајање највећег броја регионалних привредних система су довели до отпуштања великог броја радника, па тиме и до повећања стопе незапослености. Број незапослених се битно разликује од рејона до рејона (Графикон бр. 28).

Као кључне чиниоце неравномерности и изражене регионалне поларизације у Србији можемо набројати:

- перманентну девастацију индустрије,
- висок проценат (регионалне) незапослености,
- неповољне демографске токове,

²¹⁴ Јакопини Е., Перишић А., *Ефекти интеграција Србије у ЕУ на регионални развој*, FEFA, Београд, 2008. год., стр. 1.

²¹⁵ Исто.

- лошу или непостојећу инфраструктуру,
- недостатак институционалног оквира.

Јабланички округ у транзиционом циклусу је променио умногоме своју позицију на регионалној мапи Србије. Од некада развијеног индустријског центра, дошао је на дно лествице привредно развијених округа у Србији. Црна Трава и Медвеђа су међу првим општинама у Србији када су негативни показатељи у питању. Позиционирање Јабланичког округа, према другим регионима, такође је неповољно у контексту: сиромаштва, регионалне димензије хуманог развоја, конкурентности, извоза и предузетништва.

„Регионална димензија хуманог развоја указује на велике социо-економске неравномерности које опредељујуће утичу на људски потенцијал. Регионалне вредности показатеља HDI²¹⁶ идентификују развојне предности и недостатке унутар земље. Приметна је регионална поларизација и велике разлике у вредностима хуманог развоја у оквиру различитих подручја Србије. Највећи индекс економске развијености округа и образовања има Београд, што је одређено великом концентрацијом високошколских установа, док најмањи индекс оба показатеља има Јабланички округ и општине које му припадају. Највиши квалитет живота по окрузима је имао град Београд (0,876), затим окрузи: Јужнобачки на другом месту (0,848), и коначно Нишавски (0,831), Шумадијски (0,823) и Зајечарски (0,818). Најмања вредност хуманог развоја је карактеристика најнеразвијенијих региона (Јабланички, Пчињски, Топлички округ), који су, поред економске неразвијености и високе незапослености, суочени са интензивним миграционим токовима.”²¹⁷

Поред тога што је прошло доста времена од усвајања „Стратегије регионалног развоја Србије 2007 – 2012“, имплементација истог у пракси није заживела, ипак, тада утврђени правци регионалног развоја, као и основни стратешки циљеви који су утврђени, нису нимало изгубили на актуелности и сврсисходности. Ту мислимо на:

- *Подизање регионалне конкурентности.* Веће благостање становништва је дефинисано као кључни развојни циљ Србије. Усмеравање стратегије привредног раста

²¹⁶HDI (Human Development Index), енг. – Показатељ хуманог развоја – мери три параметра у људском развоју: дуг и здрав живот – мерен према животном веку од рођења, писменост – степен образовања и могућност школовања, стандард живота – БДП по становнику. Уједињене нације га користе од 1993. године. Србија је по извештају 2011. године од 187 земљи била пласирана на 59. месту. Како на глобалном нивоу, тако и унутар граница одређене земље (Србија) постоје велике регионалне диспропорције.

²¹⁷Jakopini E., Perišić A., *Efekte integracija Srbije u EU na regionalni razvoj*, FEFA, Beograd, 2008. god., str. 1.

на повећање регионалне конкурентности, смањење сиромаштва и незапослености су, свакако, основе за постизање задатог циља и његову имплементацију на целој територији Србије.

- *Одрживи развој.* Поред увећања животног стандарда треба упоредо јачати факторе будућег развоја и као резултат добити повећање потенцијала за развој, у чијим плодовима треба да уживају нове генерације становништва. Резултат одрживог развоја треба да се огледа у дугорочно балансираном развоју, који подразумева све три компоненте благостања: економску, социјалну и компоненту животне средине.

- *Смањење регионалних неравномерности и сиромаштва.* Диспропорције које се јављају у степену развијености у Србији су највеће у Европи. Статистика указује на тренд њиховог увећања из године у годину. Разлике између најнеразвијенијих делова Србије (ту спада Јабланички округ) и најразвијенијих, у односу су 1:3, док се на мапи општина он пење до 1:7.

- *Заустављање негативних демографских трендова.* Поред негативног природног прираштаја, миграције додатно отежавају слику демографских кретања. Неразвијеност региона, те немогућност доласка до запошљавања проузрокују иселјавање радно способног становништва и његово пресељење у развијеније округе. То у каснијој фази додатно утиче на смањење стопе наталитета и доприноси још негативнијим демографским показатељима.

- *Наставак процеса децентрализације.* Усвајање новог Устава је створило претпоставке за даље оснажење локалне самоуправе. После дугог периода централизације, то је битан помак, али он се засада огледа више у процедуралном него у фактичком смислу, на пример, власник зграде у којој је седиште Града Лесковца је Република Србија.

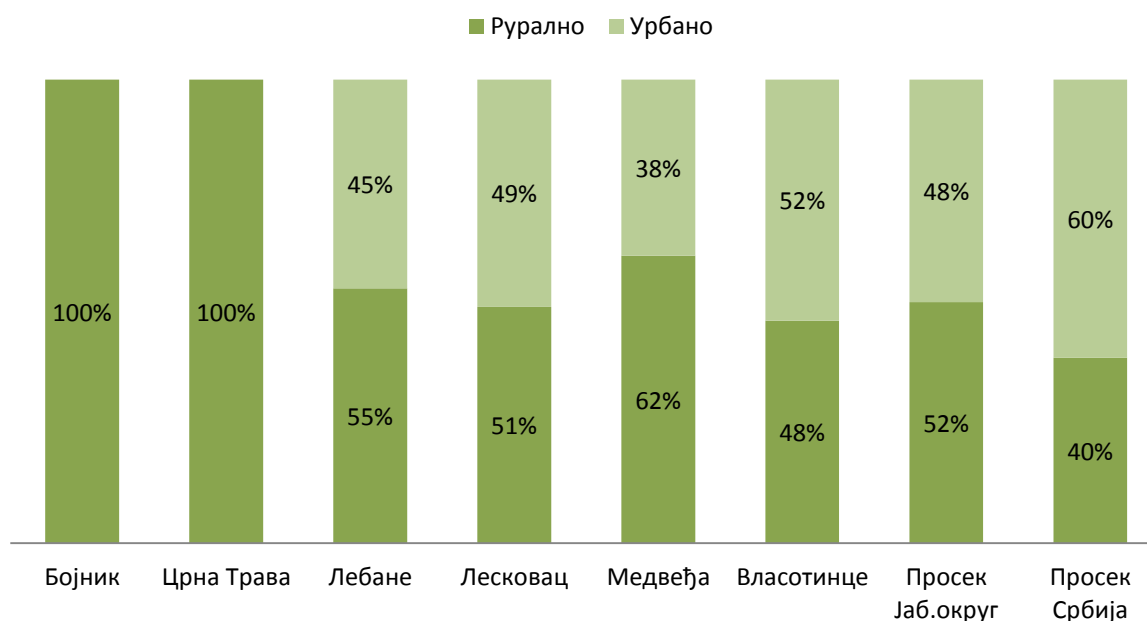
- *Изградња институционалне регионалне инфраструктуре.* Закон о регионалном развоју и Стратегија регионалног развоја Србије чине основу институционалног темеља регионалног развоја. У што краћем року потребно је усвојити читав низ институционалних решења, који ће се, пре свега, односити на усаглашавање са актима ЕУ и неопходност су нашем прикључењу ЕУ.

6.9. РУРАЛНИ РАЗВОЈ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

Процент руралног становништва у Јабланичком округу је далеко изнад просека у Републици. По важећим параметрима, општине Бојник и Црна Трава су потпуно руралне (графикон бр. 38). Приметна је потреба предузимања конкретних мера за промену оваквог стања. Начин решавања тог проблема може бити у осмишљавању и налажењу начина за њихов привредни и економски опоравак и његово имплементирање.

У глобалу, животни услови на селу се нису знатно променили нити побољшали протеклих година. Основни елементи инфраструктуре (водоснабдевање, канализација, сигнали мобилних оператера, сигнали ТВ станица са републичком фреквенцијом) нису у потпуности доступни у свим подручјима Округа.

Графикон бр. 38: Процент руралног становништва у општинама Јабланичког округа у 2012. години

Извор: 1 - Републички завод за статистику; 2 - Министарство пољопривреде

Живот на селу младим људима постаје све мање атрактиван, а могућности у области образовања, додатне едукације, културе и здравства, практично и да не постоје. Ово представља озбиљну претњу привредном и сваком другом опоравку ових подручја. Доступност транспортних услуга, као и квалитет путне инфраструктуре су на критичном нивоу. Након приватизације, транспортне компаније су редуковале број

аутобуских линија или учесталост вожње ка селима, што узрокује даљи пад у погледу животних услова.

Оно што, у сваком случају, представља снагу региона, јесте здрава животна средина, посебно у руралним областима. У том смислу, развој органске производње јесте потенцијална компаративна предност региона, која захтева јаку промоцију у будућности.

Јабланички округ поседује добре природне потенцијале за пољопривредну производњу. Такође, повољна локација може представљати снагу, са становишта приступа на тржишта изван региона.

Пољопривредна производња у руралним областима се у највећој мери обавља на малим и уситњеним поседима, што искључује продуктивност и отежава животне услове на селу. Уситњени поседи, посебно у погледу обрадиве површине, не дозвољавају да пољопривредни произвођачи инвестирају у механизацију, модернизацију и захтевају превелики ризик. Већа газдинства лакше прихватају трансфер информација и нове технологије, међутим њих је врло мало. Пољопривредна механизација је застарела (у просеку 20-25 година), што представља снажан ограничавајући фактор раста. Још један од успоравајућих фактора будућем привредном или било ком другом расту је значајан број „старачких домаћинстава“. Ова појава није новијег датума, али последњих деценија постаје све израженија као последица миграционих токова.

Активирање инвентивности и развој предузетништва у овим подручјима је, више него у урбаним, оптерећен недостатком капитала. Тако да „како потенцијалним предузетницима најчешће недостаје почетни улог, држава мора стати иза њих и понудити им решења за проблем капитала. Осим проблема финансирања, од значаја за развој предузетништва и малих и средњих предузећа у руралним подручјима јесте и подстицање њиховог удруживања, али и формирање канцеларија за локални економски развој.“²¹⁸

Приметан је недостатак подстицајних или кредитних средстава којима би се финансирани „пројекти ревитализације и изградње руралне инфраструктуре (реконструкција и проширење локалних путева, електрификација, водоснабдевање и канализација), подршка диверзификацији руралне економије кроз унапређење агро-

²¹⁸ Janković Milić V., Jovanović S., Anđelković Pešić M., *Podsticanje razvoja malih i srednjih preduzeća u ruralnim područjima*, Agrarna i ruralna politika u Srbiji nužnost ubrzanja reformi, Tematski zbornik, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Univerzitet u Novom Sadu – Ekonomski fakultet, Beograd, Novi Sad, 2011. god., str. 93.

еко-туризма, традиционалних заната и прераде хране, подршка младим пољопривредницима за реализацију инвестиција (инвестиције за иригационе системе, стоку, стаклене баште, објекте за мешање сточне хране, механизацију, силосе, опрему за паковање и друго)²¹⁹.

Позитиван утицај може наступити из обновљеног интереса Владе за подршку развоју руралних средина кроз одређени број мера. У противном, тренутни негативни демографски токови могу се још више погоршати.

Негативна демографска кретања су најзаступљенија у руралним срединама где се јавља депопулација услед тога што:

- напреднији чланови руралне заједнице напуштају средину због бољих социо-економских услова у граду;
- сиромашнији слојеви пак напуштају средину јер су приморани да траже запослење ван пољопривреде због ниског прихода у пољопривреди на малом газдинству.

Значи, запослење у пољопривреди се стално смањује и рурално становништво је принуђено да проналази алтернативне изворе прихода у ванпољопривредним делатностима или делатностима које се наслањају на пољопривреду. Због тога је обезбеђивање запослености у руралним подручјима сигурно најважније питање и највећи изазов руралне политике. Тренутна ситуација погодује ширењу сиромаштва, што у непосредној будућности додатно, поред већ постојећих, ствара нове проблеме.

Стварање модерних служби за подршку које обезбеђују информације и подршку газдинствима је већ спроведено у великом броју земаља, и то углавном са успехом. Ове установе се не смеју ограничити на давање технолошких савета, већ такође треба да обезбеде маркетинг подршку (шта узгајати у будућности и како продати производ), али пре свега је битан програм материјалне помоћи и подстицаја.

Апсолутни приоритет би требало да буде изградња руралне инфраструктуре. Поменимо да „сарадња јавног сектора је посебно важна у ситуацијама када је потребно реализовати значајне инфраструктурне пројекте.“²²⁰ Нереално је очекивати било какав економски напредак или инвестиције, као ни останак људи на селу, уколико не постоје основни услови за живот, као што су стабилно електрично напајање, доступна вода, изграђена пристојна путна мрежа, комуникације или решен проблем канализације. Ови

²¹⁹ Bogdanov N., *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*, UNDP, Beograd, 2007. god., str. 76.

²²⁰ Krstić B., *Konkurentne strategije i finansiranje razvoja malih i srednjih preduzeća*, Fakultet za poslovni menadžment, Bar, 2011. god., str. 222.

трошкови су велики, нарочито у руралним пределима где је мали број становника и где су, по правилу, теже приступачни терени. Због тога, често студије оправданости инвестирања у руралној средини показују да је то изузетно скупа инвестиција по глави становника. Међутим, не треба никада да се постави дилема о дугорочној оправданости овог улагања.

Изузетно је важно да се концепт руралног развоја препозна у развојним стратегијама Јабланичког округа. Интересовања и одговорности за политику руралног развоја простиру се преко бројних министарстава, агенција, невладиних организација, па до локалних самоуправа. То је разумљиво јер је рурални развој, заправо, сложен социо-економски развој посебног типа региона који укључује читав низ питања, као што су запосленост, индустрија, пољопривреда, здравље, транспорт, животна средина, социјалне службе, образовање, комуникације, финансије, културно наслеђе и слично. Рурални развој је само једна област регионалне политике, међутим, он је довољно важан да има специфичну политику и циљеве.

Пољопривредна политика бави се постизањем циљева за пољопривредни сектор, обично представљеним у повећању прихода, ефикасности и конкурентности. Рурална политика бави се постизањем циљева за рурална подручја и обухвата широк спектар различитих социо-економских активности. Рурална економија у већини зависи од пољопривреде јер у њој доминира пољопривредна активност. Веза између пољопривредне и руралне политике је у томе да постизање политике у једној области у великој мери зависи од успеха у другој. Управо зато Европска унија развија концепт мултифункционалне пољопривреде који подразумева акције које нису усмерене само на повећање производње него и на остале користи живота на селу, као што су корист од очувања животне околине, културног наслеђа, очувања сеоских вредности, диверзификације активности и друга.

Локална управа је та која после Владе мора да чини не мање битан стимуланс даљем руралном развоју.

„У закону о пољопривреди и руралном развоју Србије (члан 12) наводи се да мере руралног развоја представљају врсту подстицаја за унапређење: конкурентности у пољопривреди и шумарству (инвестирање у пољопривреду и шумарство и увођење нових стандарда у производњи и промету пољопривредних производа), програма заштите животне средине и очување биодиверзитета, програма диверзификације

руралне економије и квалитета живота у руралним областима, као и јачање локалних капацитета.“²²¹

Субвенционирана набавка стоке, опреме и механизације, изградња система за наводњавање, изградња смештајних и прерадних капацитета, подизање нових дугогодишњих засада и другог правац је којим се иде ка повећању конкурентности. У исто време, потребно је улагати и у одрживи развој и заштиту животне средине и руралног амбијента.

Упоредо са горе наведеним, мора се радити на унапређењу квалитета живота у руралним срединама, као и на диверзификацији унутар руралне економије.

„Висок ниво руралног сиромаштва и незапослености је тесно повезан са великим ослањањем руралних средина на пољопривредни сектор. Повећање продуктивности пољопривреде и промовисање економске диверзификације су кључни фактори руралне транзиције.“²²²

Примена концепта интегралног руралног развоја на територији Округа је добар модел за даљи привредни опоравак, пре свега због мултифункционалних активности у његовој примени. „Мултипликована пољопривреда је одрживи систем производње хране, непољопривредних делатности, услуга и заштита животне средине.“²²³ Тако се незапосленост у руралном подручју може смањити, сем ангажовања у пољопривреди, развојем органске производње али и непољопривредних активности. Пре других, то би био развој сеоског или агро и еко-туризма. Ту леже доста неискоришћеног потенцијала. Развој овог вида туризма је могућност промоције и развоја домаће радиности и оживљавање неких старих заната. Затим, развој инфраструктуре, образовања, културе, као и очување екосредине, може битно утицати на бољи економски статус становника руралних крајева и смањити даља демографска пражњења ових крајева.

²²¹ Dr Božić D., dr Bogdanov N., dr Ševarlić M., *Ekonomika poljoprivrede*, Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Beograd, 2011 god., str. 335.

²²² Đekić S., Jovanović S., Krstić B., *Neke determinante kreiranja politike i strategije održivog ruralnog razvoja*, Agrarna i ruralna politika u Srbiji nužnost ubrzanja reformi, Tematski zbornik, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Univerzitet u Novom Sadu – Ekonomski fakultet, Beograd, Novi Sad, 2011. god., str. 50..

²²³ Dr Babović V. J., *Menadžment farme u održivoj proizvodnji*, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad, 2009. god., str. 198.

7. ПЕРСПЕКТИВЕ ДАЉЕГ РАЗВОЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

7.1. СВЕТСКИ ТРЕНД ПОТРЕБЕ ЗА ХРАНОМ

Глобална дешавања на пољу производње и потрошње хране последњих деценија наводе на два основна закључка. Први је да је све мање становништва укључено у примарну производњу хране, а други је тренд пораста потреба за храном услед повећања броја житеља на планети, као и због повећања потрошње хране по глави становника. Поменимо да „тренд открива кретање у будућности и пружа многе могућности.“²²⁴

Производња хране представља један од глобалних проблема. Разлог томе поткрепљује статистика која региструје пораст светске популације, с једне стране, и пораст цена хране, с друге стране. Основни ресурси пољопривредне производње које чине земља и вода су ограничени. Свесни смо лимитираности обрадивих површина као и смањења залиха воде у глобалним размерама. Премошћавање ових ограничења проузрокује велике трошкове и даље напредовање у смислу техничко-технолошког прогреса.

Спознаја горе наведених чињеница утемељује исправност даљег развоја прехранбене индустрије како у Србији тако и у Јабланичком округу. Пласман примарних производа се све мање доводи у питање, али он у себи садржи мању количину додате вредности, макар у овом тренутку када се не допуњују предности које је дала природа. Циљ мора бити већи квалитет производа, као и већи степен завршне

²²⁴ Kotler P., Keller L. K., *Marketing menadžment*, Data status, Beograd, 2006. god., str. 77.

обrade, тада се и долази до већег вишка вредности. Тржиште за квалитетне и крајње обрађене производе постоји и сваког дана је све веће и платежно способније.

Извоз који остварују хладњаче са територије Округа, а који уопште није занемарљив, може се битно увећати ако се извезе исто то воће и поврће са вишим степеном обраде. Удруживање произвођача и њихов заједнички наступ на тржишту је неопходан у будућности како због лакшег и уноснијег пласмана производа тако и због могућности за брже напредовање и подизање капацитета своје производње.

7.2. ПОТРЕБЕ ТРЖИШТА ЗА ОРГАНСКИМ ПРОИЗВОДИМА

Један од глобалних трендова, када је храна у питању, јесте повећање потребе тржишта за органским производима. Велики број кампања и расправа у медијима је утро пут органски произведеној храни ка потрошачима. Прецизних и независних истраживања о односу нутритивних вредности органски произведене хране према обичној, нема. Та истраживања су оптерећена великом ценом и више него присутном заинтересованошћу наручиоца, тако да, по нама, репрезентативни резултати не постоје. Присутне су парцијалне оцене о предности органске производње које су имале ефекат на платежно способне потрошаче и дошло је до ере пораста тражње органски произведених производа. Одређени потрошачи желе здравију и у нутритивном смислу богатију храну. Томе је значајно допринела и све већа заступљеност генетски модификоване хране на тржишту која са произведеним количинама почиње да сустиже конвенционално произведену храну.²²⁵ Поред жеље да се избегне конзумирање генетски модификоване хране остали одлучујући разлози код потрошача органске хране су смањење могућег ризика по здравље, повезивање ове хране са природном и свест о заштити животне средине.

„Након многих година проведених на маргини, органска храна и органска пића ушла су у „мејнстрим“ тржишта и постала део глобалног тренда у начину живота, здрављу и одрживости. За ову растућу групу потрошача органска храна представља начин да обезбеде здраве прехранбене производе за себе и своје породице, да подрже

²²⁵ По подацима „Singenta“ корпорације, још 2009. године на глобалном пољопривредном тржишту учешће конвенционалног семена је износило 16 милијарди долара, док је учешће генетски модификованог семена било 11 милијарди долара.

мање произвођаче хране и пољопривреднике и да заштите природну околину.²²⁶ Чињеница је да је један од бенефита органске производње у смањеном загађивању површина и поднебља на којима се производи таква храна. То је и један од опредељујућих фактора код купаца – убеђење да куповином органских производа помажу очување животне средине.

У Србији је 2006. године донет Закон о органској производњи који је усаглашен са правилником IFOAM.²²⁷

Закон о органској производњи, сем у изузетним условима, забрањује употребу хемијских средстава, минерално ђубриво не сме да се употребљава, прописује конверзију земљишта која захтева период од три година мировања и нетретирања земљишта икаквим хемијским или средствима минералног порекла, промовише оздрављење екосистема и очување биодиверзитета. Основа производње се заснива на избацивању пестицида, антибиотика и адитива из употребе у процесу производње. Долази и до повећања цене производње неопходним увећањем непосредног људског рада поред проблема набавке органског ђубрива. Оптимално решење за овај проблем лежи у затвореном (заокруженом) начину производње унутар газдинства. Истовремено бављење биљном и сточарском проиводњом. Уз адекватну едукацију не мали број породичних газдинстава може прећи на овај вид производње. Сигурно да је поред едукације неопходна и финансијска подршка путем одређених субвенција, јер произвођачима је потребна и сертификација, што додатно поскупљује цео процес и чини га још увек непопуларним на терену. Насупрот ситуацији код нас, рецимо да се у неким новопридошлим чланицама ЕУ увелико ради на сертификацији земљишта и да се дају значајна подстицајна средства за ту намену, мислимо на Пољску, Словачку, Чешку, а од скора и на Хрватску. Док се у Србији проценат сертифициваног земљишта мери промилима, Лихтенштајн има више од 27%, Аустрија 19%, а Швајцарска 15% сертифициваног земљишта за органску производњу. Најбоље извозне резултате укупне производње од 80% укупне органске производње бележи Мађарска.²²⁸ Значајан податак је из нашег непосредног окружења, Грчка има 278.000 ha а Бугарска 166.000 ha на којима се примењују мере органске производње (Србија 6.237 ha).

²²⁶ Grupa autora, *Organska poljoprivreda u Srbiji 2013*, Srbija organica, Beograd, 2013. god., str. 35.

²²⁷ International Federation of organic Agriculture Movements, енг. – Међународно удружење покрета за органску пољопривредну производњу.

²²⁸ По подацима из 2011. године, 633.891 фарми на 80 милиона хектара производи органску храну. Земље са највише земљишта под органском производњом су: Аустралија 11,8 милиона ha, Аргентина 3,1 милиона ha, Кина 2,3 милиона ha и САД са 1,6 милиона ha. Битно је и да годишње увећање земљишта са органским начином производње у Европи и на америчком континенту достиже 30%

Стручна јавност је једногласна да Србија има значајан потенцијал за органску производњу. Када то пренесемо на подручје Јабланичког округа, можемо да констатујемо да тог потенцијала има, али је он минимално искоришћен. Тренутна економска и привредна ситуација настала распадом индустријских и пољопривредних предузећа, пратња томе, велики број радника који су остали без посла, а са друге стране, појава увозне хране дискутабилног квалитета, упућују на развој органске производње хране као један од исправних праваца даљег привредног развоја. Пре других, то може бити веома значајно за руралне средине и даљу могућност мултипликованих користи које би уследиле. Како смо више пута напоменули, индустрија на територији округа, у стању каквом је, не може бити претња загађењем околине. Сигурно да је проценат земљишта који није загађен, и спреман за органску производњу већи него у регионима где је развијена индустрија, а самим тим и загађење значајније. Биодиверзитет и површине под шумама пружају могућност експлоатације дивљег воћа, печурака и лековитог биља на много уноснији начин неголи до сад. Поред природних ресурса, којих има довољно, органска производња даје посебну шансу малим произвођачима, тако да је могуће да производња на уситњеним поседима лако из слабости прерасте у предност. Овим видом производње би дошло до очувања еколошког биосистема изразитог биодиверзитета на подручју Округа, што представља изузетну основу за развој еко-туризма. „Може се устврдити и да органски пољопривредници чувају ресурсе, производе више производа бољег квалитета и остварују више приходе, омогућавају приступ тржиштима и креирају додатну вредност, а да органска пољопривреда повећава самопоуздање и мобилише нова партнерства.“²²⁹ Тако да органска производња може бити добар правац мултифункционалне пољопривреде и остваривања концепта одрживог руралног развоја. Напоменимо и позитивне финансијске резултате који би у руралним срединама били од великог значаја за локално становништво, а имали би основа и за заустављање негативних демографских токова.

Економски ефекти настали развојем органске производње су: „оптимално коришћење пољопривредних ресурса, виша стопа економског раста, повећање извоза,

²²⁹ Kilcher L., How organic agriculture contributes to sustainable development, JARTS Witzenhausen, Supplement 89, 2007. год., стр. 32.

повећање локалне пољопривредне производње, побољшање стандарда становништва у руралним регионима, развој села и очување и увећање сеоске популације.²³⁰

Препознавање ове перспективе од стране локалне заједнице је врло значајно али и ширење свести и едукација потенцијалних произвођача органске хране. Развој органске производње мултипликовано утиче на даљи привредни развој унутар средине где се она развија. После економске консолидације самих произвођача, пружа се могућност развоја и других грана пре других еко-туризма и терцијалног сектора.

7.3. ОЧЕКИВАНО ПРИСТУПАЊЕ ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ И ТРЕНУТНО ВАЖЕЋИ ТРГОВИНСКИ СПОРАЗУМИ

Тренутно, приступање Србије Европској унији нико не оспорава, једино питање које се поставља је датум придруживања. Поред великог броја закона, уредби и споразума, који спадају у домен претприступних радњи, остало је још много тога да се усагласи и законском процедуром озваничи да би се испунили неопходни услови за пословање у оквиру породице европских земаља. И без тренутног чланства у ЕУ, она је највећи стољнотрговински партнер Србије, мада се развојем преговора о приступању, а касније и самим прикључењем, очекује увећање привредне сарадње, што за резултат треба да дâ и битно већу спољнотрговинску размену.

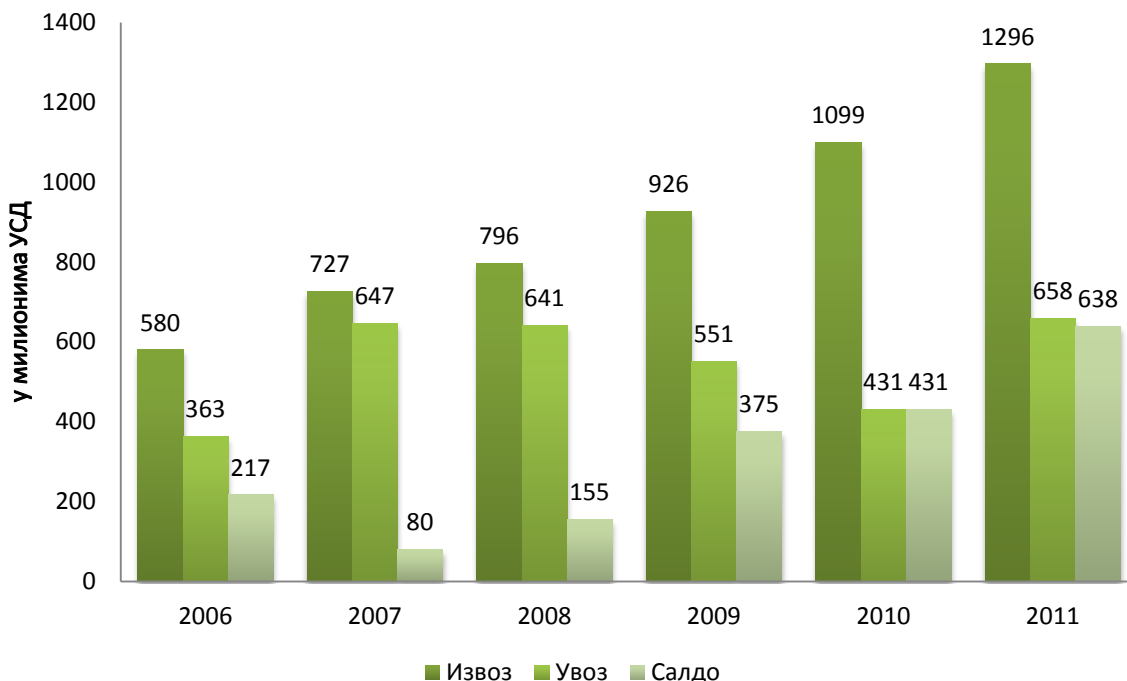
Прехранбемна индустрија је једна од ретких области где привреда Србије остварује суфицит са земљама ЕУ. Остварена вредност суфицита у 2011. години је 638 милиона долара (графикон бр. 39).

Ове добре извозно-увозне резултате оптерећује структура како извезених тако и увезених производа. Од укупног извоза у 2011. години више од 90% процената чине примарни пољопривредни производи и производи са минималним степеном обраде. Код увозних производа структура је другачија. Ту је учешће примарних пољопривредних производа и производа са минималним степеном обраде око 60%. Тај неповољни однос у степену обраде производа који се увозе или извозе за резултат има вишеструко мању вредност по килограму производа који се размењује. По подацима,

²³⁰ Ćurković V., *Finansijska podrška države proizvodnji organske hrane – velika razvojna šansa Srbije*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2013. god., str. 50.

Привредне коморе Србије, просечна вредност извезеног производа је око 0,80 евра по килограму, док је вредност увезене робе око 2,5 евра по килограму.

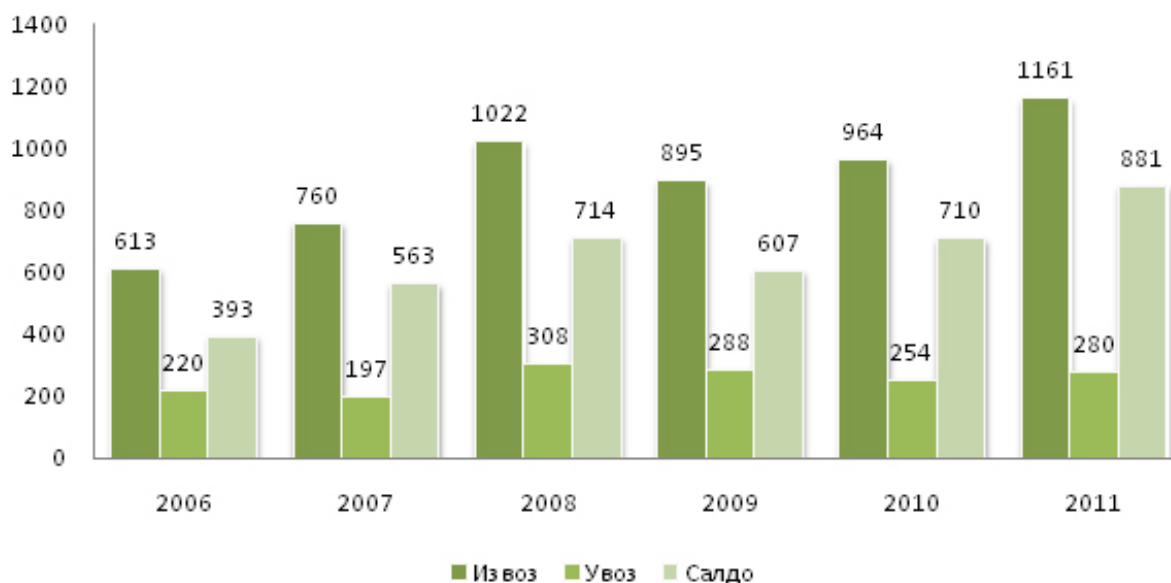
Графикон бр. 39: Стољно трговинска размена са земљама чланицама ЕУ у 2011. години.

Извор: Привредна комора Србије.

Ови подаци нам, пре свега, говоре о конкурентности наше прехранбене индустрије и нивоу техничко-технолошке опремљености.

Графикон бр. 40: Стољно трговинска размена са земљама чланицама ЦЕФТА у 2011. години у милионима долара

Извор: Привредна комора Србије.

Други највећи спољнотрговински партнер Србије, када је у питању прехранбена индустрија, јесте удржење земаља СЕФТА. Од комплетног извоза прехранбених производа, 43% је пласирано на тржишта ових земаља. Спољнотрговински суфицит остварен 2011. године износи 881 милион долара (Графикон бр. 40). Однос извезених готових производа и примарних пољопривредних производа је знатно повољнији него што је са ЕУ. Више од 50% узима учешће готових производа у укупном салду, док је проценат увезених готових производа испод 20%. Тако да можемо да констатујемо да имамо конкурентске предности и техничко-технолошку развијеност, макар када су у питању земље чланице СЕФТА.

Следећи битни партнери Србије у спољнотрговинској размени прехранбених производа су земље ЕФТА, а постоје и билатерални споразуми потписани са Руском федерацијом, САД, Турском, Белорусијом и Казахстаном. Укупни извоз прехранбених производа ка овим земљама је у 2011. години износио 9%, односно 243 милиона долара, док је увоз чинио 33% или 462 милиона долара.

Резултат дводеценијске транзиције није само у девастацији производње и прераде на територији Округа, сметњу будућем тржишном наступу представља и напредовање конкурената. Док се код нас споро одвијао процес приватизације, код других је долазило до осавремењавања производних процеса. Док се небригом државе осиромашивао и уништавао пољопривредни произвођач, код других се он стимулисао. Док су други уводили савремен менаџмент и, уз помоћ маркетинга, пробијали се на тржишту, код нас је Влада доносила уредбе и некада делила субвенције одређене партикуларним интересима. Док су други штитили произвођаче и стимулисали извоз, код нас су извозни и трговачки лобији одређивали политику, а нажалост и директно утицали на стратегију даљег развоја прехранбене производње и потрошње.

Све горе побројано треба анулирати и припремити се за предстојеће приступање ЕУ. Пожељно је прихватити позитивна искуства новопридошлих чланица ЕУ, али, исто тако, важно је идентификовати негативна искуства, пре свега када је у питању аграр. Потребно је очувати тренутне производне капацитете и ићи у правцу њиховог оптималног коришћења. Борити се за повећање обима производње, али и промену структуре те производње. Отварање нових прерадних капацитета је, свакако, вишеструко корисно улагање, пре свега ради мобилизације сада неискоришћених пољопривредних површина и упошљавања незапослених. Нови производни капацитети треба да омогуће и већу количину готових производа којима би утрли пут ка извозу, али и истиснули неке прехранбене производе из увоза који се сада налазе на домаћем

тржишту. Повећање степена обраде прехранбених производа би требало да постане један од основних праваца даљег деловања. Треба тежити повећању производње и извоза готових производа до те мере да постанемо увозници сировина за производњу истих.

На територији Округа, Град Лесковац из свог буџета издваја одређена новчана средства за подстицаји унапређење пољопривредне производње. За календарску 2012. годину исплаћене су субвенције од стране локалне самоуправе за 1.241 пољопривредно газдинство. Највећа количина подстицајних средстава је дата за набавку пољопривредне механизације и опреме и опреме за наводњавање, где је 754 корисника укупно расподелило 24.569.000 динара. Затим за унапређење пољопривредне производње у заштићеном простору (пластеници и стакленици), где је 397 газдинстава добило 12.828.000 динара. Дато је и 1.950.000 динара подстицајних средстава за набавку квалитетних грла у говедарству и 1.275.000 динара за набавку квалитетних приплодних грла са познатим пореклом у говедарству. Субвенционисало се подизање једногодишњих засада у воћарству и виноградарству, као и увођење стандарда квалитета и сертификације у пољопривредној производњи.

Пројектовани буџети Града Лесковца у наредном периоду су предвидели издвајање у висини од 5% за даље унапређење пољопривредне производње.

7.4. ПРОМОЦИЈА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

Значајно повећање економске користи може бити резултат адекватне промоције производа или услуга који се нуде тржишту. Последњих деценија је дошло до промена у начину производње, како у квантитативном тако и у квалитативном смислу, али то је проузроковало и промене у начину продаје. Начин живота и перцепција купаца директно утичу на прилагођавање и начин презентације и продаје производа. За добре пословне резултатите све већа заслуга припада промоцији. Иако је она само један сегмент у укупном успешном пословању, њен значај је врло приметан. Као саставни део маркетинг-микса, промоција умногоме каналише одлуку купца ка жељеном производу. Свакако, мора прво да постоји адекватан производ, да он има цену која га чини конкурентним, да канали дистрибуције функционишу беспрекорно и да тај

производ буде лако доступан потенцијалном купцу. Тада долази до пуног значаја промоција, јер постоје многи истородни производи са приближним или истим ценама, са сличним или чак идентичним квалитативним својствима који се налазе на тржишту. Да би се успешно завршио наступ на тржишту и продао производ, треба навести купца да га прихвати. Ту, свакако, не треба пренебрегнути чињеницу да, уколико производ у квалитативном смислу не задовољи потребе купца – промоција остаје немоћна.

Пођемо ли од претпоставке да квалитативна својства прехранбене индустрије Јабланичког округа нису мања од конкурентских, ценовно испуњавају предуслове за наступ на тржишту, остаје као препрека добром пословном резултату проблем дистрибуције (ван територије округа) и промоције.

Промоција прехранбене индустрије у Округу мора да се развија у два правца, један би био усмерен ка локалном становништву а други на презентацију производа ван територије Округа. Адекватна промоција у првом правцу није уопште занемарљива за остваривање добрих финансијских резултата. Придобивање лојалности локалних купаца свакако даје подстрек за наступ и на другим тржиштима. Услуге адвертајзинга на локалном терену су знатно мање, сигурност која се добија гарантованом количином продаје као и „помоћ“ локалних потрошача путем препоруке другима је више него битна. Сасвим је непримерено продавати производ у неком делу Републике а да он није успео да буде прихваћен од локалног становништва.

Промотивни наступ на тржишта ван Округа би требало да буде синхронизован и обједињен од стране више произвођача. Разлог за то је пре свега у смањењу трошкова који би били предодређени за индивидуалне кампање или наступе на сајмовима. Индивидуални производни капацитети у Округу нису велики да би обезбедили финансијску исплативост самосталног наступа у скупим рекламним кампањама или дуготрајним презентацијама. Привредна комора Лесковац је више пута до сада успела да обједини већи број истородних произвођача и промовише њихове производе на сајмовима у земљи и иностранству. То је, свакако, добар правац. Такође, добра је и идеја да се проба промоција производа са класификантом „лесковачки“. За то има доста предуслова и може да буде потпуно сврсисходно, пре свега због тренутних производних и прерадних капацитета прехранбене индустрије Јабланичког округа. Тренутно брендирани производи из Округа у свом називу имају „лесковачки“ (Лесковачки домаћи ајвар, Лесковачко роштиљ месо). Као што смо већ поменули, још један производ месне индустрије је у процесу брендирања, реч је о „спржи“. Тај

деликатес, који се традиционално производи само на територији Округа,²³¹ требало би да понесе назив „Лесковачка спржа“. То би умногоме допринело промоцији производа из Округа, а још бољи резултати се могу очекивати ако се настави процес брендирања нових производа са класификантом „лесковачки“.²³²

7.5. РАВНОМЕРНИ РАЗВОЈ РЕГИОНА

Недвосмислена сагласност је да се путем регионалне политике утиче на економско оснаживање и конкурентност региона ка његовом путу успешне привредне и социјалне интеграције. Лошу слику регионалног развоја у Србији имамо као последицу маргинализације тог проблема или неодлучности Републике у спровођењу зацртаних стратегија и мера. У Јабланичком округу, као последицу, сем укупног заостајања у поређењу са другим окрузима, имамо и велике диспропорције у развоју појединих општина. Емпирија нас наводи на неопходност конвергенције унутар самог Округа. Републичка статистика и владине анализе најчешће посматрају Округ као целину, док је стварно стање унутар те територије доста особено и са израженим екстремима.

Све владине стратегије и развојни програми говоре о регионима или окрузима на основу статистичких података које поседују, док конкретних анализа који се односе на општине и градове нема. „Наиме, од 2005. године, везано за промену методологије и прилагођавање међународним статистичким стандардима, не објављују се бруто домаћи производ и бруто додата вредност (укупно и по секторима делатности и својине) на нижим нивоима, тако да уопште не постоји могућност да се адекватно сагледају регионалне разлике. Чак и подаци који се тичу резултата пословања правних лица и предузетника (Агенција за привредне регистре – обавезни годишњи финансијски извештај) не дају праву слику стања, с обзиром да правна лица немају обавезу да достављају извештаје по организационим јединицама, морају се прихватити

²³¹ Ван подручја Округа таква врста производа не постоји, можда има сличних производа, али технолошки начин производње се разликује, као и квалитет.

²³² Скуп и захтеван процес одложио је до даљег брендирање два производа, „Лесковачка љутеница“ и „Лесковачка ловачка салата“.

са резервом, јер се резултати пословања исказују само по седишту (најчешће Београд – банке, мегамаркети, осигурање, ПТТ, итд.).²³³

Узимајући у обзир податке до којих смо дошли истраживањем, можемо оправдано да говоримо о присутној неравнотежи и поларизацији унутар Округа. Поред тога што сви негативни параметри важе на већем делу територије Округа, постоје и значајно битне разлике када су неке општине у питању. Негативна демографска кретања, незапосленост и просечна зарада имају битних разлика унутар Округа. Процес транзиције је прекинуо дотадашњи начин развоја инфраструктуре у Округу, а последице које је оставио у великој мери успоравају даљи развој инфраструктурне мреже у сваком погледу или макар њено одржавање. Наиме, недостатак финансија и, с друге стране, демографска пражњења неких подручја, постављају питање исплативости или сврсисходности великих улагања за тако мали број становника.²³⁴ Као последица тог „премишљања“, настављају се даља иселјења са тих простора, и то пре свих млађе популације. Присутна је неопходност заустављања тих процеса, али не никаквим „административним“ мерама већ планским како националним тако и локалним програмом „оздрављења“ девастираних и негативним демографским токовима погођених крајева.

Даљи развој прехранбене индустрије свакако је најефикаснији начин оздрављења ових крајева и пут обнављања и изградње нове инфраструктурне мреже. Рубна подручја Јабланичког округа су, свакако, изузетан сировински потенцијал прехранбене индустрије, пре других као подручја специјализована за воћарство, сточарство и у перспективи за производњу органске хране. Мисли се на крајеве којима је природа несебично дала и које би многе државе пожелеле да имају, а оне које имају сличне овим то изузетно поштују и остварују адекватне материјалне користи. Потребно је да држава и локална заједница препозна и предузме конкретне потезе и мере, пре свега у правцу стимулација за отварање нових производних и прерадних капацитета прехранбене индустрије.

²³³ Ранђеловић С., *Реиндустријализација*, Социјално-економски савет Града Лесковца, Лесковац 2012. год., стр. 29.

²³⁴ Аутор је апсолутно против таквог начина размишљања. Тим путем стижемо ускоро до позиције да ће сврсисходно улагање у инфраструктуру бити само на територији развијених урбаних центара.

8. МУЛТИПЛИКОВАНИ ЕФЕКТИ РАЗВОЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

8.1. ЗАУСТАВЉАЊЕ НЕГАТИВНИХ ДЕМОГРАФСКИХ ТОКОВА

Један од значајних ефеката који се може очекивати даљим развојем прехранбене индустрије јесте заустављање тренутно изражених негативних демографских токова на територији Јабланичког округа. Као што је већ поменуто, девастација индустрије је имала за последицу и миграције становништва. Последице тога су велике, али ни изблиза колике могу временом бити. Исељавање млађе популације са собом доводи до смањења наталитета на тим подручјима и негативног природног прираштаја, што може на крају резултира старачким домаћинствима, а потом и потпуним физичким нестанком популације у неким местима. То се већ дешава на подручју општине Црна Трава, а може се ускоро очекивати и на територијама општина Медвеђа и Бојник.

Да би се то спречило, морају се обезбедити егзистенцијални услови становништву на „угроженим“ територијама. Реч је пре свега о изразито руралним срединама са незавршеном инфраструктуром и подручјима где је превасходно екстензивно бављење пољопривредом. Све се то може променити обезбеђивањем економских инпута локалном становништву. Прехранбена индустрија је та која може да омогући директну или индиректну економску стабилност становништву из тих средина. Финансијска исплативост бављења пољопривредном производњом и даљи развој инфраструктуре су, свакако, исправан пут заустављања даљих миграција. Најчешћи разлог за миграцијом је економске природе. Отварање нових производних

или прерадних погона у оквиру прехранбене индустрије може у битној мери променити неравномерни распоред индустријских погона рубног и централног дела Округа. Та грана индустрије може директно да успори англомерацију и да битно допринесе ревитализацији или чак да доведе до потпуног привредног опоравка појединих рубних подручја Округа. Основни модели лоцирања производних капацитета су везани за близину извора сировина или за близину тржишта. Овде је реч о врсти индустрије која своје седиште, следећи принципе економске исплативости, мора да веже пре свега за близину сировинске базе. Да су опстали комбинати попут: „Пусте Реке“ из Бојника, ДП „Елан“ из Косанчића, „8. новембра“ из Лебана, „Црна Трава“ из Црне Траве, „Горња Јабланица“ из Медвеђе и други, демографска слика, свакако, неби била иста на терену. Као што смо у једном од претходних поглавља истакли, појачање миграционих кретања наступа у периоду транзиције, након уништавања производних капацитета која су до тада пословала.

Отварање нових погона прати и конкурентно неопходан технолошко-технички напредак који, уз квалитетну сировинску базу, даје сигурност опстанка произвођача на тржишту. Лоцирање тих, нових производно-прерађивачких капацитета тамо где је извор сировина прудицира успешно пословање инвеститору, али даје и економску сигурност становништву са тог подручја. Промена власничке структуре, квалитетна менаџерска пратња и поштовање стандарда квалитета овог пута неће довести до уништавања истих, а у исто време ће бити стуб привредног развоја тих средина.

8.2. СМАЊЕЊЕ СИРОМАШТВА

Даљи привредни развој, са посебним акцентом на прехранбену индустрију, може да има битан значај и да допринесе ефекту смањења сиромаштва на територији Јабланичког округа. „Иако је између узрока и последица сиромаштва тешко направити разлику, нема сумње да је сиромаштво повезано са разним економским и друштвеним болестима.“²³⁵ Транзициони циклус је као последицу иза себе оставио и велике индивидуалне диспропорције међу становништвом. „Сиромаштво представља непотпуно задовољење основних људских потреба – сиромаштво је појава која је

²³⁵ Mankiw N. G., Taylor P. M., *Економска*, Data Status, Beograd, 2008. god. str. 409.

везана за појединце, а не за земље. Сиромашне земље нису ништа друго него земље сиромашних појединаца... Релативно сиромаштво (сиромаштво појединаца у односу на сиромаштво осталих појединаца у посматраном друштву) у основи представља показатељ економске неједнакости, а не сиромаштва. Једини одрживи пут изласка из сиромаштва лежи у привредном расту...Привредни раст представља синоним за пут од сиромаштва ка просперитету. То је једини начин за одрживо елиминисање сиромаштва.²³⁶

Процес транзиције у округу може се посматрати и као процес девастације индустрије (не као процес деиндустријализације, у раду је и дато објашњење за то), пре свега путем неуспелих или неурађених приватизација индустријских погона, што је за последицу имало изузетан пад запошљености и појаву егзистенцијалног проблема код до тада у индустрији запошљеног становништва, али и породица упошљеника. Напоменом да је сам град Лесковац до транзиције спадао, са још осам градова у Србији, у ранг великих индустријских центара (20.000–50.000 радника) може се стећи слика привредне девастације али и проблема егзистенције радника који су остали без посла. Сада је касно да се анализира неспремност тадашње индустрије Округа за промене које су уследиле или да се опет спомиње транзициони процес, већ треба да се пронађе могућност побољшања економске егзистенције оних који су остали без посла.

Слободно тржиште је прокламовани пут дугорочног привредног развоја, тако каже струка. Како онда тумачити протекционизам у развијеним привредама и његово дуго опстајање? Свесни смо да иза сваког вида протекционизма стоје у основи партикуларни интереси. Међутим, валоризацијом дугогодишње Заједничке пољопривредне политике (ЗПП) ЕУ могу се извући закључци о делотворности и на колективном плану. Помагање неразвијених области омогућује њихово адекватно и далекосежно укључивање у ширу заједницу и не само да спречава продубљивање економског јаза већ доводи до његовог уравнотежења.

Један од сигурних праваца привредног раста је стимулисање пропулзивних грана индустрије на одређеним територијама. У овом случају то може бити прехранбена индустрија, као радноинтензивна грана индустрије која на територији Округа има могућност да црпе своју сировинску базу. Поред тога, упослиће много већи број радника неголи што ће то учинити неге друге гране индустрије, производиће размењиве производе и неће постајати опасност њеног дислоцирања. Зашто ово

²³⁶ Група аутора, *Од сиромаштва ка просперитету: Тржишно решење за привредни раст*, Службени гласник, Београд, 2009. год., стр. 191-192.

последње наглашавамо? Тренутно Влада Србије субвенционисхе стране инвеститоре који производни програм базирају на увозној сировинској бази, тако да када добију бољу понуду из окружења могу лако да дислоцирају своје производне капацитете. Код прехранбене индустрије то није случај а, као што већ напоменуто, реч је о радноинтензивној грани индустрије која може умногоме да побољша слику запослених у Округу и да директно утиче на смањење сиромаштва. Неповољна образовна структура незапошљених може да одговори захтевима које поставља оваква производња, а пре свега у основној сировинској производњи. Подсетимо да је скоро трећина незапошљених у Округу са завршеним основним образовањем и да њихово радно ангажовање није потребно у многим другим гранама индустрије. Упошљавање тих неквалификованих радника спречава даље наслеђивање сиромаштва и пружа могућност образовања поколења али и накнадно образовање и лакшу могућност доквалификације или преквалификације запосленог. Поред тога, прерадни капацитети се могу лоцирати широм територије Округа и нису директно везани за близину урбаног језгра. Пружа се могућност ублажавања присутне дисперзије производних погона и прекидање са ескапистичким посматрањем стања.

8.3. ИНДИРЕКТНИ ЕКОНОМСКИ ЕФЕКТИ

Развој и даље оснаживање прехранбене индустрије на територији Округа ће довести и до појаве, преко потребних, позитивних индиректних економских ефеката. Комунална и социјална инфраструктура се не могу развијати без економског оснаживања неког подручја. Баш зато су могући добри резултати по овим, тренутно израженим, проблемима у Округу. Поменимо опет, прехранбена индустрија је најсигурнији ослонац развоја руралних средина, које можемо посматрати и као велике губитнике транзиционог циклуса. Иста та рурална средина је највећи извор сировина прехранбене индустрије. Адекватном стратегијом развоја у тој грани индустрије добиће се економско оснаживање и пораст прихода, како чисто руралних средина тако и залеђа урбаних центара. Њихово оснаживање је у двосмерној вези. Без сировинске базе нема производње у прехранбеној индустрији, али без те исте производње нема ни економског бољитка за становнике тих подручја. Природних услова за развој

прехранбене индустрије има а инфраструктурне и техничко-технолошке треба обезбедити или постојеће надградити. Постојање ових других услова није довољан предуслов за развој прехранбене индустрије, уколико нема ових првих. Експлоатацијом природних услова може се ревитализовати постојећа инфраструктура или изградити нова, као и оствареним приходом утицати на осавремењивање техничко-технолошког процеса. Развој техничко-технолошког прогреса прехранбене индустрије, сразмерно томе и побољшање економских резултата које ће остваривати, у руралним срединама, може бити носиоц целокупног привредног развоја.

Даљи развој прехранбене индустрије на подручју Округа зауставиће негативна демографска кретања и смањити сиромаштво, али ће, исто тако, оснажити и економске заједнице. Тада може доћи до улагања у све врсте инфраструктуре, што ће, у сваком случају, бити позитиван помак ка развоју и неких других грана индустрије, али и могућност за развој терцијалног сектора.

Туризам је вероватно следећа делатност која добија основа за развој након каквог-таквог оснаживања руралних крајева и одређених улагања у инфраструктуру у тим крајевима. Више пута је у раду споменута природа и присутан биодиверзитет у Округу. Оживљавање органске производње је реално очекивано, уколико се узму у обзир предуслови који постоје али и очекивани економски резултати које она може да донесе у руралним срединама. Покретање у позитивном правцу и економско оснаживање развојем прехранбене индустрије могу бити основа за развој туризма, а приходи који се остваре од туризма значајно ће утицати на оснаживање исте те прехранбене индустрије. Перцепција туриста се последњих година знатно мења. Агро, еко и етно-туризам добијају све више поборника и конзумента. Сви ти побројани правци туризма се реализују пре свега као допунска делатност аграра и са собом доносе бенефите у виду додатног запошљавања и побољшања квалитета живота у руралним срединама.

Пораст прихода становништва руралних средина и залеђа урбаних центара је више него битан фактор економске али и социјалне стабилности у Округу. Производња хране је идеалан начин упошљавања овог становништва. Развој неких других радноинтензивних грана је најчешће везан локацијски за урбане центре и изискује потребну квалификацију. Ово, опет напомињемо, имајући у виду образовну структуру незапослених у Округу.

Свакако, најзначајнији индиректни добитак од економског оснаживања руралних средина, али и залеђа урбаних центара, јесте јачање комуналне и социјалне

инфраструктуре. Уравнотежавање развоја у округу је до сада најчешће био само прокламовани циљ. Економска сигурност није довољна уколико недовољан стандард живота у тој средини изазива другу врсту несигурности и доводи до миграција.

Развој прехранбене индустрије, који је директно везан за руралну средину, адекватан је начин решавања нагомиланих проблема у комуналној и социјалној сфери на тим подручјима. Наиме, побољшањем свог економског положаја, власници производних и прерадних капацитета, као и становништво из тих крајева, почеће да улаже у побољшање стандарда свог живота. С друге стране, и општина или град ће бити значајно заинтересован за улагање у комуналну и социјалну инфраструктуру, јер неће желети да изгуби део прихода који остварује од рада производних и прерадних капацитета, евентуалним њиховим затварањем или дислоцирањем на територију друге општине

Остварење економског благостања је у директној вези са привредним напретком, а тог напретка нема уколико нема индустријског развоја. Повећање индустријске производње је могуће само уколико за то постоје реалне основе. Унапређење и даљи развој прехранбене индустрије на територији Јабланичког округа је заснован на реалним могућностима, како на оним које је природа дала тако и на оним које су људи у могућности да надграде.

ЗАКЉУЧАК

Јабланички округ, као једна од административних целина у Републици Србији, налази се на југу централне Србије и захвата део њених рубних територија према југоистоку и југозападу. Административно седиште округа је град Лесковац, који је, уједно, и седиште индустријских, производних, образовних, здравствених, културних али и свих других привредних и друштвених дешавања. Ту своју улогу је стекао, годинама уназад, прво као занатски и трговински, а потом и као индустријски центар на том подручју. Дотранзиционих промена био је и велики индустријски центар на нивоу Републике Србије. Девастација индустрије која је почела деведесетих година прошлог века, а наставила се до данас, променила је привредну, а самим тим и економску слику града. Када анализирамо рубна и рурална подручја на територији Округа, закључујемо да је привредна и економска позиција становништва у тим срединама угроженија неголи у самом Лесковцу. И пре транзиције, развој унутар региона био је неуједначен, у корист административног центра, тако да су привредни резултати последњих двадесетак година на територији округа само продубили и увећали те несразмере.

Присутна је потреба за привредним опоравком, и активностима у правцу реиндустријализације, путем постизања економског бољитка и напретка, како целог друштва тако и свих појединаца у њему. „Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011 – 2020. године“ документ је који на конзистентан и целовит начин предлаже приоритете за развој индустрије у Србији. У овој стратегији су предочени и начини за реализацију те политике индустријског опоравка у Републици.

Стратегија дефинише циљеве, као и стратешке правце индустријског развоја засноване на анализи расположивих развојних предности које тренутно постоје у

Србији, а све то због позиционирања ка глобалним кретањима, пре свега на европском а потом и на светском тржишту. Имајући све то у обзир, у стратегији јез начајно место дато инвестицијама у прерађивачку индустрију и извоз.

Деиндустријализација, као глобални феномен код развијених земаља, јавља се у последњој трећини прошлог века. Он се најчешће огледа у повлачењу старих и „прљавих“ индустрија са територије тих земаља и њихово дислоцирање у новоиндустријализованим земљама. На својим територијама оне почињу са развојем нових, пропулзивних, индустрија које се, пре свега, базирају на потребној, великој, количини технологије и иновације. Људски ресурси постају битнији сегмент пословног успеха неголи раније. Они, као и инвестирање у иновације и нову технологију, постају стубови даљег привредног и економског раста у привредама развијених земаља. Извршена деиндустријализација олакшавала је, истим тим привредама, тржишно надметање у мањим или већим кризним ситуацијама које су уследиле.

Друга половина прошлог века била је ера појачане или праве индустријализације Србије. Долазило је до формирања великог броја индустријских центара. Развој индустрије у том периоду је у оквирима материјалне и радноинтензивне производње која је најчешће копија иностраних технологија. Поред великог успеха који је постигао процес индустријализације, треба напоменути да су га пратиле и бројне слабости. Као процес који је био централизовано усмеравањем, за последице је имао: недовољно акумулирана искуства добре праксе, присутну количину унутрашње и спољашње заштите, неконкурентност, протежирање социјалне политике уместо економске, што на крају доводи до успоравања пословне и технолошке инвентивности и иновативности. Ти недостаци су доприносили распрострањеној неприпремљености за транзициони процес који је уследио. Све горе поменуто важи и за индустрију на територији Јабланичког округа, тако да је она неспремна и рањива дочекала транзицију.

Оно што је највише коришћено у истраживању из Стратегије је део који се односи на индустријску политику у сектору прехранбене индустрије. Пројекција даљег развоја прехранбене индустрије је амбициозно постављена, можда и најамбициознија у односу на друге. Пројектована стопа реалног раста у овој индустрији је 11,3% годишње, стопа раста извоза је 17%. Такође, Стратегија предвиђа и увећање броја радника у прехранбеној индустрији од 5,4% на годишњем нивоу.

Пројектована политика даљег развоја прехранбене индустрије на територији Србије упућује на сагледавање њеног потенцијала у Републици, али и перспективу даљег развоја на територији Округа.

Прехранбена индустрија свој значај у глобалној економији, сем резултата које остварује, устоличује поимањем да она производи сву храну потребну за прехрану становништва. У прошлости су често недостатак хране, с једне, или појава вишкова, с друге стране, били један од фактора економске и политичке инфериорности или супериорности у глобалним односима међу земљама. Данашња партиципација у светском БДП, који је око 60 билиона долара, од 10% референтни је показатељ значаја и снаге коју има прехранбена индустрија за привреду на глобалном нивоу. Распоред најразвијенијих земаља света умногоме је и распоред најразвијенијих прехранбених индустрија на планети. Највећи глобални произвођачи хране су земље ЕУ и Северне Америке, за њима следе Кина, Русија, Јапан, Бразил, Индија, Аустралија, Аргентина и Израел. Приходи које остварују највеће мултинационалне компаније прехранбене индустрије се могу мерити са БДП неких неразвијених земаља. Највећа компанија је Nestle Sa, са 20,5 милијарди долара прихода, а онда следе Kraft Foods Inc., са 15,7 милијарди долара, Unilever Group, са 11,8 милијарди долара и PepsiCo Inc., са 11,4 милијарде долара прихода остварених у 2011. години. У ЕУ прехранбена индустрија се у оквиру прерађивачког сектора налази одмах иза металне индустрије и годишње бележи приход од 920 милијарди евра, а у својим погонима запошљава 4,8 милиона радника.

У Србији, прехранбена индустрија има значајну улогу како у привредном тако и у друштвеном и економском развоју. Њен убрзани развој на овој територији почиње тек у другој половини прошлог века као последица индустријализације и развоја привреде и друштва. Промена начина живота се огледа, пре свега, у смањењу броја руралног становништва и повећању индустријског радног становништва, миграције бивају значајне у правцу село – град, све више жена почиње да ради, појављују се и други фактори који утичу на убрзани развој прехранбене индустрије.

Најбоље постигнуте резултате прехранбена индустрија постиже осамдесетих година прошлог века, као уосталом и многе друге индустрије. Позитивно је да се прехранбена индустрија у транзиционом процесу брзо ревитализовала, па је, чак и после извршених приватизација, већи број погона наставио да ради, што није био случај у другим гранама. По показатељима из 2011. године, прехранбена индустрија

има спољнотрговински суфицит од 1,3 милијарде долара. Највећа извозна тржишта су земље ЕУ и земље потписнице ЦЕФТА споразума.

Прехрамбена индустрија на територији Јабланичког округа, по свом развоју и параметрима које је остваривала, није увек пратила прехранбену индустрију у Србији. Поред тога што је она још у првој половини прошлог века располагала одређеним производним и прерадним капацитетима, њен убрзани развој креће у другој половини прошлог века. Транзиција и неколико неуспелих приватизација у овој области битно мењају слику успона које је имала ова грана до осамдесетих година прошлог века. Некадашњи гиганти, „Поречје“ из Вучја и „Уми-Пек“ из Лесковца, налазе се у стечају због неуспешно спроведених, а затим и поништених приватизација.

Природни услови који постоје на територији Округа су једна од полазних основа за даљи развој прехранбене индустрије. Као повољни, они су вековима уназад директно утицали на насељавање овог простора и економско оснаживање становништва. У рељефу Јабланичког округа највећи део заузима Лесковачка котлина, која се простире са обе стране реке Јужне Мораве. Она је уједно и најнасељенији део, и у њој су, изузев Медвеђе и Црне Траве, смештени остали административни центри општина Јабланичког округа. Издвојимо и богатство речних токова, чију основу представља „лесковачко петоречје“, а чине га Јужна Морава, Ветерница, Власина, Јабланица и Пуста река. На основу својства рељефа, хидролошких и агроклиматских услова, као и на основу типова и квалитета земљишта, издвајају се три рејона различитих могућности за пољопривредну производњу. Први рејон можемо окарактерисати као изузетно повољан за интензивно бављење пољопривредом и он се налази у највећем делу Округа и простире се до 400 m н.в. Други рејон, релативно повољан за бављење интензивном пољопривредом обухвата подручја која се налазе до 700 m н.в. Трећи рејон, који је доста ограничен за бављење интензивном пољопривредом, простире се изнад 700 m н.в. и он се, највећим делом, налази под шумским и травним површинама.

Према последњем попису становништва из 2011. године, на територији Округа живи 216.304 становника. Град Лесковац на својој територији, по истом попису, има 144.206 житеља, а сам Лесковац 60.288 становника. За њим по броју становника на територији Округа следе: Власотинце са 15.882, Лебане 9.272, Братмиловце 3.482, Бојник са 3.100 и Медвеђа са 2.860 становника.

Демографски потенцијал је релевантан фактор како могућих пројекција привредног и материјалног развоја тако и као апсорпциони или потрошачки чинилац.

Кретање броја становника у Округу је до почетка транзиције и званичног пописа из 1991. године било у успону. Кризне санкције међународних организација, као и промене власничке структуре у привреди, битно су утицале на кретање броја становника у правцу депопулације. Према попису из 2011. године, број житеља се смањио за 34.469 или за 14% укупног броја становника из 1991. године. Анализа, сваког од 336 насељених места на територији Округа, показује да је само 12 насељених места имало увећање броја житеља у овом периоду, док су сва остала места доживела демографска пражњења. Рубна подручја, која су и пре транзиционог циклуса имала демографска осипања, у највећој мери су погођена депопулацијом у последњем периоду. Ситуација је додатно погоршана старосном структуром становништва, које је остала да живи на тим подручјима.

Број незапослених у Округу на 1.000 становника је 179, док је у Србији тај просек 105. Супротно томе, број запослених на 1.000 становника у Округу је 172, док је у Србији 240. Образовна структура је, такође, изузетно неповољна, јер сетренутно на тржишту рада налази 33,1% оних који немају никакву квалификацију, 31,1% је са III степеном стручне спреме, док је са IV степеном 26,3%. Необразовани и неквалификовани имају тежи приступ тржишту радне снаге. Даље повећање незапослености и ширење сиромаштва је могућа перспектива, будући да 6,9% деце на територији Округа не завршава ни основну школу, а 23% деце не завршава III степен образовања.

Проблем на тржишту радне снаге представља и квалификациона структура незапослених, која, поред тога што је недовољна, врло често је и нефункционална. Неприлагођеност образовног система кретањима у привреди и друштву је ове учеснике на тржишту рада унапред дисквалификовала. Извесна је потреба за преквалификацијом и доквалификацијом заинтересованих са тржишта рада, чиме би добили шансу за брже запослење.

Сировинска основа за даљи развој прехранбене индустрије на територији Округа постоји. Пољопривредна производња је битан егзистенцијални услов опстанка значајног дела становништва на овом подручју. У транзиционом процесу она додатно добија на значају услед девастације већине индустријских погона и немогућности отварања нових радних места. Исто тако, приметан је и повратак пољопривреди одређеног броја некадашњих индустријских радника. Број регистрованих пољопривредних газдинства, који износи 27.813, говори о значајном људском потенцијалу који своју економску перспективу, вољно или зато што нема алтернативу,

везује за пољопривреду. Велики проблем представља и поседовна структура, која је неповољна. Просек од 2,4 ha обрадивог земљишта по газдинству, који је уједно знатно испод просека у Србији (5,4 ha), и величина парцеле у просеку од 16 ари (дулум) земље, знатно утиче на економичност производње. Томе доприноси и чињеница да се скоро четвртина земљишта уопште не обрађује због неекономичности или удаљености од газдинства. Мале парцеле битно утичу и на висину приноса због немогућности адекватног и непотпуног механичког третирања. Треба издвојити као позитиван резултат у узгоју повртарских култура, иповећање броја и капацитета пластеника који се на територији Округа користе за производњу тих култура. Чак 25% пластеничких капацитета у Србији се налази на територији Јабланичког округа.

С друге стране, засади под воћем на територији Округа, на површини од 10,4% коришћеног пољопривредног земљишта, вишеструко су изнад просека у Србији, где је покривеност воњацима 4,6%. Зато се може закључити да је воћарство једна од пропульзивних грана прехранбене индустрије у Округу.

Ова количина засада под воћем и род који се добија, добра су почетна основа за успешно пословање прерадних капацитета и хладњача. Потврда томе је и податак да се пет хладњача из Округа налази међу првих педесет по извозним резултатима у Србији. Једна од тих хладњача, „Југпром“, трећа је по резултатима извоза на територији Републике. Производња и прерада воћа умногоме може бити побољшана када се реши статус „Поречја“ из Вучја, чији су погони тренутно ван употребе јер чекају новог власника.

Млинско-пекарска индустрија, услед дугогодишњег смањења површина под житарицама, велики део својих сировина набавља ван граница Округа. Могућност за увећање засада под пшеницом није значајна. Већ поменута величина поседовне структуре је главна кочница за увећање засејаних површина. Набавка жита и брашна ван територије Округа је једна могућност за задовољење инсталираних производних млинско-пекарских капацитета.

Говедарство и свињогојство су у битној мери редуковали своје капацитете у транзиционом периоду, а девастирање некада друштвених фарми са значајним производним капацитетима није надомештено отварањем нових. Зато су капацитети за прераду меса, којих има у значајном обиму, принуђени да део сировина набављају ван територије Округа. Млекаре то не чине, али и не успевају да подмире све потребе на територији Округа за млеком и млечним производима.

Приоритет би требало да буде рурални развој на територији Јабланичког округа. Ту леже недирнути или недовољно реализовани сировински потенцијали. Да би се то остварило, потребно је улагати у руралну инфраструктуру и концепт руралног развоја усмерити ка повећању прихода, економичности у производњи, па самим тим и конкурентности сваког индивидуалног произвођача.

Пропулзивне групације унутар прехранбене индустрије, прецизније, њихов адекватан одабир, могући су стратешки избор. Производња и прерада воћа и поврћа, као и говедарство и свињогојство директно везано са даљом прерадом производа добијених из ових грана сточарства, могући су правци за даље улагање. Показатељи истраживања о резултатима и потенцијалима које ове групације имају указују на њихово учешће у привредној структури. SWOT анализа сваког од предложених развојних праваца, када је у питању прехранбена индустрија, предочава могућност брзе ревитализације или појачавање већ постигнутих, респектабилних резултата, и опредељење за те групације као пропулзивне у блиској будућности.

Повећање конкурентности, увођење стандарда квалитета и безбедности производа, даље улагање у техничко-технолошку опремљеност и промена у корпоративном управљању—правци су за постизање жељених резултата. Период од последњих двадесетак година умногоме је утицао на „замрзавање“ инвентивности и планског тржишног наступа. Стихијски наступ и често одустајање од средњорочно прокламованих циљева обезвредили су основни техничко-технолошки капитал. За то време окружење је напредовало и прихватало нов начин пословања и приступа тржишту. Осиромашивање произвођача је, у исто време, и затварало пут ка новим идејама и спречавало умногоме било какав вид осавремењавања производње. У оптимализацији производње је лакше наћи пласман и постићи бољу цену за већу количину производа неголи за мању. Зато је развој задругарства, као и формирање агрокластера препорука за остваривање бољих економских резултата, и извесно је да ће у будућности то бити основна за било какво привређивање.

Када је реч о производима прехранбене индустрије из Јабланичког округа—брендирање је недовољно заступљено. Два брендирана производа – „Лесковачко роштиљ месо“ и „Лесковачки ајвар“ малобројна су за утврђени потенцијал. Пут брендирања је добра развојна шанса овог краја, пре свега за рубна подручја која могу да одговоре захтевима који би се тражили за производе са заштићеном ознаком порекла или пак са заштићеном географском ознаком.

Перспективу за даљи развој прехранбене индустрије видимо и у светском тренду пораста потреба за храном. Пораст броја становника на планети, али и пораст потреба за увећањем унетих калорија путем исхране у току дана, све више упућује у правцу улагања и развоја прехранбене индустрије. Поред тога, развојем стандарда живота јављају се и потрошачи који желе да више новца потроше за неки производ. Органски произведена храна све више осваја тржишта развијених земаља и постаје присутна у сваком тренутку и на сваком месту. Управо та органска производња је још једна изузетна прилика за развој руралних, а пре свега рубних подручја у Округу.

Процес приступања Србије чланству у ЕУ представља још једну од перспектива за даљи развој прехранбене индустрије на подручју Јабланичког округа. На то упућују већ сада позитивни резултати које Србија остварује у спољнотрговинској размени са земљама чланицама ЕУ. По статистичким подацима, суфицит у размени који је направила наша држава у овој области у 2011. години достигао је 638 милиона долара. Само повећањем степена финалне обраде код прехранбених производа који се извозе могу се побољшати и овако већ врло добри резултати. Просечна вредност извезеног производа је свега 0,8 евра по килограму, док је просечна вредност увезеног производа по килограму 2,5 евра. Тренутно још бољи биланс у спољнотрговинској размени је са земљама чланицама ЦЕФТА споразума. Суфицит у размени прехранбених производа са овим земљама које је остварила Србија у 2011. години је 881 милион долара. Ту важну улогу у будућности може да игра и извоз на тржиште Руске Федерације. Али, будући да је реч о изузетно великом тржишту, неопходан је заједнички наступ већег броја произвођача, односно њихово повезивање и удруживање путем задруга, кластера или удружења.

Увећање економске користи може бити резултат адекватне промоције на тржишту за производе и услуге који се нуде. Последњих деценија је дошло до промена у начину продаје производа као последице битних померања, како у квантитативном тако и у квалитативном смислу, у начину производње. Начин живота и перцепције купца су претрпеле одређене промене и битно је ићи ка њиховом прилагођавању и адекватној промоцији ради постизања бољих резултата. Квалитативна својства наших производа и адекватна ценовна политика, без озбиљног промотивног наступа, недовољни су за постизање добрих економских резултата. Даљи процес брендирања прехранбених производа са овог терена, који би задржао квалификант „лесковачки“, у скоријој будућности би могао да цело ово подучје промовише у правцу квалитетне и препоручиве хране.

Препорука која би се могла извући из истраживања да даљи развој прехранбене индустрије није просторно везан за урбане центре, већ, напротив, више упућује инвеститоре према руралним срединама. Даљи развој ове гране изискује појачање сировинске базе и лоцирање прерадних капацитета што ближе њима. То је, уједно, и најбољи пут према равномернијем развоју Округа, који је далеко ефикаснији и далекосежнији од било којих административних предлога и решења.

Развој прехранбене индустрије у Округу може бити значајани за решавање егзистенцијалних проблема становништва, односно за упошљавање дела армије незапослених са бироа рада, као и за ублажавање другог великог друштвеног проблема – негативних демографских токова. Један од начина за њихово заустављање у рубним и руралним срединама је повећање економске сигурности становништва са тих подручја. Неопходна сировинска база прехранбене индустрије најбољи је правац економског оснаживања руралних средина. Као пратња сировинској бази јавиће се и одређени смештајни и прерадни капацитети који ће запослити нову радну снагу. Напоменимо да, у великој већини, квалификационе и образовне структуре потребне за рад у прехранбеној индустрији нису захтевне. Прецизније речено, она је једна од ретких грана индустрије која може да апсорбује и неповољну образовну и квалификациону структуру. Поновимо, трћина тренутно пријављених у НСЗ не поседује никакву квалификацију, друга трећина има тек III степен стручне спреме са, најчешћом, квалификацијом пројектованом за потребе Округа из предтранзиционог периода, када је Лесковац био велики индустријски центар.

Такође, смањење сиромаштва на подручју Округа може бити оствариво даљим развојем и инвестицијама у прехранбену индустрију. Највећи део сиромашних је, по правилу, и најнеобразованији део популације. Пут њиховог економског оснаживања, релативно лако, могло би да обезбеди развој радноинтензивне индустрије која ће бити у могућности да запосли у својим погонима неквалификовану или недовољно квалификовану радну снагу. Стварање сировинске базе за прехранбену индустрију такође је и могућност упошљавања те исте радне снаге. То би, уједно, и био могући излаз из зачараног круга у коме сиромашно становништво ствара ново сиромашно становништво.

Развој комунално-социјалне инфраструктуре, као и старање економских предиспозиција за улагања у друге привредне активности, међу вреднијим су индиректним бенефитима који се могу реално очекивати развојем прехранбене индустрије у Јабланичком округу.

У индустријски девастираном Јабланичком округу у периоду транзиције пожељна је реиндустријализација. Реално остварив и стратешки оправдан правац те реиндустријализације је ка прехранбеној индустрији. Она ће бити у могућности да као радноинтензивна грана индустрије, која би црпила сировинску базу са подручја Округа, упусти велики број радника, директно утиче на заустављање негативних демографских токова и смањи присутно сиромаштво. Мултипликовани економски ефекти би били битно изражени, наиме, највећи део новца од цене продатог производа прехранбене индустрије би остао на територији настанка производа. А управо је то потребно за побољшање економске и социјалне ситуације у Јабланичком округу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Avramović, Z., (2008): Da li je Društvo znanja novi tip društva, Sociološki pregled, vol. XLII , no1, str. 85-100.
2. Anđelković, Z., Gligorijević, Ž., (2013): Uloga države u stvaranju uslova za ravnomerniji regionalni razvoj, Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope, Ekonomski fakultet, Niš.
3. Albijanić, M., (2011): Znanje kao izvor konkurentne prednosti, Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, Beograd.
4. Albijanić, M., (2010): Ljudski kapital u funkciji ekonomskog rasta i primena na Srbiju, Kuda ide konkurentnost Srbije?, Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, Beograd.
5. Aldrich, L., Kusmin, L. (1997): *Rural Economic Development –What Makes Rural Communities Grow, An Economic Research Service Report*, USDA, Agriculture Information Bulletin No. 737. p. 35
6. Alfred, M., (1961): *Principles of Economics*, Macmillan, London.
7. Anakiev, B., Peševski M., Ilić B., (2003): Harmonizacija agrarne politike zemalja kandidata za članstvo u Evropskoj Uniji sa Zajedničkom agrarnom politikom – CAP, Zbornik radova: Poljoprivreda i ruralni razvoj u evropskim integracijama, Poljoprivredni fakultet, Beograd – Zemun.
8. Antevski, M., (2010): Svetska ekonomska kriza i njen uticaj na privredu Srbije, Ekonomski horizonti, br. 1, Ekonomski fakultet, Kragujevac.
9. Anufrijević, D. A., Dašić, G., (2012): Komparativne prednosti poljoprivrede Srbije i održiv razvoj, Socioekonomika, br. 1.
10. Arandarenko, M., Zelović, M., (2009): Efekat evropskih integracija na tržište rada u Srbiji, Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, Beograd.
11. Arandelović, Z., (2004) Nacionalna ekonomija, Ekonomski fakultet, Niš.
12. Arandelović, Z., Gligorijević, Ž., (2010): Regionalna ekonomija, Niš.
13. Arsić, V., (2005) Fiskalne i strukturne reforme – memorandum o budžetu i ekonomskoj i fiskalnoj politici za 2006. god. i projekcijama za 2007. god. i 2008. god., Stabilizacija i razvoj – kako dalje? Ekonomist, br. 1, Savez ekonomista Srbije i Crne Gore, Beograd.
14. Adžić, S., (2013): *Regionalna politika i klasterizacija u sistemu integracione interakcije*, Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope, Ekonomski fakultet, Niš.
15. Babić, B., (1998) Prelaz u tranziciju, Prometej, Beograd.

16. Babović, V. J., (2009): Menadžment farme u održivoj proizvodnji, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad.
17. Babović, J., Radojević, V., (2008): Menadžment, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Novi Sad.
18. Bajt, dr Aleksandar, (1967): Osnovi ekonomik, Informator, Zagreb.
19. Baker, S. (2008): *Sustainable Development*, Routledge. Str. 12. London.
20. Ballance, R. H., (1987): *International Industry and Business*, Allen & Unwin, London.
21. Baldwin, R., Wyplosz, C., (2010): *Ekonomija evropskih integracija*, Data Status, Beograd.
22. Barbier, E. B. (1987): *The Concept of Sustainable Economic Development*, Environmental Conservation, 14(2), str. 101-110.
23. Bartlett, W., Prica, I., (2011): *The Variable Impact of The Global Economic Crisis in South East Europe*, Economic Annals, No. 191, Faculty of Economics, Belgrade.
24. Barroso, J. M., (2005): *The Lisbon strategy – a key priority of the European Commission*, Speech of president of the European Commission, ETUC Conference, Brussels.
25. Bahtijarević, Š., (1999): *Menadžment ljudskih potencijala*, Golden marketing, Zagreb.
26. Dr. Birovljev, J., dr. Tomić, R., (1996): Menadžment u poljoprivredi, Ekonomski fakultet, Subotica.
27. Blašković, V., (1967): *Ekonomska geografija Jugoslavije*, Novinsko-izdavački, štamparski i birotehnički zavod, Zagreb.
28. Blesić, M., (2003): Politika i zakonodavstvo EU u oblasti proizvodnje i prometa hrane, Poljoprivredni fakultet, Sarajevo.
29. Bloomberg, D., LeMay, S., Hanna, J., *Logistika*, (2006): *Zagrebačka škola ekonomije i menagmenta*, Zagreb.
30. Bogdanov, N., (2004): Poljoprivreda Srbije u međunarodnim inegracijama i položaj Srbije, Društvo agrarnih ekonomista Jugoslavije, Beograd.
31. Bogdanov, N., (2010): Efekti integracija Srbije u oblasti poljoprivrede, FEFA, Beograd.
32. Bogdanov, N., (2007): Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija, UNDP, Beograd.
33. Bogdanov, N., Božić D., Munčan P., (2004): Ocena efekata integracije u STO i EU na poljoprivredu Srbije, Ekonomika poljoprivrede, god. LI, broj 3-4, str. 249-256, Beograd.
34. Bogdanov, N., Božić, D., Muncan, P., (2004): Ocena efekata integracije u STO i EU na poljoprivredu Srbije, Institut za ekonomiku poljoprivrede Beograd, Ekonomika poljoprivrede, str. 247-254, Beograd.
35. Bogovac-Cvetković, N., Ilić, B., Milićević, V., (2010): Globalizacija i konkurentnost agrarnog sektora Srbije, Ekonomske teme, br. 1, Ekonomski fakultet, Niš.
36. Božić, D., (2011): Zaposlenost ruralnog stanovništva Srbije, Ekonomika poljoprivrede, br. sb-2, Naučno društvo agrarnih ekonomista Balkana, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
37. Božić, I., (2012): Ekonomska modernizacija Srbije i međunarodni ekonomski tokovi, Teme, br. 4, Univerzitet, Niš.
38. Божић, М., (2009): *Деиндустријализација земље у транзицији и њене економске последице*, Теме, бр. 2, Универзитет, Ниш.

39. Božić, D., Bogdanov, N., Ševarlić, M., (2011): *Ekonomika poljoprivrede*, Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet, Beograd.
40. Božić, M., Golubović, S., (2008): Nezaposlenost radne snage u Srbiji kao razvojni problem, Teme, br. 4, Univerzitet, Niš.
41. Bouman, K., (2003): Strategija u praksi, Prometej, Novi Sad.
42. Bošnjak, M., (2011): Rezultati i izazovi ekonomskih reformi u Srbiji u
43. tranzicionom periodu 2001-2008. godini, Ministarstvo finansija, Beograd.
44. Budimlija, Lj., (2010): Klasteri kao strategijska forma nastupa srpskih preduzeća u prehrambenoj industriji na inostranom tržištu, FEFA, Beograd.
45. Vasiljević, Z., Ševarlić, M., (2005): Finansiranje multifunkcionalne poljoprivrede i ruralnog razvoja u Evropskoj Uniji – iskustva za Srbiju, Tematski zbornik, Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj, str. 152-163, Beograd.
46. Васовић, М., (1956): *Један пример досељавања у Лесковачкој околини*, Гласник СГД, св. XXXVI, Београд.
47. Vićentijević, D., Vujović, N., (2004): Agrarna politika Evropske Unije i budućnost poljoprivrede Srbije, Ekonomika poljoprivrede, god. LI, broj 3-4, str. 257-269, Beograd.
48. Vlada Republike Srbije, (2011): Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije 2011 - 2020, Beograd.
49. Vlahović, B., Kuzman, B., Maksimović B., (2009): CEFTA sporazum i njegov značaj za spoljno trgovinsku razmenu poljoprivrednih proizvoda, Zbornik radova, Poslovno okruženje u Srbiji i svetska ekonomska kriza, Novi Sad.
50. Vlahović, B., (2010): Tržište agroindustrijskih proizvoda, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
51. Vlahović, B., Stevanović, S., Tomašević, D., Zelenjak, M., (2006): Agrarna proizvodnja u Republici Srbiji, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Beograd.
52. Воробева С. А., (1981): *Земледелие с основами почвоведенија и агрохимији*, Колос Москва.
53. Вујатовић-Закић, З., (2001): *Аграрна економија*, Економски факултет, Београд.
54. Др Вујатовић-Закић, З., (1995): *Аграрна економија*, Економски факултет, Београд.
55. Dr. Vuković, M., dr. Ristić, P., (2010): *Poslovna etika*, Visoka škola strukovnih studija za menadžment u saobraćaju, Niš.
56. Гајић, М., Ловре, К., Тркуља, Ђ., Зекић, С., (2003): *Развој пољопривреде земаља у тротранзицији – остварени резултати и потенцијални ефекти приступа ЕУ*, Економика пољопривреде, год. бр. 4, Београд.
57. Глигоријевић, Ж., (2008): *Индустријски менаџмент*, Ниш.
58. Глигоријевић, Ж., (2011): *Економика индустрије*, Ниш.
59. Глигоријевић, Ж., Бошковић, Г., (2007): *Механизам унапређења конкурентности индустрије*, Економски факултет, Ниш.
60. Глигоријевић, Ж., Илић, М., Вошковић, Г., (2008): *Индустријски менаџмент*, Економски факултет, Ниш.
61. Gligorijavić, M., Mitić, S., (2011): Značaj i razvijenost industrijskih klastera u Srbiji, Nova strategija razvoja privrede Srbije, Naučno društvo ekonomista Srbije, Ekonomski fakultet, Beograd.

62. Golubović, N., (2011): *Tržište rada, socijalna isključenost i siromaštvo, Aktivne mere na tržištu rada i pitanje zaposlenosti*, tematski zbornik, Institut ekonomskih nauka, Beograd.
63. Global Competitiveness Report 2007-2008.
64. Grbić, V., (2004): *Poljoprivreda i budžet Evropske unije*, Ekonomika poljoprivrede, god. LI, broj 3-4, str. 269-277, Beograd.
65. Група аутора, (1994): *Бразде*, Завод за пољопривреду Лесковца, Лесковац.
66. Група аутора, *Геологија Србије*, (1976): књига VIII-1, Хидрогеологија, Завод за регионалну геологију и палеонтологију ПГФ, Београд.
67. Група аутора, (2008): *Korporativno upravljanje*, Sinergija, Zagreb.
68. Група аутора, (2011): *Економика пољопривреде*, Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет, Београд.
69. Група аутора, (1991): *Педолошка студија општине Лесковац*, Институт за проучавање земљишта, Београд.
70. Група аутора, (2009): *Od siromaštva ka prosperitetu: Tržišna rešenja za privredni rast*, Službeni glasnik, Beograd.
71. Група аутора, (2012): *Strategija razvoja zemljoradničkog zadrugarstva u Republici Srbiji*, Друштво аграрних економиста Србије, Futura, Novi Sad.
72. Група аутора, (2013): *Organska poljoprivreda u Srbiji 2013*, Srbija Organica, Beograd,
73. Gulan, B., Tomić, D., (2003): *Konkurentnost poljoprivrede u uslovima tržišnog privređivanja, ekološko-socijalni aspekt*, Tematski broj časopisa Ekonomist: Konkurentnost i tranzicija, str. 325-331, Savez ekonomista Srbije i Crne Gore, Beograd.
74. Gunter, S., Lukas, Z., (2007): *Klaster menadžment*, Ministarstvo regionalnog razvoja i ekonomije i GTZ, Beograd.
75. De Boer, H.W. & J. van Steen, (2006): *Science, technology and innovation in the Netherlands*, Ministry of Education, Culture and Science/Ministry of Economic Affairs, Den Haag.
76. Dess-Lumpkin-Eisner, (2007): *Strategijski menadžment*, treće izdanje, Data status, Beograd.
77. Dinić, J., (1997): *Prirodni potencijal Srbije*, Ekonomski fakultet, Beograd.
78. Draker, P., (2005): *Upravljanje u novom društvu*, Adizes, Novi Sad.
79. Drucker, P., (1995): *Postkapitalističko društvo*, Beograd.
80. Đekić, S., (2006): *Економика пољопривреде*, Ekonomski fakultet, Niš.
81. Đekić, S., Jovanović, S., Krstić, B., (2011): *Neke determinante kreiranja politike i strategije održivog ruralnog razvoja*, Agrarna i ruralna politika u Srbiji nužnost ubrzanja reformi, Tematski zbornik, Друштво аграрних економиста Србије, Универзитет у Новом Саду – Ekonomski fakultet, Beograd, Novi Sad.
82. Ђорђевић, В., (2011): *Тржишно преструктурирање агрокомплекса Јабланичког округа*, Технички факултет, Бор.
83. Ђорђевић, В., Стојковић, Н., Стефановић, В., (2007): *Утицај делова агрокомплекса на економiju Јабланичког округа*, Зbornik radova, Мајска конференција, Бор.
84. Ђорђевић, В., (2013): *Утицај воћарства на развој ruralних области Јабланичког округа*,

- Internacionalna majska konferencija o strategiskom menadžmentu, Zbornik radova, str.242-250, Bor.
85. Đorđević, V., (2013): *Značaj delova agrokompleksa kao potencijal za ekonomski razvoj Jablaničkog okruga*, Internacionalna majska konferencija o strategiskom menadžmentu, Zbornik radova, str. 251-258, Bor.
86. Ђорђевић, В., (2013): *Људски ресурси Јабланичког округа у контексту нове индустријске политике Републике Србије*,
87. Đurović -Todorović, J., Đorđević, M., (2003): *Monetarne reforme u zemljama Srednje i Istočne Evrope*, Ekonomske teme, br. 2, Ekonomski fakultet, Niš.
88. Đurović-Todorović, J., (2012): *Sustainability of The Monetary Policy Strategy of The NBS*, Teme, br. 1, Univerzitet, Niš.
89. Закић, З., Стојановић, Ж., (2008): *Економика аграра*, Економски факултет, Београд.
90. European Commission, „Directorate - General for Agriculture“, (2004) *The Common Agricultural Policy explained*, Brussel.
91. *Economic Development During Transition in Serbia, Faculty of Economics*, (2007) Finance and Administration.
92. Živković, Ž., dr Popović, N., dr Jelić, M., (2003): *Uprava u istraživanjem i razvoju*, DŠIP-Bakar, Bor.
93. Закић, З., (2001): *Аграрна економија*, Економски факултет, Београд.
94. Закић, З., Стојановић, Ж., (2008): *Економика аграра*, Економски факултет, Београд.
95. Zekić, S., Gajić, M., Lovre, K., Trkulja, D., (2004): *Implikacije politike ruralnog razvoja Evropske Unije na zemlje jugoistočne Evrope u tranziciji*, objavljeno u ed. 96.
96. Zakić, Z., Rikalović, G., Stojanović, Ž., *Institucionalne reforme i tranzicija agroprivrede u Republici Srbiji*, sv. 3, CID, Ekonomski fakultet, Beograd.
97. Zekić, S., Lovre, K., (2004): *Transformacioni procesi u poljoprivredi zemalja jugoistočne Evrope - studija slučaja Republike Srbije*, Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici, br. 12, str. 187-195, Subotica.
98. Zekić, S., Gajić, M., Lovre, K., (2005): *Multifunkcionalnost i ruralni razvoj – nova paradigma za reformu Zajedničke agrarne politike Evropske Unije*, Tematski zbornik: Multifunkcionalna poljoprivreda i ruralni razvoj, str. 135-142, Beograd.
99. Иванишевић, Д., Кораћ, Н., (2015): *Попис пољопривреде 2012.год. Виноградарски атлас*, РЗС, Београд.
100. Jakopin, E., (2013): *Izazovi regionalne politike u Srbiji*, Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope, Ekonomski fakultet, Niš.
101. Јакопин, Е., Бајец, Ј., (2009): *Изазови индустријског развоја Србије: макроекономски контекст, Економика предузећа*, Савез економиста Србије, Београд.
102. Jakopini, E., Perišić, A., (2008): *Efekti integracija Srbije u EU na regionalni razvoj*, FEFA, Beograd.
103. Janković Milić, Jovanović S., Anđelković Pešić M., (2011): *Podsticanje razvoja malih i srednjih preduzeća u ruralnim područjima*, Agrarna i ruralna politika u Srbiji nužnost ubrzanja reformi, Tematski zbornik, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Univerzitet u Novom Sadu – Ekonomski fakultet, Beograd, Novi Sad.
104. Jaćimović, D., Bjelić, P., Marković, I., (2013): *Uticaj svetske ekonomske krize na međunarodne investicije i trgovinske tokove u regionu Zapadnog Balkana*, Ekonomske teme, br. 1, Ekonomski fakultet, Niš.

105. Јаћимовић, Б., (1989): *Утицај депопулације становништва на промене аграрне структуре у Јужноморавском региону*, Зборник радова Географског факултета, бр. XXXII, Београд.
106. Jefferson Institut, (2003): *Competitiveness of the Serbian Economy*.
107. Јовановић, Ј., (1961): *Из историје аграрне својине у Лесковачком поречју*, Лесковачки зборник, књ. I, Народни музеј, Лесковац.
108. Јовановић, Ј., (1975): *Пуста Река - Антропогеографска и социолошка истраживања*, Лесковачки зборник XV, Народни музеј, Лесковац.
109. Kettels, C. L., Solvell, O., (2006): *Cluster initiatives in Developing and Transition Economies*, Center for Strategy and Competitiveness, Stockholm.
110. Kilcher, L., (2007): *How organic agriculture contributes to sustainable development*, JARTS Witzenhausen, Supplement 89.
111. Ковачевић, И., (2012): *Преглед*, број 3, Београд.
112. Ковачевић, И., (2010): *Преглед*, број 3, Београд.
113. Ковачевић, Р., (2012): *Извоз као фактор приступања Србије Европској унији, Европска унија и Србија: Од транзиције до придружења*, Научно друштво економиста Србије, Економски факултет, Београд.
114. Ковачевић, Р., (2002): *Tranzicija zemalja Centralne i Istočne Evrope u tržišnu privredu*, Privredna izgradnja, br. 3-4. Novi Sad
115. Koester, U., Zarić, V., (2009): *Trgovina poljoprivredno prehrambenim proizvodima, principi i politika*, Poljoprivredni fakultet, Beograd.
116. Костадиновић, Р., (1964): *О Црној Трави*, Лесковачки зборник бр. IV, Народни музеј, Лесковцац.
117. Костић, М., (1969): *Јужно Поморавље-Економско-географске одлике*, Лесковачки зборник, књ. IX, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац.
118. Костић, М., (1954): *Привредно-географске прилике и гравитационе сфере Власотинца*, Гласник српског географског друштва, св. XXXIV, бр. 1, Београд.
119. Костић, М., Трајковић, Т., (1965): *Доње Трњане-Прилоггеографском проучавању специјализованих повртарских насеља*, Лесковачки зборник, књ. V, Народни музеј у Лесковцу, Лесковац.
120. Kotler, P., (2000): *Marketing Management*, Prentice Hall International, New Jersey.
121. Kotler, P., Keller, L. K., (2006): *Marketing menadžment*, Data status, Beograd.
122. Kotler, F., (2007): *Како креирати, овладати и доминирати тржиштем*, Адизес, Нови Сад.
123. Krstić, V., (2011): *Konkurentske strategije i finansiranje razvoja malih i srednjih preduzeća*, Fakultet za poslovni menadžment, Bar.
124. Куколеча, С., (1970): *Организационо пословни лексикон*, Завод за економске експертизе, Београд.
125. Lavigne, M., (1999): *The Economics of Transition: From Socialist Economy to Market Economy*, Palgrave Macmillan, New York.
126. Lachman, E. B. (1997): *Linking Sustainable Community Activities to Pollution Prevention. A Sourcebook*, Critical Technologies Institute, RAND, Str. 324.
127. Др. Лекић, М., (1975): *Економски лексикон*, Савремена администрација, Београд.
128. Ловре, К., Гајић, М., Зекић, С., (2001): *Трансформација пољопривреде земаља централне и источне Европе у европским интеграционим процесима*, Анали Економског факултета у Суботици, бр. 6, стр. 199-210, Суботица.

129. Lovre, K., Gajić, M., Kresoja, M., (2011): *Globalizacija i održivi razvoj poljoprivrede*, Agrarna i ruralna politika u Srbiji nužnost ubrzanja reformi, Tematski zbornik, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Univerzitet u Novom Sadu – Ekonomski fakultet, Beograd, Novi Sad.
130. Ловре, К., Гајић, М., Тркуља, Ђ., Зекић, С., (2003): *Принципи и импликације прилагођавања пољопривреде Србије институционалним нормативима Светске трговинске организације и Европске Уније*, Зборник радова под називом: *Компатибилност аграрне политике СЦГ и Заједничке аграрне политике ЕУ*, стр. 111-120, Институт за економику пољопривреде, Департман за економику пољопривреде и социологију села, Економски факултет, Београд.
131. Ловре, К., Гајић, М., Зекић С., (2004): *Реформа аграрне политике Европске Уније 2003. године*, Зборник: *Институционалне реформе и транзиција агропривреде у Републици Србији*, свеска 3, стр. 49-55, ЦИД, Економски факултет, Београд.
132. Maksimović, Lj., (2012): *Sistemska ograničenja konkurentnosti privrede Srbije*, *Економски horizonti*, br. 2, *Економски факултет, Крагујевац*.
133. Mankiw N. G., Taylor P. M., (2008): *Економја*, Data Status, Београд.
134. Марковић, К., (2009): *Ниво и динамика парцијалних продуктивности као индикатори конкурентности пољопривреде*, *Економика пољопривреде*, бр. 2, Научно друштво аграрних економиста Балкана, Институт за економику пољопривреде, Београд.
135. Марковић, П., (1989): *Аграрни развој Југославије*, *Економика*, Београд.
136. Марковић, П., (1993): *Пољопривредни атлас Србије*, Први том, САНУ, Београд.
137. Марковић, К., (2005): *Реформа заједничке аграрне политике и могуће импликације на физиономију аграрне политике Србије*, Тематски зборник под називом: *Мултифункционална пољопривреда и рурални развој*, стр. 142-151, Београд.
138. Martellato, D., (2012): *Проблеми конкурентности националних економија после велике рецесије*, *Економске теме*, бр. 1, *Економски факултет, Ниш*.
139. Matteo Katharine (2006): *Growth Prospects in the Organic Global Food Industry*, Annual Meeting Organic Trade Association, Proceedings 371-381.
140. Matković, G., Mijatović, B., Petrović, M., (2010) *Утицај кризе на тржиште радне снаге и животни стандард у Србији*, *Сентар за liberalno demokratske studije*, Београд.
141. Милановић, М., (2002): *Прехранбена индустрија СР Југославије*, Друштво аграрних економиста Југославије, Институт за економику пољопривреде, Београд.
142. Милановић, М., Ђоровић, М., Стевановић, С., (2004): *Потрошња агроиндустријских производа и квалитет исхране становништва СРЈ/СЦГ-дугорочне карактеристике*, *Економика пољопривреде*, 1-2, Београд.
143. Миленковић, С., (2002): *Уништавање Лесковачке индустрије(1941-1953)*, Београд.
144. Milojković, D., Stojković, N., (2013) *Klasteri – instrumenti za upravljnje privrednim rezvojem i rastom*, *Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope*, *Економски факултет, Ниш*.
145. Милосављевић, Ц., Милошевић, Мирјана, Миловановић, М., (2008): *Пољопривреда Србије и Међународне интеграције*, Тематски зборник, "Европска унија и Западни Балкан", страна 14, Друштво аграрних економиста Србије, Београд.

146. Миљковић, Н. С., (1996): *Педологија*, ПМФ-Институт за географију, Нови Сад.
147. Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије, (2004) *Конкурентност пољопривреде Србије*, Београд.
148. Митровић, Б., (2007): *Економика транзиције*, Економски факултет, Ниш.
149. Mitrović, B., (2009): *Ekonomska tranzicija u Srbiji dvadeset godina posle*, *Ekonomika*, br. 6, Društvo ekonomista "Ekonomika", Niš.
150. Mrak, M., (2000): *Globalization: Trends, Challenges and Opportunitites for Countries in Transition*, United Nation.
151. Mičić, V., (2010): *Klasteri - faktor unapređenja konkurentnosti industrije Srbije*, *Ekonomski horizonti*, br. 12, Ekonomski fakultet, Kragujevac.
152. Mičić, V., Zeremski, A.V., (2011): *Deindustrijalizacija i reindustrijalizacija privrede Srbije*, *Industrija*, br. 2, Ekonomski institut, Beograd.
153. Михајловић, Л., Арсеновић, Ђ., (2002): *Економика пољопривреде са задругарством*, Пољопривредни факултет, Нови Сад.
154. Mičić, V., (2009): *Lisabonska strategija i njena revizija*, *Ekonomski horizonti*, Ekonomski fakultet, Kragujevac.
155. *Мишљење Комисије о захтеву Србије за чланство у Европској унији*, (2011): Саопштење Европске комисије Европском парламенту и Савету, Европска комисија, Брисел.
156. *Национални програм пољопривреде Србије 2009-2011, нацрт*, (2009): Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, Београд.
157. Национална служба за запошљавање, (2013): *Месечни статистички билтен јануар 2013*, Београд.
158. *Национална стратегија одрживог развоја Републике Србије*, (2007): Влада Републике Србије, Београд.
159. *Национална стратегија привредног развоја Републике Србије од 2006. до 2012. године*, (2005): Влада Републике Србије, Београд.
160. Др. Николић, М., Мр. Божић, М., (1978): *Индустрија југоисточне србије – Концепција дугорочног развоја*, Економски факултет у Нишу, Библиотека часописа „Економика“ књига 15, Ниш.
161. Николић, Р., (2004): *Трошкови у пословној економији*, Графомаг, Београд.
162. Николић, Р., (2010): *Економија природних ресурса*, Компјутер центар, Бор.
163. Ниношевић, М., (2004): *Лесковац између два светска рата (1918-1941)*, Народни музеј, Лесковац.
164. Његован, З., (2003): *Еволуција заједничке аграрне политике Европске уније као оквир за редефинисање аграрне политике Србије*, Зборник радова под називом: *Компатибилност аграрне политике СЦГ и Заједничке аграрне политике ЕУ*, стр. 83-96, Институт за економику пољопривреде, Департман за економику пољопривреде и социологију села, Економски факултет, Београд.
165. Novotni, D., (2013): *Tržište hrane EU-trendovi I prilike za hrvatsku prehrambenu industriju*, Na pragu EU: prehrambena industrija, Opatija.
166. OECD, (2004): *Agricultural Support: How is it Measured and What does it Mean?*, The OECD Policy Briefs.
167. OECD, (2004): *Methodology for the measurement of support and use in policy evaluation*.
168. Ојданић, С., (2009/2010): *Будућност Европске уније (2010-2020), Изазови и перспективе проширења Европске уније, Европска мисао у Србији*, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд.

169. Павићевић, П., (1987): *Карактеристике саобраћаја и саобраћајних веза између Лесковца и околине*, Лесковачки зборник бр. XXVII, Народни музеј, Лесковац.
170. Павићевић, М., Ракић, Х., (1986): *Лесковачки и врањански крај*, Библиотека дома културе младих „Жика Илић-Жути“ у Лесковцу, Лесковац.
171. Padel, S., Lampkin, N. (1994): *Farm-level performance of Organic Farming Systems*, The economics of organic farming, Wallingford.
172. Palmer, K., Oates, P. i Portney, P.R. (1995): *Tightening Environmental Standards: The Benefit-Cost or the No-Cost Paradigm*, Journal of Economic Perspectives, 9(4), str. 119-132.
173. Параушић, В., Цвијановић, Д., Субић, Ј., (2007): *Афирмација удруживања и маркетинга у функцији креирања конкурентности аграрног сектора Србије*, Институт за економику пољопривреде, Београд.
174. Пејановић, Р., Тица, Н., (2005): *Транзиција и агропривреда*, Пољопривредни факултет, Нови Сад.
175. Пејановић, Р., Тица, Н., Томашевић, Д., (2004): *Неуспешност транзиционих реформи у пољопривреди Републике Србије*, Пољопривреда у транзицији – компаративне искуства и перспективе, Економика пољопривреде, тематски зборник, Институт за економику пољопривреде, Београд.
176. Петковић В., (2006): *Локални економски развој Јабланичког округа-анализа стања и препоруке за даљи развој*, Српски економски форум, Београд.
177. Петровић, Б., (2007): *Правни и економски аспекти приватизације друштвених предузећа у Републици Србији*, Правни факултет, Ниш.
178. Петровић, П., (2010): *Утицај људских ресурса на привредни раст и развој Србије*, Економски хоризонти, бр. 1, Економски факултет, Крагујевац.
179. Петровић, Т., (2003): *Трансформациони процеси у пољопривреди земаља Централне и Источне Европе*, Економски факултет, Суботица.
180. Piccinini, A., Loseby, M., (1999) *Agricultural Policies in Europe and the USA: farmers between subsidies and the market*, Antony Rowe Ltd, Chippenham, Wiltshire.
181. Pirs, D., (2005): *Moderna ekonomija*, Dereta, Beograd.
182. Пејановић, Р., (2009): *Преглед*, број 2, Београд.
183. Poljoprivredna enciklopedija, (1970): Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb.
184. Поповић, В., (2003): *Европска аграрна подршка и одрживи рурални развој*, монографија, Институт за економику пољопривреде, Београд.
185. Поповић, М., (1986): *Производња и потрошња сточне хране 1966-1981*, Југословенски преглед, бр. 6, Београд.
186. Поповић, В., Катић, Б., (2007): *Доха рунда преговора у СТО и интерна подршка пољопривреди Србије*, Економски анали, број 172, стр. 93-114, Економски факултет Београд.
187. Porter M., (1998): *Clusters and the New Economics of Competition*, Harvard Business Review
188. Porter M., (2008): *О konkurenciji*, FEFA, Beograd.
189. Porter M., (2007): *Konkurentska prednost*, Asee, Novi Sad.
190. Porter, M., (2008): *Presentation: Regional Competitiveness in a Global Economy*, The Brookings Institution, Washington.
191. Porter, M., (1996): *What is Strategy*, Harvard Business Review.
192. Porter, M., (1992): *The Competitive Advantage of Nations*, Macmillan Press Ltd,

- London,
193. Dr. Raičević, V., dr Ignjatović, S., (2011): *Strane investicije kao podsticaj razvoju privrede Srbije*, EDASOL, Banja Luka.
194. Радукић, С., Петровић-Ранђеловић, М., (2011) *Изазови решавања проблема сиромаштва у Србији у посткризном периоду, Наука и светске економска криза*, Економски факултет, Ниш.
195. Raduković, S., Petrović-Ranđelović, M., (2011): *Razvojne implikacije involviranja multinacionalnih korporacija u poljoprivredu Srbije*, Agrarna i ruralna politika u Srbiji nužnost ubrzanja reformi, Tematski zbornik, Društvo agrarnih ekonomista Srbije, Univerzitet u Novom Sadu – Ekonomski fakultet, Beograd, Novi Sad.
196. Raduković, S., Petrović-Ranđelović, M., *Efekti stranih direktnih investicija na održivi razvoj*, Економика br. 3-4.
197. Ранђеловић, С., (2009): *Незапосленост – стање и перспективе*, Град Лесковац.
198. Ранђеловић, С., (2012): *Реиндустријализација*, Социјално-економски савет Града Лесковца, Лесковац.
199. Rauch, T., Bartels, M., Engel, M. (2001) *Regional Rural Development – A regional response to rural poverty*, Universum Verlagsanstalt, Wiesbaden.
200. *Регионална стратегија руралног развоја Јабланичког и Пчињског округа 2013 - 2017*, (2013): Центар за развој Јабланичког и Пчињског округа, Лесковац.
201. Redclift, M., (1993): *Sustainable Development - Needs, values, rights*, Environmental Values, 2. str. 291-307.
202. Републичка агенција за просторно планирање, (2010): *Извештај о стратешкој процени утицаја Регионалног просторног плана Јужног Поморавља на животну средину*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије. Министарство животне средине и просторног планирања.
203. Републички завод за статистику, (1995): *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године*, Београд.
204. Републички завод за статистику (одговарајућа годишта), *Општине у Србији*, Београд.
205. Републички завод за статистику (одговарајућа годишта), *Пољопривредне површине према начину коришћења*, Београд.
206. Републички завод за статистику (одговарајућа годишта), *Сточни фонд, Листинг за Јабланички округ*, Београд.
207. Републички завод за статистику (одговарајућа годишта), *Пољопривредне машине и оруђа*, Београд.
208. Републички завод за статистику, (2005): *Попис становништва, домаћинства и станова 2002., Укупно пољопривредно становништво*, Београд.
209. Републички завод за статистику, (2005): *Попис становништва, домаћинства и станова 2002., Домаћинства према поседовању пољопривредног газдинства и броју чланова*, Београд.
210. Ristić, B., Tanasković, S., (2013): *Konkurentska prednost Srbije u 2013. Godini prema Izveštaju Svetskog ekonomskog foruma*, FREN, Beograd.
211. Robbins, P. S., Judge, A. T., (2009): *Organizacijsko ponašanje*, Mate, Zagreb.
212. Родић, В., (2002): *Модел за оптимирање развоја пољопривредне и прехранбене индустрије*, Пољопривредни факултет, Нови Сад.

213. Ромелић, Ј., Дробац, М., Томић, П., (1994): *Неки аспекти односа структуре размештаја пољопривреде и становништва света*, Зборник радова, књ. 24, ПМФ, Нови Сад.
214. Савић, О., (1969): *Комуна Лесковац*, Зборник радова, ГИ САНУ „Ј. Цвијић“, књ. 22, Београд.
215. Savić, Lj., (2003): Globalizacija kao svetski proces – perspektive, *Ekonomске теме*, br. 2. Ekonomski fakultet, Niš.
216. Savić, Lj., (2010): *Ekonomika industrije*, Ekonomski fakultet, Beograd.
217. Savić, N., Pitić, G., (2010): *Kuda ide konkurentnost Srbije?*, Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, Beograd.
218. Svejner, J., (2002): *Assistance to The Transition Economies: Where There Alternatives?* The World Bank, Washington.
219. Симоновић, З., Цвијановић, Д., (2008): *Неки актуални проблеми задругарства Србије у транзиционим кретањима*, Економика, бр. 1-2, Друштво економиста "Економика", Ниш.
220. Смернице за пословање са Европском унијом, (2006): *Пољопривреда и прехранбена индустрија*, Фонд за европске интеграције, Београд.
221. Spasojević, M., Šušić, V., (2005): *Srbija i Crna Gora ekonomska geografija*, Ekonomski fakultet, Niš.
222. Стевановић, С., (2009): *Развој тржишне производње у пољопривреди Републике Србије*, Пољопривредни факултет, Београд.
223. Стојановић, И., (2001): *Привредна криза у новоиндустријализованим земљама и глобализација светске привреде*, Економске теме, бр. 1-2, Економски факултет, Ниш.
224. Dr. Stojanović, B., Vučić, V., (2008): *Politika konkurencije I efikasnost privrede*, *Ekonomika* br 3-4, Друштво економиста "Економика", Ниш.
225. Stockle et al. (1994): *A framework for evaluating the sustainability of agricultural production systems*, *American Journal of Alternative Agriculture* 9 (1–2), str. 45-50.
226. Стојиљковић, С., (2009): *Национална економија у условима глобализација*, Економски факултет, Ниш.
227. Dr. Subić, J., mr. Cević, N., (2008): *Mere agrarne politike za unapređenje seoskih zajednica na marginalnim I ostalim područjima Srbije*, *Ekonomika* br 3-4, Друштво економиста "Економика", Ниш.
228. Cardwell, M., (2004): *The European Model of Agriculture*, Oxford University Press Inc, New York.
229. Спасојевић, М., Шушић, В., (2005): *Србија и Црна Гора економска географија*, Економски факултет, Универзитет у Нишу.
230. Dr. Spasojević, M., Dr. Šušić, V., Dr. Đorđević, D., (2015): *Ekonomska geografija sveta*, Ekonomski fakultet, Niš.
231. Спасојевић, М., (1998): *Економска географија СР Југославије*, Економски факултет, Универзитет у Нишу.
232. Станисављевић, И., Ђорђевић, В., Станисављевић, П., Николић, Р., (2009): *Управљање процесима и заштитом животне средине*, Зборник радова, *Рециклажне технологије и одрживи развој*, Бор.
233. Станковић, В., (2005). *Пољопривреда и прехранбена индустрија Србије и мере за повећање извоза*, Привредна комора Србије, Центар за научно-истраживачки рад и економске анализе, Београд.

234. Стефановић, В., Симић, З., (1998): *Економски развој и становништво*, Економски факултет, Приштина.
235. Стојановић, Ж., Богданов, Н., (2007): Предприступна помоћ за рурални развој – преглед искустава земаља кандидата, поглавље у монографији *Међународна искуства у транзицији аграрног сектора и руралних подручја*, ДАЕС и Институт за агрономију Пољопривредни факултет у Београду, Београд.
239. Стојановић, С., (1992): *Флувијална фаза у развоју рељефа Лесковачке котлине*, Лесковачки зборник XXXII, Народни музеј, Лесковац.
240. Службени гласник, (2011): *Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије 2011-2020*, Београд.
241. The World Bank, (2008): *World Development Report 2008, Agriculture for Development*, The World Bank, DC; Washington.
242. Тодоровић, Д., (2013): *Пољопривреда Лесковца и околине 1878-2012*, Филекс, Лесковац.
243. Томић, Д., Шеварлић, М.М., (2009): *Стање и перспективе пољопривреде Србије у условима кризе, Пословно окружење у Србији и светска економска криза*, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад.
244. Томић, Р., Томић, Д., (2011): *Производни потенцијали агропривреде Србије-фактор унапређења конкурентности*, Школа бизниса, бр. 3, Београд.
245. Трајчевски, Р., Fabris, N., (1997): *Макроекономска стабилизација и спољнотрговинска либерализација у привредама у транзицији*, Економске теме, бр. 2, Економски факултет, Ниш.
246. Трајковић, В., (2010): *Картографска грађа*, Центар за истраживање и проучавање културно-историјске баштине Лесковац.
247. Трбовић, С.А., *How Can an Improved Business Environment Contribute to Export-Led Growth in Serbia? Export-Led: Central European Experiences - Magic Formula For The Western Balkans?* Friedrich Ebert Foundation, Belgrade.
248. Трбовић, С.А., Црнобрња М., (2009): *Ефекати интеграције Србије у Европску унију*, Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд.
249. Trkulja, D., Gajić, M., (2004): *Finansiranje poljoprivrede u zemljama jugoistočne Evrope - studija slučaja Republike Srbije*, Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici, str. 197-207, Subotica.
250. Thompson, Jr. A. A., Strickland III, A. J., Gamble E. J., (2008): *Strateški menadžment*, Mate, Zagreb.
251. Ćurković, V., (2013): *Finansijska podrška države proizvodnji organske hrane – velika razvojna šansa Srbije*, Univerzitet Singidunum, Beograd
252. FAO, (2004): *The State of Food and Agriculture*, FAO, Rome.
253. FAO, *Food Balance Sheets*, за одговарајуће године, Rome.
254. FAO, (2004): *The State of Food and Agriculture, 2003-2004*, Rome.
255. FAO, *The State of Food and Agriculture (SOFA)*, за одговарајуће године, Rome.
256. FAO, (2009): *The State of Food Insecurity in the World, Economic crises-impacts and lessons Learned*, и за одговарајуће године, Rome.
257. FAO, *FAO Yearbook – Trade*, за одговарајуће године, Roma.
258. Филиповић, С., Миљковић, М., (2011): *Политика унапређења енергетске ефикасности у индустријском сектору*, Индустрија, бр. 4, Економски институт, Београд.
259. Fischer, B. M., (2005): *Taking the CAP Forward*, National Farmers Union – Annual Conference, Birmingham, UK.

260. Франић, Р., Жимбрек, Т., (2004): *Претпоставке за укључивање пољопривреде у процес придруживања Хрватске Европској унији.*
261. Хамовић, В. и сарадници, (2007): *ЦЕФТА – јачање конкуренције и слабљење Монопола*, Зборник радова: Економика пољопривреде, Београд.
262. Natunić, E., Kuč, N., (2009): *Korporativno upravljanje i menadžment.*, Off-Set, Tuzla.
263. Цвијановић, Д., Михајливић, Б., Симоновић, З., (2009): *Улога и значај маркетинга у развоју аграрног сектора*, Институт за економику пољопривреде, Београд.
264. Цвијановић, Д., Михајливић, Б., (2010): *Менаџмент и маркетинг услужног сектора*, Институт за економику пољопривреде, Београд.
265. Цветковић, В., (2012): *Елаборат о производним капацитетима и прерадној производњи у прехранбеној делатности града Лесковца*, Одсек за привреду и пољопривреду, Лесковац.
266. Coombs, G., (2001): *Small Regional Economies*, Essays on Regional Economic Development, South Australian Centre for Economic Studies, Rundle Mall.
267. Chenery H.B., (1960): *Path of Industrial Growth*, American Economic Review 50.
268. Шљукић, С., (2007): *Земљорадничко задругарство и рурални развоја*, Економика пољопривреде, бр. 1, Друштво аграрних економиста СЦГ, Институт за економику пољопривреде, Београд.
269. Шушић, В., (2000): *Географске основе пољопривредне производње у Лесковачкој котлини*, ПМФ-Институт за географију, Нови Сад.
270. Wiek A., and Binder C., (2005): *Solution spaces for decision-making – a sustainability assessment tool for city-regions*, Environmental Impact Assessment Review 25:589-608.
271. Wertheimer-Baletić, A., (1999): *Demografija-Stanovništvo i ekonomski razvitak*, Informator, Zagreb.
272. WorldBank, (2004): *Република Србија – Програм за економски раст и запошљавање*, Извештај јединице за смањење сиромаштва и економски менаџмент за подручје Европе и централне Азије.
273. World Trade Organization, (2004): *World Trade Report 2004 - Exploring the linkage between the domestic policy environment and international trade.*
274. WTO, (2004): *WTO Agriculture negotiations, The Issues and where we are now?*

Интернет адресе:

www.makroekonomija
www.devinfo.stat.gov.rs
www.nzs.rs
www.stat.gov.rs
www.pregled.rs
www.balkanmagazin.net
www.europa.eu.int/comm/agriculture/publi/cap_en.pdf
www.ijf.hr/EU/franic-zimbrek.pdf
www.jeffersoninst.org/d-compet

www.oecd.org/publications/Pol_brief

www.oecd.org/agr/policy

www.wto.org/english/news.htm

www.srbija.gov.rs

www.klasteri.merr.gov.rs

www.ekoplan.gov.rs

www.fao.org/hunger/n/

www.fefa.edu.rs/files/pdf/StudijeIstraživanja/Poljoprivreda.pdf

www.un.org

www-worldbank-org

www.wto.org

www.seio.gov.rs/dokumenta/nacionalna-dokumenta.199.html

<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=412>

РХМЗ; *Средње месечне, годишње и екстремне вредности 1961-1990 (Лесковац):*

http://www.hidmet.gov.rs/ciril/meteorologija/stanica_sr.php?moss_id=13389

БИОГРАФИЈА

Владимир Ђорђевић рођен је 02. априла 1968. године у Лесковцу. Основну и средњу економску школу завршио је у родном Лесковцу. На Техничком факултету у Бору дипломирао је 2005. године на смеру индустријски менаџмент. Ту уписује и магистарске студије. На магистарским студијама полаже све предвиђене испите просечном оценом 9.60. Магистарски рад са темом „Тржишно реструктурирање агрокомплекса Јабланичког округа“ одбранио је 08. фебруара 2012. године.

Од 2014. године ради као директор у Народном музеју Лесковац. У периоду од 2003 до 2007 године и 2008 до 2012. године био је директор Центра за економику домаћинства „Даница Вуксановић“ у Лесковцу. А у периоду 2012 до 2014. године радио на пословима образовања у истој установи.

У периоду од 2006. године до данас аутор је објавио десетак научних радова и учествовао у раду домаћих и међународних научних скупова и конференција.

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ БР. 1 Скраћенице

АД - Акционарско друштво

АП - Аутономна покрајина

АОФИ – Агенција за осигурање и финансирање извоза

БДП – Бруто домаћи производ

ДП – Друштвено предузеће

Д.О.О. - Друштво са ограниченом одговорношћу

ЕК – Европска комисија

ЕУ – Европска унија

З. З. – Земљорадничка задруга

ЗПП ЕУ – Заједничка пољопривредна политика Европске уније

ЗР – Занатска радња

ИГК – Индекс глобалне конкурентности

ИКТ - Информационо-комуникационе технологије

КД – Класификација делатности

МЕРР – Министарство економије и регионалног развоја

МСП – Мала и средња предузећа

НАРР – Национална агенција за регионални развој

НСЗ – Национална служба за запошљавање

ПГФ – Природно-географски факултет

ПТТ – Пошта, Телеграм, Телефон

ПР – Пекарска радња

РЗС – Републички завод за статистику

САД – Сједињене Америчке Државе

СДИ – Стране директне инвестиције

СЗР – Самостална занатска радња

СИЕПА- Агенција за страна улагања и промоцију извоза

СМР – Самостална месарска радња

СТО – Светска трговинска организација

ФЕФА - Факултет за економију, финансије и администрацију

ФРЕН – Фондација за развој економске науке

ЦЕФТА – Централно европски споразум о слободној трговини

САР – Common Agricultural Policy, Заједничка пољопривредна политика

EUGAP – EU Good Agricultural Practices, Европска добра пољопривредна пракса

FAO – Food and Agriculture Organization

GAP – Good Agricultural Practices, Добра пољопривредна пракса

GHP – Good Hygiene Practices, Добра хигијенска пракса

GI – Geographical Indication, Географска ознака

GMP – Good Manufacture Practices, Добра произвођачка пракса

GP – Good Practices, Добра пракса

НАССР – Hazard Analysis and Critical Control Points, Анализа ризика и критичне контролне тачке

HDI – Human Development Index, Показатељ хуманог развоја

HALAL – Потиче из Курана и означава дозвољено, контра хараму који означава забрањено

IFOAM – International Federation of Organic Agriculture Movements, Међународно удружење за органску пољопривредну производњу

ISO – International Organization for Standardization, Међународна организација за стандарде

NATO – North Atlantic Treaty Organisation, Северно-атлантски савез

PDO – Protected Designation of Origin, Заштићена ознака порекла

SWOT analysis – Strengths, weaknesses, opportunitites and threats analysis

WEF – World Economic Forum, Светски економски форум

ПРИЛОГ БР. 2 Библиографија дијаграма, графикана, табела, карта и фотографија.

Дијаграми

Дијаграм бр. 1: *Ефекти инвестиција у нову технологију и људски капитал.....*стр. 9

Графикони

Графикон бр. 1: *Јавни дуг Републике Србије.....*стр. 13

Графикон бр. 2: *Учешће јавног дуга Србије у БДП-у за период 2000-2013. година.....* стр. 13

Графикон бр. 3: *Степен образовања запослених, 2009. години у процентима.....* стр. 16

Графикон бр. 4: *Укупна издвајања за науку у % БДП 2008. године.....*стр. 18

Графикон бр. 5: *Процентуални приказ запошљених у МСП.....*стр. 19

Графикон бр. 6: *Укупна понуда примарне енергије и БДП (ТПЕЦ/БДП) 2008. године.....*стр. 24

Графикон бр. 7: *Потрошња енергије, БДП и индустријска производња 2008. године....* ..стр. 24

Графикон бр. 8: *Просечна стопа реалног раста прехранбене индустрије 2001-2009. године и
пројектована стопа раста 2011-2020. године.....*стр. 30

Графикон бр. 9: *Просечна стопа раста извоза прехранбене индустрије 2003-2009. године и
пројектована стопа раста извоза 2011-2020. године.....*стр. 30

Графикон бр. 10: *Број запослених у прехранбеној индустрији у периоду 2005-2009. године и
планирани број за период 2011-2020. године.....*стр. 31

Графикон бр. 11: *Број становника на планети и пројектовани пораст до 2050. године...*стр. 40

Графикон бр. 12: *Број становника на планети по броју калорија које дневно уносе.....*стр. 40

Графикон бр. 13: *Земље у којима ЕУ остварује највећи извоз прехранбених
производа у 2011. години.....* стр. 46

Графикон бр. 14: *Земље из којих ЕУ највише увози прехранбене производе у 2011. год....*стр. 46

Графикон бр. 15: *Учешће привреде, индустрије, прехранбене индустрије, пољопривреде,
агроиндустрије и агрокомплекса у БДП СР Југославије за период 1955-1990. године.....*стр. 51

Графикон бр. 16: *Процентуално учешће привреде, индустрије прехранбене индустрије,
пољопривреде, агроиндустрије и агрокомплекса у БДП СР Југославије.....* стр. 52

Графикон бр. 17: Процентуално учешће пољопривреде и прехранбене индустрије у бруто додатој вредности у сталним ценама 2004 - 2010. године.....	стр. 54
Графикон бр. 18: Кретање пољопривредне производње и прехранбене индустрије у Србији за период 2004 - 2011 год.....	стр. 55
Графикон бр. 19: Спољнотрговинска размена пољопривреде и прехранбене индустрије Србије у периоду 2005 – 2011. год. у милионима долара.....	стр. 55
Графикон бр. 20: Извоз пољопривредних и прехранбених производа Србије, приказан по економским интеграцијама 2004-2011. године, у милионима долара.....	стр. 56
Графикон бр. 21: Процентуални приказ коришћеног пољопривредног земљишта у Јабланичком округу.....	стр. 81
Графикон бр.22: Процентуални приказ расположивог земљишта у Јабланичком округу..	стр. 81
Графикон бр.23: Просечан број становника по насељеном месту у Јабланичком округу..	стр. 85
Графикон бр. 24: Насељеност по km^2 у Јабланичком округу.....	стр. 97
Графикон бр.25: Број запослених на 1.000 становника у Србији и Јабланичком округу..	стр. 105
Графикон бр. 26: Запосленост на 1.000 становника у Србији, регионима и Јабланичком округу 2012. год.....	стр. 105
Графикон бр. 27: Просечна нето зарада по општинама у Јабланичком округу.....	стр. 106
Графикон бр. 28: Процентуални приказ деце која не завршавају основну и средњу школу у Јабланичком округу.....	стр. 108
Графикон бр. 29: Просек незапошљених на 1.000 становника у неким подручјима у Србији	стр. 115
Графикон бр. 30: Процентуални приказ образовне структуре незапослених Јабланичког округа у 2014. години.....	стр. 116
Графикон бр. 31: Број незапослених на 1.000 становника у Србији и Јабланичком округу на дан 01.01.2013. год.....	стр. 117
Графикон бр. 32: Просечна величина земљишта у поседу домаћинства у ха у Србији и појединим окрузима и регионима.....	стр. 123
Графикон бр. 33: Процент пољопривредног земљишта који се не обрађује у Србији и Јабланичком округу.....	стр. 123
Графикон бр. 34: Површине под пластеницима у Србији у мил. m^2	стр. 127
Графикон бр. 35 : Уде површина под воћем у укупној пољопривредној површини у Србији и Јабланичком округу.....	стр. 137
Графикон бр. 36: Процентуални приказ површина под виновом лозом у Србији и Јабланичком округу.....	стр. 141
Графикон бр. 37: Оцене по стубовима конкурентности Србије за 2012. и 2013. годину.....	стр. 173
Графикон бр. 38: Процент руралног становништва у општинама	

<i>Јабланичког округа у 2012. години.....</i>	стр. 190
Графикон бр. 39: <i>Стољно трговинска размена са земљама чланицама ЕУ у 2011. год..</i>	стр. 200
Графикон бр. 40: <i>Стољно трговинска размена са земљама чланицама ЦЕФТА у 2011. години у милионима долара.....</i>	стр. 200
Табеле	
Табела бр. 1: <i>Предузећа прехранбене индустрије у Србији по величини у 2010. години....</i>	стр. 29
Табела бр. 2: <i>Класификације делатности у оквиру прехранбене индустрије.....</i>	стр. 36
Табела бр. 3: <i>20 највећих мултинационалних компанија прехранбене индустрије у свету и приходи које остварују по тржиштима у 2011. години.....</i>	стр. 42
Табела бр. 4: <i>Извоз прехранбене индустрије ЕУ по групама производа у мил. евра.....</i>	стр. 47
Табела бр. 5: <i>Увоз прехранбених производа ЕУ по групама у мил. евра.....</i>	стр. 47
Табела бр. 6: <i>Учешће привреде, индустрије, прехранбене индустрије, пољопривреде, агроиндустрије и агрокомплекса у БДП СР Југославије за период 1955-1990. године у мил. динара.....</i>	стр. 51
Табела бр. 7: <i>Процентуално учешће привреде, индустрије прехранбене индустрије, пољопривреде, агроиндустрије и агрокомплекса у БДП СР Југославије.....</i>	стр. 53
Табела бр. 8: <i>Директна страна улагања у хиљадама долара.....</i>	стр. 57
Табела бр. 9: <i>Број становника и насељеност на територији Јабланичког округа.....</i>	стр. 85
Табела бр. 10: <i>Кретање броја становника на територији Јабланичког округа у периоду 1991-2011. године.....</i>	стр. 94
Табела бр. 11: <i>Домашинства по броју чланова на територији Јабланичког округа по попису из 2011. године.....</i>	стр. 95
Табела бр. 12: <i>Општине највећим индексом негативних демографских кретања у Републици Србији између два пописа становништва 2002-2011. године.....</i>	стр. 95
Табела бр. 13: <i>Просечна насељеност по насељеном месту у Јабланичком округу.....</i>	стр. 97
Табела бр. 14: <i>Кретање стопе природног прираштаја у општинама Јабланичког округа за период 1961 - 2011. године.....</i>	стр. 100
Табела бр. 15: <i>Становници Јабланичког округа по рођењу и досељењу.....</i>	стр. 101
Табела бр. 16: <i>Становништво по рођењу и досељењу на територији Јабланичког округа, Београдског региона и Србије.....</i>	стр. 101
Табела бр. 17: <i>Полна структура становништва Јабланичког округа.....</i>	стр. 103
Табела бр. 18: <i>Полна и старосна структура становништва Јабланичког округа по годинама старости.....</i>	стр. 104
Табела бр. 19: <i>Просечна нето зарада у Србији и Јабланичком округу.....</i>	стр. 106
Табела бр. 20: <i>Просечна нето зарада у општинама Јабланичког округа.....</i>	стр. 106
Табела бр. 21: <i>Школска спрема становништва Јабланичког округа.....</i>	стр. 107

Табела бр. 22: <i>Етничка структура становника Јабланичког округа по попису из 2011. године</i>	стр. 110
Табела бр. 23: <i>Број пољопривредних газдинстава и структура коришћења пољопривредног земљишта у Јабланичком округу 2012. год.</i>	стр. 125
Табела бр. 24: <i>Засејане површине под житарицама у Јабланичком округу 2012. год.</i>	стр. 126
Табела бр. 26: <i>Приноси одређених повртарских култура у Јабланичком округу укупно и по хектару површине у 2013. год.</i>	стр. 134
Табела бр. 27: <i>Род неких врста воћа у Јабланичком округу и просек по родном стаблу и хектару обраног рода у 2012. год.</i>	стр. 139
Табела бр. 28: <i>Род грожђа у Јабланичком округу укупно, по хектару и по родном чокоту у 2012. год.</i>	стр. 142
Табела бр. 29: <i>Условна грла стоке по броју и пољопривредним газдинствима у Јабланичком округу 2012. год.</i>	стр. 145
Табела бр. 30: <i>Број и расе говеда у Јабланичком округу у 2012. год.</i>	стр. 146
Табела бр. 31: <i>Број свиња по општинама Јабланичког округа за 2012. год.</i>	стр. 148
Табела бр. 32: <i>Број оваца по општинама Јабланичког округа за 2012. год.</i>	стр. 149
Табела бр. 33: <i>Број и врста живине по општинама Јабланичког округа 2012. год.</i>	стр. 150
Табела бр. 34: <i>Производња млекара са највећим капацитетима у Јабланичком округу у 2012. години.</i>	стр. 155
Табела бр. 35: <i>Капацитети прераде меса и производња већих произвођача у Јабланичком округу 2012. год.</i>	стр. 157
Табела бр. 36: <i>Капацитети прераде већих хладњача у Јабланичком округу 2012. год.</i>	стр. 158
Табела бр. 37: <i>Хладњаче из Јабланичког округа на листи највећих извозника из Србије у 2012. години.</i>	стр. 159
Табела бр. 38: <i>Рангирање земље из окружења према индексу глобалне конкурентности за период 2007-2013. год.</i>	стр. 172
Табела бр. 39: <i>Индекс глобалне конкурентности земље из окружења и Србије за период 2007-2013. год.</i>	стр. 174
Карте	
Карта бр. 1: <i>Положај Јабланичког округа у Србији.</i>	стр. 62
Карта бр. 2: <i>Туристичка карта Јабланичког округа.</i>	стр. 65
Карта бр. 3: <i>Карта рељефа Јабланичког округа.</i>	стр. 68
Карта бр. 4: <i>Лесковачко петоречје.</i>	стр. 75
Карта бр. 5: <i>Територија града Лесковца.</i>	стр. 86
Карта бр. 6: <i>Карта Општине Власотинце.</i>	стр. 88

Карта бр. 7: <i>Општина Лебане</i>	стр. 89
Карта бр. 8: <i>Општина Бојник</i>	стр. 90
Карта бр. 9: <i>Општина Медвеђа</i>	стр. 91
Карта бр. 10: <i>Општина Црна Трава</i>	стр. 92
Карта бр. 11: <i>Карта демографских токова у Јабланичком округу 1991-2011. год.</i>	стр. 113
Фотографије	
Фотографија бр. 1: <i>Римске некрополе у Малој Копашници</i>	стр. 64
Фотографија бр. 2: <i>Царичин град (Justiniana Prima)</i>	стр. 64
Фотографија бр. 3: <i>Хидроцентрала на реци Вучјанки</i>	стр. 76
Фотографија бр. 4: <i>Поплава у насељу Бобиште 2010. године</i>	стр. 78
Фотографија бр. 5: <i>Изглед фабричке хале „Летекса“ пре транзиције</i>	стр. 112
Фотографија бр. 6: <i>Иста фабричка хала после приватизације</i>	стр. 112
Фотографија бр. 7: <i>Сателитски снимак повртарске производње у заштићеним условима у атару села Буниброд из 2010. године</i>	стр. 130
Фотографија бр. 8: <i>Савремена стакленичка производња породице Спасић из Г. Крајинца</i>	стр. 131
Фотографија бр. 9: <i>Сушење индустријске паприке на традиционалан начин у селу Доња Локошница</i>	стр. 136
Фотографија бр. 10: <i>Фарма за тов јунади у Пертату након транзиције</i>	стр. 147
Фотографија бр. 11: <i>Некада фарма „Репроцентар“ а након транзиције, – азил за псе</i>	стр. 148

ПРИЛОГ БР. 3: Табеларни приказ броја становника у свим насељеним местима Јабланичког округа 1991. год., 2002. год., 2011. год., и проценат становника који живи у тим местима 2011. год. у односу на 1991. год.

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

	1991	2002	2011	%
Јабланичка област	250773	240472	216304	86
Градска	94646	98389	93679	99
Остала	156127	142083	122625	79
Бојник	14309	13103	11104	78
Остала	14309	13103	11104	78
Бојник	2788	3150	3100	111
Боринце	87	45	21	24
Брестовац	389	277	228	59
Вујаново	94	65	44	47
Г. Бријање	634	504	393	62
Г. Коњувце	223	170	131	59
Граница	226	170	92	41
Добра Вода	110	86	57	52
Д. Коњувце	600	522	470	78
Драговац	999	1020	900	90
Дубрава	40	18	22	55
Ђинђуша	757	675	560	74
Зелетово	127	110	88	69
Зоровац	21	19	3	14
Ивање	104	88	36	35
Каменица	356	276	201	56
Кацабаћ	738	647	553	75
Косанчић	393	416	362	92
Лапотинце	687	647	529	77
Лозане	84	49	28	33
Магаш	271	204	147	54
Мајковац	38	23	9	24
Мијајлица	291	190	144	49
Мрвеш	186	116	74	40
Обилић	107	94	54	50

Ображда	38	34	16	42
Оране	221	156	86	39
Плавце	379	298	233	61
Придворица	944	947	876	93
Речица	179	148	97	54
Савинац	55	41	38	69
Славник	158	127	101	64
Стубла	1057	931	772	73
Турјане	123	79	34	28
Ђуковац	127	120	72	57
Црквица	678	641	533	79
Власотинце	33985	33308	29893	88
Градска	14441	16210	15882	110
Остала	19544	17098	14011	72
Алексине	89	66	36	40
Батуловце	797	809	795	100
Бољаре	795	980	1004	126
Борин До	226	148	108	48
Брезовица	232	165	86	37
Власотинце г.	14441	16210	15882	110
Гложане	680	664	643	95
Г. Ломница	84	66	46	55
Г. Лопушња	138	67	37	27
Г. Дејан	293	207	100	34
Горњи Орах	436	330	242	56
Г. Присјан	372	280	163	44
Градиште	318	224	169	53
Гуњетина	113	97	54	48
Дадинце	266	195	151	57
Добровиш	232	141	72	31
Д. Ломница	596	591	533	89
Д. Лопушња	296	184	121	41

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Доње Гарe	246	165	90	37
Доњи Дејан	638	496	359	56
Д. Присјан	455	338	206	45
Златићево	315	191	83	26
Јаворје	14	1	1	7
Јаковљево	625	459	336	54
Јастребац	456	417	390	86
Козило	27	8	6	22
Комарица	260	201	123	47
Конопница	1004	988	863	86
Крушевица	774	567	379	49
Кукавица	539	541	458	85
Ладовица	954	901	806	84
Липовица	631	454	313	50
Орашје	940	927	832	89
Острц	148	128	81	55
Пржојне	80	52	27	34
Прилепац	469	500	429	91
Равна Гора	200	151	62	31
Равни Дел	255	182	134	53
Самарница	180	133	110	61
Свође	558	429	321	58
Скрапеж	258	214	172	67
Средор	314	260	201	64
Стајковце	1512	1604	1538	102
Страњево	77	48	29	38
Тегошница	9	3	3	33
Црна Бара	315	223	125	40
Црнатово	275	174	106	39
Шишаве	1053	1129	1068	101
Лебане	26682	24833	22000	82
Градска	9408	9953	9272	99

Остала	17274	14880	12728	74
Бачевина	311	215	138	44
Бошњаце	1828	1616	1550	85
Бувце	158	109	72	46
В. Војловце	375	354	307	82
Гегља	373	264	220	59
Голи Рид	79	57	42	53
Г. Врановце	262	206	149	57
Гргуровце	531	419	331	62
Д.Врановце	368	323	277	75
Дрводељ	162	95	37	23
Ждеглово	597	701	634	106
Клајић	429	289	159	37
Коњино	988	930	806	82
Кривача	497	413	671	135
Лалиновац	357	248	154	43
Лебане г.	9408	9953	9272	99
Липовица	249	145	91	37
Лугаре	416	385	341	82
М.Војловце	224	208	192	86
Н. Топола	170	121	105	62
Ново Село	262	207	146	56
Пертате	1385	1559	1312	95
Петровац	62	47	26	42
Поповце	466	376	295	63
Пороштица	195	112	72	37
Прекопчелица	615	507	404	66
Радевце	160	94	39	24
Радиновац	78	75	72	92
Рафуна	173	131	76	44
Свињарица	221	136	111	50
Секицол	105	57	28	26

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Слишане	407	245	145	36
Тогочевце	900	831	698	78
Ћеновац	453	413	395	87
Цекавица	519	507	471	91
Шарце	137	88	76	55
Шилово	641	525	413	64
Штулац	489	367	279	57
Шумане	1632	1505	1394	85
Лесковац г.	159129	155812	144206	91
Градска	67315	68749	65289	97
Остала	91814	87063	78917	86
Бабичко	732	498	357	49
Бадинце	501	384	530	106
Барје	463	370	247	53
Белановце	695	600	505	73
Бели Поток	633	629	568	90
Бистрица	101	79	50	50
Бобиште	1585	1788	2635	166
Богојевце	1500	1569	1376	92
Бојишина	264	242	185	70
Боћевица	193	155	118	61
Братмиловце	3303	3541	3482	105
Брејановце	394	363	303	77
Брестовац	2126	2077	2027	95
Брза	1278	1202	1106	87
Бричевље	231	237	196	85
Б. Глава	353	295	277	78
Б. Чифлук	509	505	479	94
В.Биљаница	536	5144	472	88
В.Грабовница	1479	1433	1279	86
В.Копашница	746	663	653	88
В. Сејаница	737	799	696	94

В. Трњане	1072	1012	916	85
Виље Коло	29	11	4	14
Вина	283	230	193	68
Винарце	3150	3057	2730	87
Власе	631	577	503	80
Вучје – г.	3450	3243	2865	83
Гагинце	201	127	87	43
Г. Њива	208	112	67	32
Горина	804	733	652	81
Г. Бунуша	632	633	541	86
Г. Јајина	626	636	528	84
Г.Купиновица	250	189	141	56
Г.Локошница	158	134	105	66
Г. Слатина	248	210	181	73
Г. Крајинце	743	801	738	99
Г. Синковце	428	453	445	104
Г. Стопање	1702	1751	1829	107
Г. Трњане	228	251	215	94
Г.Буниброд	720	762	710	99
Градашница	576	470	380	66
Грајевце	477	406	374	78
Граово	355	277	215	61
Грданица	729	600	525	72
Грделица в.	2378	2374	2136	90
Грделица с.	1187	1174	1058	89
Губеревац	1899	1862	1766	93
Д. Бара	784	799	794	101
Добротин	345	312	320	93
Д. Бунуша	326	306	261	80
Д. Јајина	1309	1349	1277	98
Д.Купиновица	142	97	46	32
Д.Локошница	1143	1062	879	77

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Д. Слатина	300	299	225	75
Д. Бријање	1569	1501	1283	82
Д. Крајинце	808	761	733	91
Д. Синковце	1489	1663	1556	104
Д. Стопање	1167	1146	1105	95
Д. Трњане	360	288	255	71
Д. Буниброд	657	647	553	84
Драшковац	803	788	652	81
Дрводеља	286	245	216	76
Дрћевац	365	306	294	81
Душаново	271	230	170	63
Жабљане	760	702	572	75
Живково	747	669	620	83
Жижавица	161	186	168	104
Загужане	360	339	310	86
Залужње	530	481	422	80
Злокућане	248	214	192	77
Злоћудово	255	271	252	99
Зољево	295	273	225	76
Игриште	350	292	258	74
Јарсеново	470	434	338	72
Јашуња	612	514	400	65
Јелашница	375	288	242	65
Калуђерце	238	204	167	70
Карађорђевац	471	418	374	79
Каштавар	111	62	50	45
Ковачева Бара	207	165	131	63
Козаре	353	362	318	90
Кораћевац	199	191	172	86
Крпејце	73	47	17	23
Кукуловце	296	298	290	98

Кумарево	830	826	799	96
Кутлеш	756	648	560	74
Лесковац г.	61487	63132	60288	98
Липовица	1353	1280	1165	86
Личин Дол	193	139	97	50
М. Биљаница	206	207	187	91
М. Грабовница	336	275	254	76
М. Копашница	246	252	213	87
Манојловце	861	772	775	90
Међа	904	873	821	91
Мелово	104	63	44	42
Миланово	584	539	516	88
Мирошевце	1107	1046	903	82
Мрковица	27	14	1	4
Мрштане	1445	1441	1332	49
Навалин	925	897	826	89
Накривањ	1419	1315	1159	82
Несврта	177	128	48	27
Ново Село	248	121	38	15
Номаница	302	317	287	95
Ораовица Г.	2109	2201	1944	92
Ораовица Ц.	221	150	89	40
Орашац	651	574	525	81
Оруглица	281	173	111	40
Падеж	101	56	25	25
Паликућа	389	387	387	99
Палојце	511	473	453	89
Петровац	132	108	146	111
Печењевце	1810	1778	1500	83
Пискупово	287	216	161	56
Подримце	343	283	208	61
Предејане в.	1383	1214	1088	79

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Предејане с.	447	491	405	91
Пресечина	470	447	364	77
Прибој	690	644	548	79
Равни Дел	99	78	73	74
Радоњица	914	902	803	88
Разгојна	1034	898	764	74
Рајно Поље	739	739	689	93
Рударе	552	551	510	92
Свирице	480	435	422	88
Славујевце	476	424	394	83
Слатина	536	639	479	89
Смрдан	185	155	120	65
Стројковце	1373	1342	1233	90
Ступница	546	402	265	49
Сушевље	258	225	136	53
Тодоровце	568	520	477	84
Тулово	722	745	697	97
Тупаловце	434	373	321	74
Турековац	1790	1794	1493	83
Ц. Брег	69	30	13	19
Црковница	174	131	78	45
Црцавац	201	137	99	49
Чекмин	1018	909	820	81
Ч.Разгојнски	365	335	312	86
Чукљеник	679	627	566	83
Шаиновац	245	217	210	86
Шарлинце	933	853	774	83
Шишинце	646	634	609	94
Медвеђа	12893	10847	7438	58
Градска	3482	3477	3236	93
Остала	9411	7370	4202	45
Богуновац	90	89	77	86

Боровац	114	61	47	41
Варадин	98	107	70	71
В. Браина	55	21	28	51
Врапце	69	44	45	65
Газдаре	716	549	458	64
Г.Лапаштица	286	192	82	29
Г. Бучумет	202	138	96	48
Г. Гајтан	105	86	55	52
Грбавце	248	282	40	16
Губавце	43	36	21	49
Гургутово	93	59	52	56
Д.Лапаштица	111	53	29	26
Д. Бучумет	279	185	159	57
Д. Гајтан	156	140	81	52
Дренце	195	149	117	60
Ђулекаре	145	115	68	47
Капит	300	270	41	14
Леце	501	348	283	56
М. Браина	34	13	5	15
Маровац	141	123	74	52
Маћедонце	324	236	177	55
МаћедонцеР.	87	68	37	43
Медвеђа г.	2987	2805	2860	96
Медевце	115	82	54	47
Мркоње	58	44	41	71
Негосавље	453	424	413	91
Петриље	89	63	36	40
Пороштица	53	41	33	62
П. Шилово	103	74	65	63
Равна Бања	548	370	225	41
Реткоцер	89	96	94	106
Рујковац	347	266	191	55

Развојни ресурси и перспективе развоја прехранбене индустрије
на територији Јабланичког округа

Свирице	341	503	77	23
Сијарина	742	373	133	18
Сиј. Бања г.	495	672	376	76
Спонце	142	166	69	49
Ср. Бучумет	306	204	150	49
Стара Бања	166	84	33	20
Стубла	122	119	91	75
Туларе	230	163	162	70
Тупале	846	741	64	8
Црни Врх	167	136	86	51
Чокотин	102	57	43	42
Црна Трава	3775	2569	1663	44
Остала	3775	2569	1663	44
Бајинци	34	23	11	32
Банковци	139	68	31	22
Бистрица	17	8	2	12
Брод	178	121	71	40
Вус	26	19	8	31
Горње Гарџе	164	80	57	35
Градска	430	341	255	59
Дарковце	451	207	94	21
Д. Поље	45	18	19	42
Златанце	221	158	85	38
Јабуковик	177	94	46	26
Јовановце	47	43	27	59
Кална	213	147	86	40
Криви Дел	276	198	126	46
Крстићево	53	24	21	40
Млачиште	57	29	20	53
Обрадовце	45	31	24	53
Острозуб	9	1	1	11
Павличина	69	40	10	14

Преслап	329	251	166	50
Рајчетине	46	33	21	46
Рупље	7	6	5	71
Састав Река	53	40	30	57
Црна Трава	634	564	434	68
Чука	55	25	13	24

Универзитет у Нишу

Прилог 4: Изјаве аутора докторских дисертација

Изјава 1.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом

**РАЗВОЈНИ РЕСУРСИ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ НА
ТЕРИТОРИЈИ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА**

која је одбрањена на Економском факултету Универзитета у Нишу:

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да ову дисертацију, ни у целини, нити у деловима, нисам пријављивао на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио ауторска права, нити злоупотребио интелектуалну својину других лица.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са ауторством и добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу, 11. април 2016.

Аутор дисертације: **мр Владимир Ђорђевић**

Потпис аутора дисертације:

Универзитет у Нишу

Изјава 2.

**ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНОГ И ЕЛЕКТРОНСКОГ ОБЛИКА
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Име и презиме аутора: **Владимир Ђорђевић**

Наслов дисертације: **РАЗВОЈНИ РЕСУРСИ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ПРЕХРАМБЕНЕ
ИНДУСТРИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА**

Ментор: **проф. др. Милан Спасојевић**

Изјављујем да је штампани облик моје докторске дисертације истоветан електронском облику, који сам предао за уношење у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу**.

У Нишу, 11. април 2016.

Потпис аутора дисертације:

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Vladimir Djordjevic', written over a horizontal line.

Универзитет у Нишу

Изјава 3.

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да, у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, унесе моју докторску дисертацију, под насловом:

РАЗВОЈНИ РЕСУРСИ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈАБЛАНИЧКОГ ОКРУГА

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском облику, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство - некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делим под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прераде (CC BY-ND)
6. Ауторство – делим под истим условима (CC BY-SA)

У Нишу, 11. април 2016.

Аутор дисертације: **мр Владимир Ђорђевић**

Потпис аутора дисертације: